

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

.....

БЪЛГАРИСТИКА

.....

Пловдив
9 – 10 ноември 2017 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 55, кн. 1, сб. А, 2017
Филология

Настоящото издание на Научните трудове на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ е реализирано с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по проект ДПМНФ 01/3 с ръководител доц. д-р Елена Гетова.

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 55, BOOK 1, PART A, 2017**

Международна редакционна колегия

проф. д.ф.н. Сергей Иванович Николаев
проф. д.ф.н. Иван Куцаров
проф. д-р Богуслав Желински
проф. д-р Малгожата Коритковска
проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми
проф. д-р Родолф Боден

Отговорен редактор

доц. д.ф.н. Жоржета Чолакова

Научен секретар

гл. ас. д-р Ана Маринова

Редакционен екип

проф. д.ф.н. Диана Иванова
доц. д.ф.н. Христина Тончева
доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте
доц. д-р Веселка Ненкова
доц. д-р Яна Роуланд
доц. д-р Красимира Чакърлова
доц. д-р Юлиана Чакърлова
гл. ас. д-р Соня Александрова
гл. ас. д-р Борислав Борисов
гл. ас. д-р Росица Декова
ас. Веселина Койнакова

Коректор

ас. Гергана Иванова

ISSN 0861–0029

СЪДЪРЖАНИЕ

Вера Маровска <i>Морфологичната категория определеност : неопределеност в съвременния български език</i>	7
Ваня Зидарова <i>Детерминаторите в българския книжовен език</i>	28
Красимира Алексова <i>Облигаторност и контекстова зависимост на морфологичните категории (върху материал от съвременния български език).....</i>	38
Бистра Дикова <i>За новите думи в съвременния български език</i>	52
Красимира Фучеджиева <i>За произхода на някои експресивни глаголи за говорене в българския език (семантични аспекти на анализа)</i>	59
Наталия Сивенкова <i>Двуязычная авторская лексикография: возможности и перспективы (на примере словаря поэзии Николы Вапцарова).....</i>	69
Гинка Бакърджиева <i>Статус на прагматонимите в езиковата система.....</i>	78
Надежда Данчева <i>За една група хидрографски термини в микротопонимията.....</i>	90
Марияна Карталова <i>За личните имена в българската фразеологична система.....</i>	99
Елена Каневска-Николова <i>Селищни имена в две преправки на Паисиевата „История“ (Рилската и Поп-Йоановата).....</i>	107
Мариана Куршумова <i>Наблюдения върху (не)познатия текст на Поп-Йоановата преправка на Паисиевата „История“</i>	118

Мирена Славова	
<i>Платоновият „Кратил“ в превод на Раковски</i>	<i>127</i>
Надежда Делева	
<i>Наблюдения върху лексиката в първия руско-български речник на Сава Филаретов.....</i>	<i>137</i>
Мария Мицкова	
<i>Остатъци от назализъм в българските говори (по описания от втората половина на XIX в.)</i>	<i>147</i>
Иван Чолаков	
<i>Проекции на руската педагогическа мисъл за обучението по роден език в България през първата половина на XX век</i>	<i>161</i>
Снежана Бойчева	
<i>Интеркултурност и образование.....</i>	<i>176</i>
 ДОКТОРАНТИ	
Красимир Коилов	
<i>Местните имена в село Костиево през призмата на демографските промени, които протичат в населеното място.....</i>	<i>191</i>
Христиана Кръстева	
<i>За словоредните проблеми на въпросителните изречения с к-думи в българския език.....</i>	<i>198</i>
Радостина Колева	
<i>Механизъм на олицетворението и одухотворяването в българската художествена литература</i>	<i>211</i>
Дмитрий Гусев	
<i>Книжната реформа Патриарха Евфимия. Литературно движение в Болгарии в XIV–XV веках и его влияние на литературную деятельность славян.....</i>	<i>219</i>
Димитрия Иванова	
<i>Християни и мюсюлмани в Житие на Георги Софийски. Преглед на антропонимната система</i>	<i>230</i>

Ангелина Василева

Формалните и семантичните отношения между лексикалните единици в „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ на Александър Дювернуа..... 238

Детелина Овчарова

Преводни трансформации, използвани от Анастас Гранитски в Руско-българския разговорник от 1878 г. 253

Ана Тобиева

„Книга за българския народ“ от Стоян Михайловски: „страховете“ на литературата през 1897 г. 262

**МОРФОЛОГИЧНАТА КАТЕГОРИЯ
ОПРЕДЕЛЕНОСТ : НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Вера Маровска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE MORPHOLOGICAL CATEGORY DEFINITENESS:
INDEFINITENESS IN CONTEMPORARY BULGARIAN
LANGUAGE**

Vera Marovska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper provides arguments for the three-grammeme interpretation of the category definiteness: indefiniteness in the Bulgarian language. It analyses the typically grammatical and stylistic means of the definite nominal forms – containing the morphemes *-ът/ят, -та, -то, -те*, and also these with a formant *един*. The paper also gives an explanation of their relationships to the indefinite nominal forms and the possibility of all to be considered as belonging to a common morphological category.

Key words: *definiteness: indefiniteness, the definite article, the indefinite article, determinatives, reference, generic, concrete and abstract meaning*

Макар че системно-структурният характер на езика би следвало да предполага стремеж към симетрия, повечето от българските граматици след Възраждането и докъм третата четвърт на ХХ век категорично отхвърлят възможността в българския език да се формира неопределителен член. И докато това е наложеното мнение в традиционно описателното и дидактическото книжовно направление, научно-изследователският интерес трайно се насочва към изучаването на *един* като неопределително местоимение и евентуален член на категорията *определеност : неопределеност*.

Комплицираността на проблема и относителната достоверност, с която трябва да се възприемат предлаганите решения, произтичат от обстоятелството, че става въпрос за явление, намиращо се в действителност на границата между лексика и граматика, при което евентуалният процес на граматикализация не е приключил.

(Зидарова 1998: 116).

Преобладаващата интерпретация в българското езикознание е, че лексемата *един* не е загубила лексикалната си самостоятелност и се употребява като самостоятелен номинативен елемент със семантиката „неопределеност“ в номинативни синтагми. Подобно становище заемат повечето изследователи: Ст. Георгиев, Св. Иванчев, В. Косеска-Тошева, М. Лакова, Г. Гаргов. В книгата за местоименията обаче, а и в последната си граматика Р. Ницолова заема изчаквателна позиция и не споменава *един* сред неопределителните местоимения (Ницолова 1986; 2008)¹.

За „неопределителен член“, макар и с уговорки, за първи път споменава Св. Иванчев (Иванчев 1978: 186 – 211), за граматикализация говори и Ст. Георгиев (Ст. Георгиев 1978: 397 – 410); в по-нови или по-различни в методикоизследователско отношение изследвания също и В. Косеска-Тошева, Г. Гаргов, Й. Пенчев, Т. Бояджиев (Косеска-Тошева, Гаргов 1990; Пенчев 1987; Бояджиев 1970) и най-вече В. Станков (Станков 1987, 1995; 1998а; 1998б).

Доказателства за граматикализацията на *един* са: невъзможността на синтагмите с *един* да се членуват; константната препозиция в словоредата на именната синтагма; функционално и семантично сходство и корелативност с нулевия и определителния член. Контрааргументи обаче също има (според нас по-несъществени и преходни): факултативност на голяма част от употребите, от което следва по-ниска фреквентност в речта; стилистични употреби; различна формално-структурна позиция в сравнение с членуването (препозиция : постпозиция).

Тук обаче ми се струва добре да припомня формулировката на Й. Пенчев, който засега единствен смело определя семантичния признак на *един* като вид *определеност (едностранна)*, както може да се заключи и от негови констатации, и от анализи на други учени, напр. на Ст. Георгиев, В. Станков) и за първи път подсказва възможността да се осмисли субграмемата с формален показател *един* като маркирана с признака *едностранна определеност*, корелат на субграмемата *двустранна определеност* в рамките на маркираната грамема *опреде-*

¹ В последната граматика на авторката специално се интерпретира интересувашото ни явление в реферативно-прагматичен аспект и се достига до най-точните засега наблюдения върху функционирането на *един* (Ницолова 2008).

леност от категорията *определеност : неопределеност*. „Указанието“ на Й. Пенчев позволява да се преустанови употребата на термина **специфична неопределеност**, неотговарящ на реалната езикова ситуация и възприет от англоезични изследвания (Пенчев 1984: 75).²

Показателни за нашето убеждение, че т.нар. *неопределеност* е фактически *едностранна определеност*, са и наблюденията на Св. Иванчев върху генеричната функция на членуваните форми. Такава функция напълно равностойно изпълняват обаче не само членуваните, но и нечленуваните форми и *един*-конструкциите (*Цигулар къща не храни; Цигуларят (= един цигулар) трябва да бъде с отличен слух; Един цигулар (цигуларят) обикновено може да свири на пиано*). Нечленуваните имена в генерична функция Св. Иванчев определя като „традиционализми“: *Цигулар къща не храни; Гладна мечка хоро не играе; Ранно тиле рано пее*. Генеричната функция на члена е най-честа при имена, които са подлог тема в изречението, заради което те са членувани. Особено показателно е обяснението на Св. Иванчев за генеричната употреба на *един*-конструкциите. От наша гледна точка при тях генеричността е обусловена точно така, както и при членуваното име – то е подлог тема. Но използвайки традиционната терминология, Св. Иванчев я обяснява само на пръв поглед различно: „Тъй като общото съдържание на изречението много често има конкретен, единичен характер, то и върху самата нечленувана дума рема може да падне сянка на единичност (*Той хвърли камък; Ударих го с желязо; аз пия ракия*). В тези примери според нас твърде показателно за нечленуваните форми е, че са нереферентни. Ако сравним горните изречения с вариантите им с *един*, става съвсем осезателна тяхната референтност (те вече сигнализират на реципиента референта на нечленуваното име). Например: *Той хвърли един камък; Ударих го с едно желязо, (Аз) пия една ракия, която щях да изхвърлям...*

Поради връзката, която съществува между нечленуваните имена и имената, съчетани с неопределително местоимение *един* (ние бихме казали – между нечленуваните имена и другите, изразяващите *едностранна определеност* – бел. м., В. М.), понякога и името с *един* може да придобие отсянка на генеричност. Така е станало например във френския и немския език, където генеричните имена в аналогични позиции са членувани много често именно с неопределителен член. Интересно е, че и в

² „Местоименната дума *един* също изразява *определеност* и се употребява, когато предметът е определен за говорещия, но не е определен, известен за слушащия“. И когато това е така, *един* се подчинява на тенденция за клитика (Пенчев 1984, с. 75).

български се среща следният начин на изразяване (вероятно под чуждо влияние): „*Един шофьор не би направил това*“ (Иванчев 1978: 207).

Учените, изследвали българския език синхронно и в по-ново време, имат основания да описват употребата на *един* като корелат на членуваните форми. Тази негова употреба най-вероятно е под чуждозиково влияние, но за съвременния език това не е от голямо значение. На тези въпроси находчиво дава отговор Хр. Стаменов в своите изследвания, посветени на „неопределителния член“ (Стаменов 1984, 1985, 1987). И според нас най-същественният белег за граматикализацията на *един* е образуването и интензивната функционалност на формата за множествено число *едни*, която не може да се обясни с нищо друго, освен с употребата му в рамките на категорията *определеност : неопределеност* (това е убедително отбелязано от Хр. Стаменов – Стаменов 1985: 39). Може да се твърди и че става дума за по-ново явление в български (то все още пази стилистична функция) – вероятно първоначално са се формирали само средства, изразяващи *определеност*, и този факт обяснява напълно становищата на историците на езика.

Споменатите работи на Хр. Стаменов съдържат доста подробен анализ на употребата на *един* също в референциален план, съпоставка на употребите на неопределителния член в български и английски; коментират се констатациите на Ж. Молхова, Св. Иванчев, Ст. Георгиев, В. Станков; приема се квалификацията на известни чуждестранни българисти (Бернщайн 1848; Маслов 1956; 1981; Норман 1980) за *един* като неопределителен член.

От направените разсъждения става ясно, че във функционално-комуникативен аспект изказването може да се оценява и от гледна точка на това – какъв е референциалният му потенциал.

Функционалната дискурсивна характеристика *референтен статус* се основава на възможността именната синтагма да назовава реалия от извънезиковата действителност (или референт) или да не назовава реалия (референт), а да изразява само общо понятие. Тази изразна възможност при имената има морфологичен характер – тя съвпада с употребата на средствата от морфологичната категория *определеност : неопределеност*.

Референтният статус се основава на оценка по функционалните признаци *референтност : нереферентност* (или *определена референция : неопределена референция*). В рамките на *референтността* (на *определената референция*) еквиполентно се противопоставят два признака, съответстващи на двете грамеми с еднородно съдържание

на морфологичната категория *определеност* : *неопределеност*, а именно – *едностранна определеност* и *двустранна определеност* на референцията (*едностранна идентифицируемост* : *двустранна идентифицируемост* на назованото чрез съществителното име явление).

Чрез функцията на формите за *едностранна определеност* се реферира явление, определено само за говорещия. Признакът *едностранна определеност* има морфологична експликация и формални показатели са формите за род и число на *един* (*един, една, едно, едни*) (*една* книга; напр. *Донесъл съм ви една книга и сега ще направим диктовка*; много показателна за семантиката на *един*-формите е началната за наративите фраза, типична и за народните приказки *Имало едно време един цар и една царица ...; Имало едно време един старец и една старица ...; ... един дядо и една баба ...* и т. н.). Въвежданите в приказката обстоятелства и герои не могат да са неопределени (непознати, неизвестни) за говорещия, но те са именно такива за слушателя. Така че това е най-характерният за *един*-формите контекст.

Чрез функцията на формите за *двустранна определеност* се реферира явление, определено и за двамата комуниканти. Формални показатели на *двустранната определеност* са членните морфеми – *-ът/-а, -та, -то, -те* (напр. *Донесъл съм ви книгата и сега ще направим диктовка*).

Когато именната форма не е членувана или определена с *един*, тя съответства на немаркирана грамема на морфологична категория; изразява *неопределена референция* (*нереферентност*), т.е. в един от възможните случаи съответства на функцията на общото значение на морфологичната категория: изразява липса на данни за референтност или *нереферентност* на изказването. Общото значение на немаркираната грамема е свързано с възможността да се реализира изказване, което може да бъде референтно, но може и да не е референтно, или с други думи, когато референтността е неактуална семантика в дадения контекст. Например *Птици летят* може да означава „в момента, в който гледаме небето, летят птици“ (т.е. изказването е референтно) или пък *Качете се високо в планината и оттам погледнете панорамата – необятен простор, свеж въздух, мирис на борове и смола, **птици** летят и изпълват душата ти с възторг и умиление ...* (във втория случай същата форма е в *нереферентно* изказване).

Неопределената в референциално отношение употреба на нечленуваното и неопределено с *един* съществително може да изразява *абстрактност* (подобно на немаркираната грамема на морфологичната категория в нейното частно (главно) значение. Най-характерните

примери за нереферентни изказвания с абстрактна семантика са именните сказуеми от типа: *Повторението е майка на знанието; Львът е бозайник; Съединение е град; Доверието е основание за приятелство; Той стана музикант; Петров стана депутат, директор.* А също и изразите: *при наличие на симптоми повикайте лекар; чаша за вода, стая за майки с деца, билет за връщане, блюдо за двама* и т.н. Подчертаните съществителни в примерите винаги изразяват *абстрактност* и никога не се явяват членувани (ако е възможно, членуваната им форма би имала по-различен смисъл). В по-старите граматика тази им употреба се квалифицира като понятийна, назоваваща понятие за явление.

Тъй като изразяването на описаните признаци в български е морфологично, напълно основателна е и интерпретацията на морфологичната категория **определеност : неопределеност**³ като триграмна (с формално-семантична опозиция *определеност : неопределеност* и с две маркирани грамеми *двустранна определеност* и *едностранна определеност*). Ще приведем и някои други аргументи, подкрепящи казаното.

Референтният статус е текстов признак, характеризиращ функционирането на имената на явленията от сферата на човешкото познание, т.е. на съществителните имена. Поради произхода си от старо показателно местоимение, граматикализирано чрез усвояването на словоредата на индоевропейската клитика, морфологичното изразяване и по-точно – формалните показатели (членните морфемии), се придвижва винаги към първата дума от атрибутивното словосъчетание с опора съществително име (*птицата : голямата бяла птица*). На същата особеност се основава и словоредът на формалния показател на едностранноопределената референция *един: един човек : един страничен и малко чудноват човек*. Затова основателна е препоръката на някои съвременни изследователи на *определеността* да наричаме съществителното име определенореферентно, референтно или просто определено, докато притежаващото членната морфема определение (изразено с прилагателно, числително или причастие) е членувано.

Нашите формални аргументи за квалифицирането на членуваните именни синтагми и синтагмите с *един* като функционално сродни са главно два: словоредът и невъзможността им за съчетаване, известна в морфологията като принцип на А. И. Смирницки (формални-

³ За термин име на тази категория Ив. Куцаров предпочита да използва термина на Ал. Теодоров-Балан „положение“. Възможността за триграмна интерпретация на категорията „положение“ е отбелязана и от него (Куцаров 2007: 407 и сл.).

те показатели на маркираните грамеми от една и съща морфологична категория не могат да се съчетават помежду си – вж. Смирницки 1959: 9). Тоест формално-семантичната опозиция има вида:

човек : (човекът : **един** човек)
 чудат човек : (чудатият човек : **един** чудат човек)
 странен чудат човек : (странният чудат човек : **един** странен чудат човек).

Показателен е и словоредът при съчинителни словосъчетания:

- книга и молив : новата книга и старият молив : **една** нова книга и **един** стар молив;
- нови и стари книги : новите и старите книги : **едни** нови и **едни** стари книги
- бял и черен лебед : белият и черният лебед : **един** бял и **един** черен лебед.

Ако има две определения към едно и също име, съчетанията са от следния тип: красив бял лебед : красивият бял лебед : **един** красив бял лебед. Или пък: голям красив бял лебед: големият красив бял лебед: **един** голям (и) красив бял лебед.

Ако членуваните имена и *един*-синтагмите не са членове на една и съща морфологична категория, те би следвало да се съчетават помежду си, т.е. да бъдат възможни например вариантите **един* *странният* *чудат* *човек*; **един* *красивият* *бял* *лебед*; **една* *новата* *книга* и **един* *старият* *молив* и т. н. Те, разбира се, са невъзможни, което е аргумент, подкрепящ убеждението ни, че и в двата случая става въпрос за форми на една и съща категория.

Преди да споменем за онези употреби на *един*, в които формантът пази спецификата си на числително име или проявява адекватни признаци и следователно е напълно различен от членуваните форми, ще разгледаме типичните употреби на *един* като формант за *едностранна определеност* на назованото от думата явление и пълноценен корелат на членуваните синтагми за *двустранна определеност*.

Както вече споменахме, най-типичната употреба на именни групи с *един* е при начално въвеждане на референт в наративен контекст от типа *Имало едно време един цар и една царица...* Тази ситуация изобщо не е типична за употреба на членувани форми, тъй като те предполагат *определеност* на обектите и за реципиента, а тъкмо това е комуникативната цел на една приказка – говорещият да информира, да разкаже на своя слушател нещо, което той не знае.

Обикновено обаче е възможно в контекста да се употреби и членувана форма, когато към *един*-синтагмата има определение или след нея – определящ израз или подчинено изречение, поясняващо по някакъв начин обстоятелствата около вербализираното чрез изречението събитие: *Една* мрачна сутрин, когато снегът изглеждаше като опушено сребро, безникавият чу човешки гласове и конско пръхтене... (Ем. Станев); *На сутринта* (в см. „в онази мрачна сутрин“), когато снегът изглеждаше като опушено сребро...

Родствеността на семантиката на двете маркирани грамемии на категорията *определеност* : *неопределеност* обаче, както и признаците, по които те се противопоставят, е напълно ясна в повечето случаи. Сравнете разликите например:

<p><i>Видях, че едно</i> дете влезе; <i>Получих преди малко едно</i> писмо; <i>Дойде едно</i> момче, за което вчера ти говорих; <i>Тя прояви една</i> неподозирана от никого смелост (прим. са от разг. реч);</p> <p><i>Зазвъняха шпори, като че запяха щурци, и Спас се обърна: право срещу него идеше един</i> офицер (Й. Йовков);</p> <p>...<i>И видяхме една</i> сутрин как вместо слънцето, от изток се показва <i>един</i> светъл йероглиф... (Й. Радичков);</p> <p><i>Изгуби се една</i> нощ, сякаш в земята потъна (А. Каралийчев); <i>Едно</i> време, наканим се например на панаир да идем... (Чудомир); <i>Едно</i> време, кога бях малък, <i>Ибрахим</i> беше ратай у дома (А. Каралийчев); <i>И Фу</i> живял заедно с други врабци край <i>едно</i> оризище (Й. Радичков); <i>Край една</i> горска поляна, обрасла с рядка трева и билки, се издигаше грамаден бук (Ем. Станев); <i>На мен много ми хареса една</i> пеперуда (Й. Радичков); <i>Поисках</i> позволение и с помощта на <i>една</i> ножица изкъртих слушалката (Вл. Полянов).</p>	<p><i>Видях, че детето</i> влезе; <i>Получих преди малко писмото</i>; <i>Дойде момчето</i>, за което вчера ти говорих; <i>*Тя прояви неподозираната</i> от никого смелост > <i>Тя прояви смелостта</i>, която никой не подозираше;</p> <p><i>Зазвъняха шпори, като че запяха щурци, и Спас се обърна: право срещу него идеше офицерът</i>;</p> <p>...<i>И видяхме на сутринта</i> (която знаем и двамата, т.е. първата следваща сутрин) как вместо слънцето, от изток се показва <i>светлият</i> йероглиф...</p> <p><i>Изгуби се през нощта</i>, сякаш в земята потъна; <i>Навремето</i>, наканим се например на панаир да идем... <i>Навремето</i>, когато бях малък, <i>Ибрахим</i> беше ратай у дома... <i>И Фу</i> живял заедно с други врабци край <i>оризището</i>; <i>Край горската</i> поляна, обрасла с рядка трева и билки, се издигаше грамаден бук; <i>На мен много ми хареса пеперудата</i>; <i>Поисках</i> позволение и с помощта на <i>ножицата</i> изкъртих слушалката.</p>
--	---

Могат да се приведат още много примери. Във всички тях разликата между членувания вариант и този с *един*-синтагмата е ясно доловима. *Един*-синтагмата въвежда референта на назованото явление като определен за говорещото лице, конкретизиран от негово гледище и едновременно с това е ясно, че референтът се появява за реципиента в комуникацията за първи път – той е непознат, неидентифицируем за него. Така че признаците *едностранна : двустранна определеност* са повече от очевидни.⁴

Макар че многократно сме пояснявали спецификата на граматическата семантика – по повод на други наши изследвания, – ще обърнем внимание и в случая, че тя не бива да се разбира буквално, че тя е максимално висока степен на абстракция. Т.е. „определеност“ не означава, че говорещият знае много за назовавания обект, че за него той е материално и функционално познат и подлежи на конкретно описване или „определяне“ и т.н. „Определеност“ в граматически смисъл означава именно идентифицируемост, т.е. говорещият може да посочи относително точно предмета или мисли, че може да го посочи, или пък просто се представя като можещ да го посочи, макар че на практика може и да не е в състояние да направи това. *Търсеха те едни хора* означава: „Горе-долу мога да посоча общи данни за търсилите те хора – брой, пол, възраст, но в най-общ смисъл. Дори може да не успея да ги разпозная при нужда“. Затова вербализацията „възможност за идентифициране; *идентифицируемост*“ е доста сполучлива и твърде дълга, за съжаление, което е неудобство за научен термин. Използваният от някои изследователи на *определеността* термин *конкретност* е сполучлив, той в най-голяма степен според нас означава „конкретен референт“, така че загатва и за референтната функция.

Трябва да посочим и още една много съществена особеност на семантиката на *един*-синтагмите. Много от съвременните изследователи посочват, че те са в процес на граматикализация, че при тях този

⁴ Нашите примери биха могли да бъдат не с референтни групи в изречение, а само със синтагми – съответно с *един* или членувана (напр. *един зелен щурец : зеленият щурец*), но сме решили да използваме цялостните изречения по две причини: от една страна, за да се спазва традицията, изискваща изследваните структури да са в естествена свързана реч (затова се стараем да ексцерпираме, а не конструираме сами примерите си, което също би било възможно), и от друга страна – струва ни се, че цялостното изречение дава по-добра възможност да се открият семантичните признаци на номинативно реализиращия се референтен статус: *едностранна* и *двустранна определеност* (*идентифицируемост*, *конкретизираност*) на назованото с лексикалната основа явление.

процес все още не е завършил – затова немалка част от учените се въздържат да ги включат в обща граматическа категория заедно с членуваните форми; категорията *определеност : неопределеност* (респ. назована с термина **положение** у Ал. Теодоров-Балан и Ив. Куцаров) се интерпретира като двуграемна (*книга : книгата*), а не триграемна (*книга : книгата : една книга*) (вж. Куцаров 2007: 451 – 453; Станков 1995: 99 – 100; Зидарова 1994: 100 – 101), да не говорим за по-старите становища от късновъзрожденския период и първата половина на ХХ век).

От нашата концепция става ясно, че ние признаваме известна незавършеност на граматикализиращия процес, но наред с това сме убедени, че посоката на езиковото движение е вече съвсем ясна и тя е към приключване на граматикализацията, заради което сме привърженици на виждането за еднородност и еквиполентна противопоставеност на грамемите *едностранна* и *двустранна определеност*. Анализите у Маслов 1956; Иванчев 1978: 186 – 211; Стаменов 1985: 40 – цит. по Буров 2004: 355; вкл. и становището на самия Ст. Буров там: 354 – 355; Ницолова 2008: 85 – 114 са по-близки до триграемна интерпретация, макар че в тях се говори не за маркирана грамема *едностранна определеност*, а за неопределителен член *един*.

Именно заради тази незавършеност на граматикализацията на *един* като формант за *едностранна определеност* той пази немалко функции, в които се проявява в еднаква степен и като числително, и като средство за изразяване на *едностранна определеност*.

На функционалното влияние на числителното име се отдават и стилистичните му употреби – т.нар. еминентна например. Тя е свързана с наложеното чрез *един* открояване на един от множество еднородно окачествени или разнородно окачествени явления (*един* „отделя дадения предмет като такъв, когато притежава особено, изключително качество“, Маслов 1982: 171) – *Той е един писател... / един лекар... не ми говори!*, т.е. лош; *Една снаха си доведохме, как' Сийке, господ да те пази до девета рода!* (Чудомир). Случаят е оценъчно-експресивен, при отрицателнооценъчните конотации включително и заради избраната вербализация, в която се разминават форма и смисъл; формата е положителна, смисълът внушава отрицателна оценка и отношение. Макар и доста по-рядко, но е напълно възможно аналогични вербализации да имплицират положителна оценка на адресанта към назовавания обект или явление: *А дъщеря му – една хубавица, да ѝ се ненагледаш!* (прим. на Ю. Маслов); *Проточила се една церемония – със зурлите му, с тъпаните му, с играчите му, а булката...* (Чу-

домир); *Той е един поет – гений!*; *Той е един лекар – истинско спасение!*. А внушаваният смисъл може да бъде и сравнително обективен, при което приликата с числителното е най-голяма: *Дръпни му една глоба и толкоз!* (Чудомир).

Типичен случай на повлияна от числителното употреба е и съответно: *Смешно звучат в устата на един инженер*; *Какво искаш от една жена, която не обичаш*, което, от една страна, е семантично равно на „един типичен, един като всички“, и от друга – „един изключителен, доминиращ над всички по положителните си качества“ (*Тя стана страшна красавица – една фигура, един крак, един бюст (една усмивка, едни бели зъби* и т. н.). В първия тип примери значението е близко до т. нар. *генерична определеност*, но тъй като в такъв контекст биха могли да се употребят и трите възможности – *неопределена, едностранно определена и двустранно определена* структура, ние бихме казали, че става въпрос за позиция на неутрализация на признака *определеност*. Срв. *Смешно звучат в устата на инженер, на поет, на жена* (*Псувните звучат смешно в устата на жена*) и т.н.; *Какво искаш от една жена, която не обичаш; ...от жената, която не обичаш; ... от жена, която не обичаш*. Тези възможности сме коментирали подробно и във връзка с концепциите на някои от изследователите на *определеността* (тяхна убедителна интерпретация вж. и у Ницолова 2008: 110 – 114). Във втория тип контекст е възможна корелацията с нечленувана форма, но не и с членувана. Т.е. възможно е: *Тя стана страшна красавица – фигура, крак, бюст...* Подразбира се „фигура, крак... – всичко ѝ е наред“. Названите явления се вербализират или като рефериращи качества, известни само на говорещия, т.е. едностранно определени явления, или като нереферентни, но не и като двустранно определени, тъй като реципиентът именно в актуалната комуникативна ситуация се информира за тях.

Друг тип употреба на *един*, повлияна от семантиката и функционирането му като числително име, е онази, при която *един* е в смисъл „само един и нищо повече“: *Той е само един наивник*, възможно е дори и без *само*: *Той е един наивник* (подразбира се „и нищо повече“); *Той е само един учител*; *Тя е само една домакиня*. Във всички посочени случаи е възможно и да няма *един*. Срв.: *Той е само учител*; *Тя е само домакиня*, но при такова положение компенсаторната функция на интонацията е задължителна. Понякога в смислово отношение тези съобщения биха се изравнили със съответните съобщения и без *само*, от което може да се заключи, че вероятно имаме типичен случай на употреба на граматикализирана частица *един*, т.е. това са употреби именно на едно-

транно определителен член *един*, а не на числителното *един*. Срв. *Той е учител : Той е само учител : Той е само един учител; Тя е домакиня : Тя е само домакиня : Тя е само една домакиня; Тревата най-напред си показва носа от земята, източва го нагоре и тъй си остава – само с един зелен нос; ни уши у нея, ни крака, ни човка, а само тоя зелен нос* (Й. Радичков). Коментиранияте случаи са типични за неутрален в квалитативно отношение текст и в съобщения, твърде различни от генерализиращата и подобната на нея реч, т.е. когато *един* е числително: *Тук искам да обърна внимание само на един аспект от „испанското“ в романа на Димов... (Св. Игов); ..., алкохол – животно – агресия“ е една от линиите, по които наративите обмислят пиесия; Ботев не един път иронизира Славейковото „Не пей ми се!“ (И. Пелева); Под всяка слива някой тази сутрин е разсипал по един козлен чувал; Ще го потърся още един път; Ще се боричкаме с децата, а ти ще ми откъснеш едно цвете от градинката си* (А. Каралийчев).

Като числително се употребява *един* и в словосъчетанието *един по един*: *Златката претърсваше клоните един по един* (Ем. Станев).

От числителното *един* е образувано сложното прилагателно *един-единствен*, разговорна форма на *единствен* и семантично тъждествено на само *един*: *Един-единствен човек ми е помогнал в живота = Само един човек...; Соленото е споменато един-единствен път в рамките на цикъла („Светите застъпници“), но пък в замяна на това е заложено в много по-открито идеографска позиция; Обикаляйки в кръг, стойки, гонейки някакво място, хората тук са във властта на един-единствен свръхреален път – онзи от клишираната метафора* (И. Пелева); *Една-единствена бе тя в цялото село* (Й. Йовков).

Един може да се употребява и в смисъл на „един и същ = еднакъв“: *Ние с г-н Дилов сме на един акъл, имаме едни представи и сме мотивирани добре* (примерът и характеристиката са на Р. Ницолова).

Възможно е и формирането на изрази, в които *един* функционира като прилагателно в опозиция с *друг*, проявяващо се като негов антоним – *един : друг*. В тези случаи двойката *един – друг* е в синонимни отношения с *първи – втори*. Между тях е възможно да има и предлози, и съюзи – *един без друг, един към друг, един вместо друг, един или друг, един срещу друг, един в друг* и т. н. А също и *от една страна – от друга страна*. Именно тази, адеквативната употреба на *един* допуска и членуване на *един* с *-ът, -та, -то, -те*, както и обикновените прилагателни имена. Например: *Част от Йовковото творчество може да се представи като купчина от сдвоени текстове, тегнещи един към друг поради еднаквост в крайните точки на отсечката (около*

нея е изграден сюжетът), свързваща топоса на реалното „тук“ и на желаното „там“; **Едно или друго** във волята (или в неволността) на разказването тегли надругаде, повече или по-малко ерозира привлекателността на „вкъщи“ за самата нарация...; Витаетата наоколо фразеологизация и буквалната употреба на словото застават **една срещу друга**; Съвсем върху повърхността на текста е тази убеденост в „При своите си“ – тук постигането на родното в далечината и умирането са експлицитно превърнати **едно в друго**; **От една страна**, типът фигуралност, към която пишещият е пристрастен, работи с реални на далечното: ...а **от друга страна**...; Той следи да са най-малкото **едно до друго** и никога **едно в друго**, **едно върху друго** (И. Пелева) и мн. др.

Някои съществителни имена проявяват лексикалносемантична несъотнесимост към признака *множественост* и на това се основават лексикално-граматичните разреди броими и неброими съществителни; съществителните с веществено значение или с отвлечено значение; съществителните *singularia* и *pluralia tantum*.

Броимите се мислят като разделни множества, могат да се квалифицират по признаците *единичност* : *множественост* и затова имат нормални форми за множествено число: *дом* : *домове*, *книга* : *книги*, *студент* : *студенти*, *учителка* : *учителки*, *институт* : *институти* и т. н. При тях се реализират следните форми, маркирани едновременно с *определеност* – *едностранна* или *двустранна*, и *множественост*:

Морфологични категории:	Немножественост (единствено число)	Множественост (множествено число)
Число	<i>дом</i>	<i>домове</i>
определеност :	<i>домът</i>	<i>домовете</i> –
неопределеност	<i>един дом</i>	количествена
		определеност
		<i>едни домове</i> – част
		от цялото множество

Членуваните форми за множествено число (*домовете*) реферират двустранно определени, двустранно идентифицируеми множества от явления, назовани чрез лексикалната основа на съществителното име. В традиционните граматика именно тяхната семантика се определя като *количествена определеност*. Тя не е отделно специфично значение на *определеността*, а просто съчетаване на два граматически признака – *определеност* + *множественост*. Именно тази ком-

бинация реферира „всички отделни явления в рамките на множеството“: *Студентите заминаха = Всички студенти заминаха; Книгите са подредени = Всички книги, цялото множество от книги...* А е възможно и описателно ограничаване на множеството чрез словосъчетание: *Студентите от вашата група заминаха; Книгите от новия шкаф са подредени.*

Неброимите нямат множествено число, тъй като се мислят като неразделни, единни количества. „Те обозначават съвкупности от конкретни обекти, концептуализирани като „цяло“ (Буров 2004: 257). Членуваните форми на неброимите съществителни реферират определено, конкретно множество от сферата на човешкото познание, концептуализирано като неделимо цяло (величина). Именно заради неделимостта на цялото членуваната форма експлицира цялото количество, а корелативната нечленувана – съотв. нецялото количество (срв. *Остави захарта за кафето : Остави захар за кафето*).

Нечленуваните могат да реферират, но могат и да не реферират конкретно множество от сферата на човешкото познание, мислено като цяло (съотв.: *Откакто съм на диета, не ям захар или Захар има в шкафа*).

Един-формите за множествено число (*едни домове*) реферират едностранно определени, едностранно идентифицируеми множества от явления, назовани чрез лексикалната основа на съществителното име. Комбинацията от признаците *едностранна идентифицируемост + множественост* експлицира признака **част от цялото множество, която говорещият може да идентифицира** (по-нататък просто **част от цяло**). Например: *Едни студенти заминаха; Едни студенти от вашата група заминаха; Подредих едни книги; Едни книги от новия шкаф останаха неприбрани.*⁵

Именно от тясната връзка между значението *едностранна определеност* и *множественост* е резултат признакът **част от цялото множество**, назовано от лексикалната основа, докато признакът **количествена определеност** или *двустранна определеност на цялото множество*, назовано от лексикалната основа, е специфичен за членуваните форми за множествено число:

⁵ Най-важните характеристики на *едни*-формите са забелязани от Ю. Маслов още през 1956 г. Първата – че *един, едни* изразява информацията, че обектът е известен на говорещия, но неизвестен за слушателя (Маслов 1956: 101), и втората – че *едни* се употребява като числително име към съществителни *pluralia tantum* (*едни гащи, едни клеци*, а не *два чифта гащи* напр.).

<p><i>Едни момичета ни отвориха и ние влязохме;</i> <i>Ще ви дам едни хапчета! – каза тя (П. Вежинов)</i> <i>Ами че аз тъкмо идвам да говоря с него по едни фактури (Б. Райнов);</i> <i>Останали са само едни срутени дувари, обрасли с къпина, и две-три греди, посивели и сплескани като гъба (Й. Йовков);</i> <i>Едни хора, струва ти се, са готови да воюват с цял свят, за да му натрапят своето мнение за себе си: че те са правите, че по-добри от тях няма (В. Мутафчиева).</i></p>	<p><i>Момичетата ни отвориха и ние влязохме;</i> <i>Ще ви дам хапчетата! – каза тя;</i> <i>Ами че аз тъкмо идвам да говоря с него по фактурите;</i> <i>Останали са само срутените дувари, обрасли с къпина, и две-три греди, посивели и сплескани като гъба;</i> <i>Хората, струва ти се, са готови да воюват с цял свят, за да му натрапят своето мнение за себе си: че те са правите, че по-добри от тях няма.</i></p>
---	---

Различията по семантичните признаци *част от множество* и *цялото множество* (т.нар. *количествена определеност*) са ясно различни в изнесените примери, но може да се проследят и в по-опростен контекст:

<i>Част от множество:</i>	<i>Цялото множество:</i>
<p><i>Срецнах едни приятели от университета;</i> <i>Едни съседни продадоха къщите си;</i> <i>Получих едни пари, но чакам и други;</i> <i>Почистих едни книги, но има и други;</i> <i>Едни щъркели не отлетяха на юг;</i> <i>Вчера купих едни зайци.</i></p>	<p><i>Срецнах приятелите от университета;</i> <i>Съседите продадоха къщите си;</i> <i>Получих парите, не чакам други;</i> <i>Почистих книгите;</i> <i>Щъркелите отлитат на юг;</i> <i>Вчера купих зайците.</i></p>

Конотативните употреби на формата *едни*, в повечето случаи повлияни от семантиката и функциите на числителното *един*, са напълно съответни на аналогичните форми за единствено число:

<p><i>Той е един художник – гений!</i> <i>Той е един писател/лекар – не ти е работа!</i> <i>Тя е голяма хубавица – един поглед, един крак!</i> <i>Смешно звучат в устата на един поет;</i> <i>Странно изглеждат в менюто на един вегетарианец;</i> <i>Той е само един наивник, една домакиня и нищо повече; Иван е само един глупак.</i></p>	<p><i>Те са едни художници – гениални!</i> <i>Те са едни писатели/лекари – не ти е работа!</i> <i>Те са големи хубавици – едни лица, едни фигури, да им се ненагледаш!</i> <i>Смешно звучат в устата на едни поети;</i> <i>Странно изглеждат в менюто на едни традиционалисти (вегетарианци);</i> <i>Те са само едни наивници; Те са само едни домакини и нищо повече; Те са само едни глупаци.</i></p>
--	---

Формата за множествено число *едни* се употребява, както и тези за единствено число⁶.

Неправилната квалификация на *един* като неопределително местоимение е също така резултат от свързването му с прилагателни и показателни местоимения, но е възможно и със съществителни имена – срв.: *един особен, един такъв, един странен* и останалите със съответните форми за род и число, – вследствие на което се изразява семантиката „труден за назоваване, особен, неподдаващ се на описание, какъвто аз, говорещият, знам, защото съм го видял, но за събеседника отказвам да конкретизирам заради възможността да сгреша“, въпреки че на практика осъществява вербализиране. Например: *Има такъвиз едни дълги коси и черни очи...; А ръцете ѝ едни топли, топли* (Й. Йовков); *Едни сълзи, едни молби – сърцето да те заболи* (А. Константинов); *На лицето му се показва един такъв особен израз...* (Б. Райнов); *Изнадат обикновено в такива едни делириумни състояния на душите, че решават да се оженят; Ама и вие сте такива едни чистички, пухкавички, добрички – втора двойка като вас едва ли има на света* (Св. Минков).

Този тип примери подсилват своеобразието и субективността на признака *едностранна определеност*, при който нерядко говорещият използва форманта *един*, но отказва да уточнява лексикалноописателно назованото явление. От подобен тип е употребата на *един* като формант за *едностранна определеност* при абстрактни съществителни, заради която най-вече се създава убеждението у някои езиковеди и автори на художествени текстове, че употребата на *един* е подражателна и излишна, тъй като в българския език няма неопределителен член.

⁶ Формата за множествено число *едни* се употребява, както и формите за единствено число, в сложни думи и словосъчетания с адекватен или количествен характер: *едни и същи, едни-единствени, едни без други, едни към други, едни вместо други, едни или други, едни срещу други, едни в други; Защото основните двигатели и тук, и там са все едни и същи – грабежът и насилието; Макар че, когато двама души се движат из едни и същи места, разминаването не би могло да трае до безкрайност* (Б. Райнов); *Когато се прибирам привечер и когато тя ме е изпреварила, неведнъж я заварвам да разговаря край алеята с едни или други съседни* (Б. Райнов) и др.

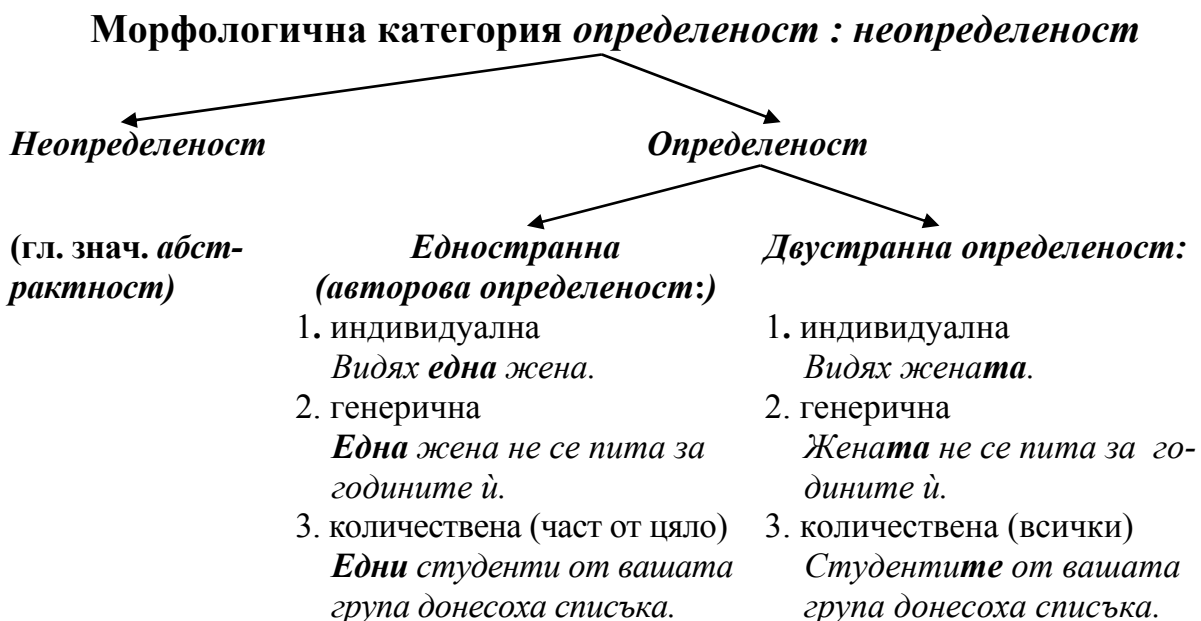
Когато са в адекватно-антонимни отношения, *едни* и *други* могат да се членуват (*Вечерта пристигнаха цяла тълпа заптиета: едните се качиха в женското отделение с решетките, другите останаха долу да дирят тронове и ъглите, трети влязоха в олтара из бочните врати* (Ив. Вазов); *Едни(те) играят, други(те) ги зяпат, а трети четат или се клатушкат по кувертата* (Ал. Константинов).

Сравнете разликите:

<p><i>Това му придаваше една вгълбеност и съсредоточеност, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост;</i> Една плахост, един срамежлив поглед бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат; Една упоритост и невъздържаност го владееха през цялото време; <i>От този текст лъха едно непростимо неразбиране, една половинчатост на анализа, които в крайна сметка обричат изследването...</i></p>	<p><i>Това му придаваше вгълбеността и съсредоточеността, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост;</i> Плахостта, срамежливият поглед бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат; Упоритостта и невъздържаността го владееха през цялото време; <i>От този текст лъха непростимото неразбиране, половинчатостта на анализа, които в крайна сметка обричат изследването...</i></p>
--	---

Поради абстрактността на назованите явления те биха могли да се употребят и като напълно неопределени: *Това му придаваше вгълбеност и съсредоточеност, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост; Плахост, срамежлив поглед бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат; Упоритост и невъздържаност го владееха през цялото време; От този текст лъха непростимо неразбиране, половинчатост на анализа, които в крайна сметка обричат изследването на неуспех.*

Обобщавайки всички особености, които коментирахме дотук, вместо заключение ще представим в единна схема функциите на 3-те грамеми на категорията *определеност : неопределеност* – на маркираните и на немаркираната:

ЛИТЕРАТУРА

- Бернщейн 1948:** Бернштейн, С. Б. *Учебник болгарского языка*. [Bernshtejn, S. B. *Uchebnik bolgarskogo jazyka*.] Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1948.
- Бояджиев 1970:** Бояджиев, Т. Значение и употреба на числителното един в рупските говори. [Boyadzhiev, T. *Znachenie i upotreba na chislitelното edin v rupskite govori*.] // *Известия на ИБЕ*, 1970, кн. 19, 743 – 750.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite*.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Георгиев 1978 (1967):** Георгиев, Ст. Лексико-морфологическа модификация на първичното числително един в съвременния български език. [Georgiev, St. *Leksiko-morfologicheska modifikatsiya na parvichното chislitelno edin v savremenniya balgarski ezik*.] // *Помагало по българска морфология. Имена*. Съст. П. Пашов. София: Наука и изкуство, 1978, 397 – 410.
- Зидарова 1994:** Зидарова, В. *Семантика и употреба на словоформата един в съвременния български книжовен език*. [Zidarova, V. *Semantika i upotreba na slovoformatata edin v savremenniya balgarski knizhoven ezik*.] Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 1994.
- Зидарова 1998:** Зидарова, В. За статута на лексемата един в българската лингвистична литература. [Zidarova, V. *Za statuta na leksemata edin v balgarskata lingvistichna literatura*.] // *Славистика 1*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 113 – 120.
- Иванчев 1978 (1957):** Иванчев, Св. Наблюдения върху употреба на члена в български език. [Ivanchev, Sv. *Nablyudeniya varhu upotrebata na chlena v balgarski ezik*.] // *Помагало по българска морфология. Имена*. Съст. П. Пашов. София: Наука и изкуство, 1978, 186 – 211.
- Косеска-Тошева, Гаргов 1990:** Косеска-Тошева, В., Гаргов, Г. *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 2. Семантичната категория определеност : неопределеност*. [Koseska-Tosheva, V., Gargov, G. *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. Tom 2. Semantichnata kategoriya opredelenost : neopredelenost*.] София: БАН, 1990.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

- Маслов 1956:** Маслов, Ю. С. *Очерк болгарской грамматики*. [Maslov, Ju. S. *Ocherk bogarskoj grammatiki*.] Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956.
- Маслов 1981:** Маслов, Ю. С. *Грамматика болгарского языка*. [Maslov, Ju. S. *Grammatika bolgarskogo jazyka*.] Москва: Высшая школа, 1981.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език*. [Maslov, Yu. S. *Gramatika na balgarskiya ezuk*.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Норман 1980:** Норман, Б. Ю. *Болгарский язык*. [Norman, B. Yu. *Bolgarskiy yazyk*.] Минск: БГУ имени В. И. Ленина, 1980.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. [Penchev, Y. *Stroezh na balgarskoto izrechenie*.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Пенчев 1987:** Пенчев, Й. Перфект и превръщане в перфект. [Penchev, Y. *Perfekt i prevrashtane v perfekt*.] // *Доклади от Втория международен конгрес по българистика*, Т. 3. София: БАН, 468 – 474.
- Смирницки 1959:** Смирницкий, А. И. *Морфология английского языка*. [Smirnitskiy, A. I. *Morfologiya angliyskogo jazyka*.] Одеса: Издательство иностранной литературы, 1959.
- Стаменов 1984:** Стаменов, Хр. Някои наблюдения върху употребата на един за изразяване на неопределеност (в сравнение с английския език). [Stamenov, Chr. *Nyakoi nablyudeniya varhu upotrebata na edin za izrazyavane na neopredelenost (v sravnenie s angliyskiya ezik)*.] // *СУ „Климент Охридски“*. Колоквиум по български език. II. Част втора. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1984, 63 – 76.
- Стаменов 1985:** Стаменов, Хр. За употребата на един като показател за неопределеност в българския език (в сравнение с английски). [Stamenov, Hr. *Za upotrebata na edin kato pokazatel za neopredelenost v balgarskiya ezik (v sravnenie s angliyski)*.] // *Език и литература*, № 3, 1985, 33 – 44.
- Стаменов 1987:** Стаменов, Хр. Показателят за неопределеност един и предикативната именна фраза. [Stamenov, Hr. *Pokazatelyat za neopredelenost edin i predikativnata imenna fraza*.] // *Доклади от*

Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език. София: БАН, 1987, 430 – 441.

Станков 1987: Станков, В. Семантичният инвариант на определеността. [Stankov, V. Semantichniyat invariant na opredelenostta.] // *Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език.* София: БАН, 1987, 410 – 419.

Станков 1995: Станков, В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в български език. [Stankov, V. Semantichni osobenosti na kategoriyata neopredelenost na imenata v balgarski ezik.] // *Българско езиковедие 1. Проблеми на граматичната система на българския език.* София: БАН, 1995, 87 – 150.

Станков 1998а: Станков, В. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. [Stankov, V. Za semantichniya invariant na opredelitelniya chlen v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* Съст. Ал. Александров, Р. Русинова. Шумен: Алтос, 1998, 84 – 94.

Станков 1998б: Станков, В. За категорията неопределеност на имената в българския език. [Stankov, V. Za kategoriyata neopredelenost na imenata v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* Съст. Ал. Александров, Р. Русинова. Шумен: Алтос, 1998, 129 – 145.

ЕКСЦЕРПИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вазов, Ив. *Съчинения в четири тома.* София: Български писател, 1982.

Вежинов, П. *Нощем с белите коне.* София: Ентусиаст, 2014.

Игов, Св. *История на българската литература.* София: Сиела, 2009.

Игов, Св. *Балканът, ханът, чифликът.* София: Литературен форум, 2011.

Йовков, Й. *Събрани съчинения в шест тома.* София: Български писател, 1976.

Каралийчев, А. *Приказен свят.* София: Пан, 2005.

Константинов, Ал. *До Чикаго и назад.* София: Български бестселър, 2005.

Минков, Св. *Съчинения в два тома.* София: Хемус, 1946.

Мутафчиева, В. *Летопис на смутното време.* Пловдив: Жанет 45, 1988.

Пелева, И. *Ботев. Тялото на национализма.* София: Кралица Маб, 1998.

Полянов, Вл. *Диаболични повести и разкази.* Варна: Георги Бакалов, 1990.

Радичков, Й. *Барутен буквар*. София: Български писател, 1969.

Радичков, Й. *Избрани творби. Т. 7. Новели*. София: Български писател, 1974.

Райнов, Б. *Господин Никой. Няма нищо по-хубаво от лошото време*. София: Български писател, 1971.

Станев, Ем. *Избрани съчинения в седем тома*. София: Български писател, 1981.

Чудомир. *Съчинения в три тома*. София: Български писател, 1971.

ДЕТЕРМИНАТОРИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE DETERMINERS IN CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Vanya Zidarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper treats determiners in contemporary Bulgarian language. They are markers of definiteness and indefiniteness. Depending on there semantics and language specifics, determiners are classified as: grammatical (articles – definite and indefinite 0_1 , 0_2), lexical (demonstrative and indefinite pronouns), semantic (proper names). The competition between these determiners is not examined closely.

Key words: *determiner, article, pronoun, proper name*

Детерминаторите са езикови средства, които обслужват на първо място категорията *детерминация* и по своята природа са шифтъри. За знаците шифтъри е написано достатъчно, като сред най-важните им характеристики бихме посочили тяхната комуникативност. Шифтърите биват деиктични и анафорични (по Йесперсен и Якобсон, вж. Маровска 2013: 76 – 82). Б. Ръсел ги нарича „егоцентрични думи“ (egocentric particulars), свързвайки ги с категорията *определеност* (Ръсел 1957). Намираме определението „егоцентрични думи“ за много подходящо, тъй като детерминаторите и категорията *детерминация* са подчертано субективно обусловени. В езикознанието детерминаторите са наричани още „кванторни индикатори“ и „актуализатори“. Първото определение е строго подчинено на логическата семантика, терминът „актуализатор“ обаче ни се струва твърде общ, затова предпочитаме термина „детерминатор“. Този термин се конкурира със синонима „детерминатив“, но ние предпочитаме именно „детерминатор“ заради неговата терминологична връзка с класа *Nomina agentis*. Де-

терминаторът според нас представлява модификатор на широката комуникативно-прагматична категория детерминация, чиято семантика се реализира на ниво изказване.

Във функционално отношение се наблюдава частично сходство в семантичните функции на различните детерминатори, което обаче не води до пълното им изравняване в семантично отношение. Всеки детерминатор изпълнява специфични функции и обслужва различен тип именни фрази и изказвания. Езиковото разнообразие от детерминатори е подчинено все пак на категориалното съдържание на детерминацията и е свързано с присъщите на категорията когнитивни и прагматични признаци.

Детерминацията в българския език може да се осъществи по три основни начина – семантичен, граматичен и лексикален, като всеки от тях използва съответните детерминатори. В този смисъл различаваме три типа детерминатори:

1. Семантични детерминатори са собствените имена;
2. Граматични детерминатори са членните морфемии – определителен или нулев (неопределителен) член;
3. Лексикални детерминатори са някои местоимения – неопределителни, показателни, притежателни, обобщителни, отрицателни местоимения.

При едно по-детайлно класифициране можем да разграничим следните видове детерминатори в зависимост от езиковата им природа и начина на детерминиране:

1. Лексикално-семантични детерминатори – собствени имена;
2. Лексикални – местоимения, и то не само местоимения съществителни, но и местоимения прилагателни, които също участват в семантиката на именната фраза;
3. Граматични – определителен член, нулев член;
4. Лексикално-граматични, към което отнасяме всъщност само лексемата „един“ поради неясната ѝ все още природа на граматичен или лексикален детерминатор.

Предлагани са и други видове класифициране на детерминаторите съответно по специфични показатели. Например М. Лакова под „детерминатори“ разбира само местоименията, т.е. само лексикалните детерминатори. Като такива М. Лакова сочи личните местоимения, възвратно-личните местоимения, част от показателните (напр. *този*, но не и *такъв*), част от неопределителните (*някой*, но не и *някакъв*), част от обобщителните (без *всякакъв*) и отрицателните (без *никакъв*), част от въпросителните. Т.е. за детерминатори приема местоимения

от типа про-съществителни, но не и про-прилагателни. Не включва в системата на детерминаторите обаче притежателните и възвратно-притежателните местоимения (Лакова 1997 – 1998: 19 – 22).

С оглед на референтния потенциал на частите на речта В. Маровска разграничава съответно: 1) винаги референтни, чиято определеност е обусловена от езиковата им семантика (собствени имена, местоимения – лични, притежателни, възвратно-лични, показателни), и 2) относително референтни, чиято определеност зависи от речевата ситуация (нарицателни имена с определителен или неопределителен член, неопределителни атрибутиви (*някакъв*) (Маровска 2013: 102 – 104).

Ст. Петрова посочва богат набор от начини и средства за изразяване конкретно на определеност, над десет, но според нас нейната система се нуждае от уточнения и корекции (Петрова 2001 – 2001: 58 – 64).

Граматичните и семантичните детерминатори са относително добре познати от лингвистична гледна точка, докато лексикалните не са така добре и задълбочено разгледани. Определено има нужда и от анализ на конкуренцията между видовете детерминатори. Св. Иванчев в редица свои изследвания от края на 50-те и от 60-те години прави паралели между различни по тип детерминатори, преди всичко между членувани форми и местоименни конструкции (Иванчев 1978). За съжаление, неговите наблюдения не намират по-нататъшно развитие в българистиката, а в тях се съдържат много ценни идеи. Граматичните и неграматичните детерминатори се намират в отношение на частична синонимия и взаимно допълване, но тези техни взаимоотношения все още не са изследвани в достатъчна степен.

Лексикални детерминатори. Като лексикални детерминатори в българската лингвистика са били разглеждани предимно местоименията, и то не толкова в ролята има на детерминатори, колкото като част от цялата местоименна система. На показателните местоимения се приписват две основни значения – отделящо (диференциращо) и идентифициращо, като последното произтича от деиктичната им природа. Демонстративите са основни средства за ситуационен и дискурсивен деиксис. Т. Шамрай проследява частично случаите на конкуренция между определителния член и показателното местоимение, която се дължи и на генетичната близост между двата детерминатора. Авторката изолира няколко типа контекст, в които замяната е възможна. Това са основно случаи на текстова и ситуационна анафора (Шамрай 1989: 17 – 19). Повече внимание е обръщано на неопределителните местоимения като детерминатори. Причината за това вероятно се крие в различните по семантика и форма неопределителни мес-

тоименни парадигми (*някой, някакъв, кой да е, който и да е, какъвто и да е* и др.) и ярко изразената им прагматичност (Ницолова 1978, Осенова 2004). При тази редица детерминатори се наблюдава главно отношението им спрямо нулевия член и детерминатора „един“.

Грамматични детерминатори. Грамматични детерминатори са членовете, конкретно в българския език това са определителният и нулевият неопределителен член, които са несамостоятелни структурно и се аглутинират към основата на думата.

От историческа гледна точка членът се определя като относително ново явление, макар че може да бъде проследен още от Омир. В романските езици процесът на граматикализация започва в късния латински и напълно се оформя през IX век. В германските езици това става в периода на средния горногермански език. За английския език времето е XI век. Според Б. Хайне и Т. Кутева формирането протича в посока от Запада към Изтока, засягайки и южната част на Европа – Албания, Македония, България (Хайне, Кутева 2006).

Определителният член е по-разпространен от неопределителния и винаги се формира преди него. Има езици само с определителен член, но не и такива само с неопределителен. В това отношение българският език напълно съответства на тази тенденция в общоезиков аспект: определителният член е произлязъл от демонстратив, формирал се е по-рано и към момента все още имаме едночленна система, като формирането на неопределителен член е по-късно и все още е на етап граматикализация. Според хипотезата на Джоузеф Грийнберг степените, през които минава членът, са следните: *demonstrative > definite article > specific article > noun marker* (Грийнберг 1978).

Членовете са сигнали, помагачи на слушащия или четящия да разбере текстовите знаци. Основната им функция е текстоорганизираща и се състои в насочване на вниманието към пред- и постинформацията (Вайнрих 1978: 386). Самата информация според Х. Вайнрих бива три основни типа: информация според езиковия контекст, информация според ситуационния контекст и информация според езиковия код.

В типологично отношение също се наблюдава известно разнообразие при членовете в отделните езици – съществуват пред- и постпозитивни членове, едноартиклеви и двуартиклеви езици, членът може да представлява свободна или свързана форма. За универсален в диахронната типология се смята и фактът, че показателите за неопределеност като цяло се развиват по-късно, отколкото показателите за

определеност. При това, ако в езика има само един член, то това обикновено е определителният.

Членовете са средство и за субстантивация и индивидуализация. Всичко, което се употребява с член (определителен или неопределителен), се представя като „индивидуална величина“. Определителният член индивидуализира величината сред множество подобни на нея, а неопределителният отделя величината от останалите подобни на нея (*Един кон пасе трева на поляната*). От типологична гледна точка членът не се приема за общоезиков факт. Членовете се срещат едва в една трета от езиците, но пък за индоевропейските езици те са по-скоро типична особеност.

Определителен член. От граматичните детерминатори безспорно най-добре изучен с оглед на неговата история и функции е определителният член. Той е бил предмет на разнороден анализ – откъм произход, типология, семантика и функции. Нееднократно е бил предмет и на съпоставителни изследвания с езици, притежаващи членна система. Този траен и задълбочен интерес е продиктуван до голяма степен от утвърдената му граматична функция и морфологична природа, от факта, че доскоро се разглеждаше като единствено формално средство на категорията. По отношение на него можем да приемем, че лингвистиката в общи линии е приключила с интерпретациите. Основната логическа операция, с която се свързва функцията на определителния член, е „квантификация“, отделяне на елемент от екстенционала. Това се приема и за основната семантична функция на определителния член. В прагматично отношение тя се съчетава с идентификация на референта. Така че от наша гледна точка определителният член се характеризира с квантификация, референтност и идентификация. Това са основните му семантико-прагматични функции. Той е средство за дискурсивен деиксис (*На масата има молив. Подай ми молива, моля!*) и ситуационен деиксис (*Затвори вратата, моля!, Дай ми книгата!* – при условие че в ситуацията има само една врата, само една книга).

Нулев (неопределителен) член. Нулевият член дълго време се приемаше просто за корелат на определителния и неговата семантика и функции не представляваха интерес за лингвистите. Оказа се обаче, че този детерминатор има специфични функции, трудна за дефиниране семантика и не бива да бъде пренебрегван. За разлика от определителния член, който е многократно анализиран от различни гледни точки, нулевият член почти не е бил обект на сериозно внимание. Той просто се е приемал за нулев корелат на определителния член, като изразяващ значение, противоположно на определеността. Но се оказа,

че формите с нулев детерминатор далеч не са така прости, а изискват сериозно анализиране с оглед на тяхната семантика, употреба и референциална насоченост. Поради липсата на експлициращо морфологично изразяване нулевият член е установяван единствено на основата на функционално-граматичната съпоставка между членуваните форми и общите форми на имената (нечленуваните). Съществуването на нулеви морфемии е обосновано от Ян Бодуен де Куртене като част от теорията му за морфемите, а нулевият езиков елемент най-често се приема за значещо отсъствие, противопоставящо се на експлицитен елемент в парадигмата.

Като маркирани с нулев член имена се интерпретират имената в изказвания като например: *Седя на камък, Чета вестник, Търся си другар* и подобни. Те се определят ту като референтни, ту като нереперентни. Това противоречие се дължи на факта, че биват интерпретирани или предимно от логическо гледище, или предимно от прагматично.

Ние предлагаме да се направи и едно терминологично уточнение. А именно – да разграничаваме *нулев член* от *нулев неопределителен член*. М. Лакова първа говори за два граматични омонима при нулевия член, но нейното разбиране е в по-различна насока (Лакова 1983).

Нулевият член (O_2) се реализира в предикативна позиция или в аргументна, но в изказване в плана на иреалис. Фразите, маркирани с него, са нереперентни и името реализира сигнификативната си семантика, извеждайки на преден план атрибутивната характеристика на класа денотати. Този член е по-подходящо да не се нарича „неопределен“, а само „нулев“, защото той всъщност не участва в корелации определеност – неопределеност.

Нулевият неопределителен член (O_1) се включва в отношенията дефинитност – индефинитност и частично се конкурира с членоподобното местоимение „един“, показвайки и известна семантична близост с него. Нулевият неопределителен член се реализира изключително в аргументни позиции.

Между двата нулеви члена съществува не само функционално-семантична, но и структурно-синтактична разлика. Затова смятаме за уместно тези различия да се подкрепят и терминологично чрез въвеждане на термините „нулев неопределителен член“ и „нулев член“.

Детерминаторът „един“. Най-проблематично обаче е дефинирането на детерминатора „един“, чиято принадлежност към лексикалните или към граматичните детерминатори е все още спорна. Най-много спорове са се водили във връзка с лексемата „един“ и нейната

роля в рамките на детерминацията. Поради все още неизяснения статут на тази лексема продължават дискусиите по такива фундаментални въпроси, като: граматикализирана ли е и доколко тази лексема, какви са нейната семантика и функция в именната фраза, на какви принципи за употреба се подчинява, в какви отношения се намира с останалите детерминатори и пр. Според немалко лингвисти в българския език има три члена – определителен, неопределителен и нулев. За маркиран неопределителен член „един“ започва да се говори още през 60-те години на XX век, но и до днес той остава в сферата на предположенията, което се дължи на незавършената десемантизация и съответно граматикализация на лексемата. Процесът на граматикализация е изключително труден за дефиниране и проследяване, но някои от неговите белези са:

- 1) повишаване на абстрактността в семантично отношение;
- 2) обigatorност на употребата;
- 3) стереотипност в синтактичната позиция;
- 4) липса на самостоятелна синтактична функция.

Лексемата „един“ не отговаря напълно на тези критерии. Определено се наблюдава повишена абстрактност, която се откъсва от типично индефинитното значение на неопределителното местоимение, налице е и стереотипност в синтактично отношение – предпозиция спрямо именната фраза, но в никакъв случай не можем да говорим за обigatorност на употребата, както и за синтактична несамостоятелност. Именно защото условията за граматикализация са изпълнени само частично, предпочитаме да говорим за полуграматикализация на този етап. Но като имаме предвид, че от 50-те години насам не е настъпила промяна в посока на по-силна граматикализация, приемаме, че всъщност лексемата „един“ ще си остане в качеството на лексикален детерминатор, макар и със специфични семантични функции по отношение на останалите неопределителни местоимения.

В процеса на своя исторически развой първичната лексема *един*, която първоначално има атрибутивно-нумеративен характер, е претърпяла съществени промени, в резултат на което е разширила и усложнила семантиката си, а оттам и обема на изпълняваните от нея функции. Лексемата представлява пресечна точка на различни класове – числително име, прилагателно име, неопределително местоимение, неопределителен член. Като се отчита широкият спектър от номинативни възможности, които лексемата притежава, не би било реално те да бъдат обединени само в едно цяло. Формалната и най-вече

семантичната разноплановост на лексемата *един* изисква към нейните реализации да се подхожда диференцирано.

Според нас първото нещо, което трябва да направим, е да разграничим два лексикално-семантични варианта (предпочитаме да не говорим за омонимия, тъй като семантичната връзка между двата варианта ясно се осъзнава все още) на лексемата *един*:

Един₁ – *неопределително местоимение*, което представлява лексикален детерминатор. Един₁ се характеризира с прагматичните признаци *неидентифицируемост* и *неидентифицираност* на референта за двамата комуникатори и е частичен синоним на останалите неопределителни местоимения. Квантифицираният референт е непознат в степен, допускаща идентификация. Например: *Разправяше, че като майка била женена за един адвокат, който много пиел; Почувствах една пронизваща болка в рамото, Вземи там едно одеяло и лягай!, Обърнах се и видях, че по улицата притичва една жена, Загубил се и чакал на една спирка няколко часа.*

Един₂ – *полуграматикизирано неопределително местоимение*, което се е отцепило семантично от неопределителното местоимение *един₁* и се е специализирало в изразяването на един специфичен семантичен нюанс в рамките на детерминацията. Семантиката на *един₂* е уникална и изразява *идентифицируемост* на референта само от страна на адресанта и *неидентифицираност* за адресата. Квантифицираният референт е познат за говорещия в достатъчна степен, за да може да бъде идентифициран, но поради определени съображения на адресанта идентификация не се осъществява. Например: *Вечеряхме в един ресторант край плажа, С една приятелка ще ходим на море през август, На едни съседни им откраднаха колата, Гледам един български филм за Априлското въстание, На връщане отседнахме в едно село, Снощи се обади една колежка, за да предупреди, че е болна.*

Т.е. детерминаторът „един“ в единия си лексикално-семантичен вариант е лексикален детерминатор, а в другия вариант – полуграматикизиран.

Лексикално-семантични детерминатори. Това са собствените имена, чиято основна номинативна функция е идентифициращата. Собствените имена са детерминатори от семантичен тип. Те идентифицират референта по силата на лексикалната си семантика. Основното им знаково предназначение е да индивидуализират и на тази база да идентифицират конкретен референт. В семантичен план те са максимално близки до имената с определителен член. Изразяват същата семантика, но не формално-граматически, а лексикално-номинативно.

Като детерминатори те са маркирани с признаците [+единичност], [+референтност] и [+идентифицираност]. Собственото име е индивидуален термин, предициращ един-единствен индивид. Единичността е свързана с тъждественост. Основната им функция е референтната, по което показват сходство с деиктичните знаци. Като семантично детерминирани те не се съчетават с други детерминатори – лексикални или граматични. В случаи на подобно съчетаване от типа *Тия Петрови са големи мошеници, Ама и той е един Марко Тотев, Пък в техния клас имало една Мария, дете никога не си пише домашните* става въпрос за елипса на словосъчетанието или за употреба със стилистична цел.

Собствените имена са особена категория думи; лексикалната им семантика няма сигнификативен характер; те са уникални знаци, означаващи единични и конкретни референти; референтът винаги е налице (реален или фиктивен); основната функция на собствените имена е да индивидуализират референта и да съдействат за неговата идентификация; собствените имена рядко са ономаσιологично мотивирани, те обикновено нямат дескриптивен характер, а представляват социално детерминирани знаци. В сферата на детерминацията те функционират като семантични детерминатори. Независимо от факта, че по силата на лексикалната си семантика те реферират конкретен единичен денотат, съществуват редица случаи, в които собственото име се членува (дублиране на определеността, изразяване по два начина – семантичен и морфологичен) или се съчетава с местоименен детерминатор. Членуването на собствените имена е факултативно и засега не е систематизирано, както не са ясни и причините, поради които някои собствени имена се членуват, а други – не. Логично обяснение има само задължителното членуване на прякори и названия на някои местности и събития, епохи – те всъщност са апелативи, а по произход са нарицателни имена или прилагателни имена. Тази апелативизация налага членуването им, което превръща името в еднозначно референтно.

Отношенията между описаните по-горе детерминатори не са изследвани в достатъчна степен. Всеки един вид поотделно е сравнително добре изучен, но конкуренцията между тях все още предстои да бъде анализирана.

ЛИТЕРАТУРА

Вайнрих 1978: Вайнрих, Х. Текстовая функция французского артикля. [Vaynrĭh, H. Tekstovaya funktsiya frantsuzskogo artiklya.] // *Новое в зарубежной лингвистике*, 1978, вып. 8. Лингвистика текста, 370 – 386, <<http://www.twirpx.com/file/62944/>> (8.10.2017).

- Грийнберг 1978:** *Universals of Human Language. T. 3. Word structure.* J. Greenberg (ed.). Stanford: Stanford University Press, 1978.
- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. [Ivanchev, Sv. Nablyudeniya nad upotrebata na chlena v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* София: Наука и изкуство, 1978, 186 – 211.
- Лакова 1983:** Лакова, М. Семантика на въпросителните местоименни думи в съвременния български книжовен език във връзка с категорията определеност/неопределеност. [Lakova, M. Semantika na vaprositelните mestoimenni dumi v savremenniya balgarski knizhoven ezik vav vrazka s kategoriyata opredelenost/neopredelenost.] // *Известия на ИБЕ*, 1983, XXV, 147 – 178.
- Лакова 1997 – 1998:** Лакова, М. Категорията неадефинитност/адефинитност, или категорията „определеност/неопределеност“. [Lakova, M. Kategoriyata neadefinitnost/adefinitnost, ili kategoriyata opredelenost/neopredelenost.] // *Български език*, 1997 – 1998, 1, 12 – 24.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика.* [Marovska, V. Referentsiya i referirane v sveta na ezika.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Ницолова 1978:** Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. [Nitsolova, R. Za znachenieto na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* София: Наука и изкуство, 1978, 435 – 445.
- Осенова 2004:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения.* [Osenova, P. Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.] София: Семапш, 2004.
- Петрова 2001 – 2002:** Петрова, Ст. Определеност и членуване. [Petrova, S. Opredelenost i chlenuvane.] // *Български език*, 2001 – 2002, 1, 58 – 64.
- Ръсел 1957:** Рассел, Б. *Человеческое познание.* [Rassel, B. Shelovechesкое poznanie.] Москва: Прогресс, 1957.
- Хайне, Кутева 2006:** Heine, B., Kuteva, T. *The Changing Languages of Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Шамрай 1989:** Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език.* [Shamray, T. Chlenuvani i nechlenuvani imena v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1989.

**ОБЛИГАТОРНОСТ И КОНТЕКСТОВА ЗАВИСИМОСТ
НА МОРФОЛОГИЧНИТЕ КАТЕГОРИИ
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК)¹**

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**OBLIGATORINESS AND CONTEXT DEPENDANCY OF THE
GRAMMATICAL CATEGORIES IN MODERN BULGARIAN**

Krasimira Aleksova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The study examines four types of relations between context and the functioning of the grammemes of multi-member grammar categories in Bulgarian. By means of analyzing particular examples of these relationship types, the paper claims that the variation of grammeme realizations due to context does not affect their obligatoriness but rather exemplifies the oppositional and hierarchical relations between grammemes within one category, thus following a specific logic dependent on the constituent features of grammemes.

Key words: obligatoriness, grammemes, context, context variants, facultative and obligatory context neutralizations

Въведение

Темата за влиянието на контекста, разбиран като по-тясно или по-широко езиково обкръжение², върху функционирането на грамемите е значима, но все още нуждаеща се от по-целенасочено изследване по отношение на българския език. Напр. в българското сложно изречение темпоралната и евиденциалната принадлежност на глагол-

¹ Публикацията се прави по проекта „Инвариантни значения на членовете на глаголните и именните парадигми и съвременни тенденции в речевите употреби“, договор № 80-10-201/24.04.2017 г. Изказвам благодарност на Фонда за научни изследвания на СУ „Св. Климент Охридски“ за финансовата подкрепа.

² Повече за видовете контекст вж. у Хюингс, Хюингс 2005.

ните форми показват наличие на вариантност, която е обусловена от влиянието на контекста. Този текст се ограничава само в някои проявления на взаимодействието между относително по-тесния контекст и определени граматични категории само с цел да онагледим явлението, което бе назовано взаимодействие. Причината за това ограничение е целта: да се потърси отговор на въпроса дали наличието на вариантност като тип взаимодействие между контекста и грамемите представлява нарушение на един от основните принципи на морфологичните значения – тяхната облигаторност.

Вариантността под влияние на контекста може да бъде онагледена с множество примери, но тук са предпочетени като начало два случая, които се отличават поради богатството от варианти. В примери (1) и (2) оградените в скоби глаголи в подчинените изречения могат да имат няколко темпорални реализации.

- (1) *Щеше да се яви на изпита, след като (подготвя се) добре за него.
се подготви/се подготвеше/се е подготвил/
беше се подготвил/щеше да се е подготвил*
- (2) *Утре всички ще вземете книгите, които (избера).
изберете/ще изберете/сте избрали/ще сте избрали*

Тук няма да бъде разглеждан подробно въпросът кои от реализациите са по-честотни и поради какви причини. Ще отбележа само, че вариантите, които отговарят най-точно на логическата подредба на действията/техните резултати във времето, а това са последните варианти в (1) – *щеше да се е подготвил*, и (2) – *ще сте избрали*, относително най-често се възприемат като редки, неподходящи или съмнителни. Причините за това се крият в силното влияние на контекста (в тесен и широк смисъл) върху функционирането на граматичната категория време в българския език и възможността семантично понатоварените варианти, които са и формално по-сложни, да бъдат заменени с по-ненатоварените, ако контекстът (лексикални показатели или други граматични форми) е изразил същия семантичен признак (или признаци), който съответната грамема носи. Проблемът за степента, в която реализацията на различните граматични категории е зависима от контекста в нашия език, е толкова обширен, че не би могъл да се разгледа изчерпателно в настоящата публикация, която има друга задача.

За да се отговори на поставения въпрос дали вариантността, породена от влиянието на контекста и/или ситуацията, е нарушение на

облигаторността на изразяване на граматичните значения, трябва да се уточни какво представлява облигаторността и какви са отношенията между контекста и грамемите. Разглеждането на тези два аспекта в настоящия текст оформя и структурата му – първо се представя облигаторността на морфологичните значения, вкл. чрез съпоставка на вижданията на различни автори, след това се коментират видовете отношения между контекста и грамемите чрез примери от българския език, а накрая се търси отговор на поставения въпрос чрез натрупаните наблюдения.

Облигаторността

Когато се коментира въпросът за облигаторността на граматическите значения, то най-често се цитира виждането на Р. О. Якобсон: „Основното различие между езиците се състои не в това какво може или не може да бъде изразено, а в това какво е длъжен или не е длъжен да съобщи говорещият“ (Якобсон 1985: 233). Базисно за разбирането на облигаторността е твърдението, че щом в един език дадено значение е кодирано като граматическа категория за даден клас думи, то при употреба на елемент от този клас говорещият е задължен да избира от грамемите на тази категория. Това се изтъква от множество учени, напр. от Ю. С. Маслов:

Ако в един език дадено семантично различие се е оформило в граматическа категория, то езикът в сферата на действие на тази категория вече не може да остави неизразено това различие. Длъжни сме да използваме граматическата категория във всички случаи на употреба на „подвластните“ ѝ думи, т.е. длъжни сме да избираме една от грамемите на тази категория всеки път – дори там, където за смисъла различието между съответните значения не е съществено.

(Маслов 1978: 26, прев. м. – К. А.)

В. А. Плунгян подчертава: „...задължително се явява, строго казано, не самото значение, а някакво множество от взаимно изключващи се значения, в което то влиза“ (Плунгян 2003: 107). Облигаторността се свързва с автоматизъм в процеса на пораждаване на изказването за разлика от целенасоченото внимание към смисловото съдържание на изказването от страна на говорещия (вж. напр. у Байби и кол. 1994: 299 – 300).

Говорейки за морфологическата облигаторност на дадено значение, В. Плунгян очертава две условия за нейното наличие: първо, да

притежава свойството категориалност, т.е. да влиза в дадена категория с поне още едно значение, с което да е синтагматично несъвместимо, второ – категорията да е задължителна, т.е. да съществува клас словоформи, всяка от които да изразява само едно значение от тази категория. Облигаторността се сочи от автора като значимо свойство на прототипичната граматическа категория, представляваща компактно множество от взаимно изключващи се задължителни морфологически показатели, образуващи парадигма с ясна структура (Плунгян 2011).

Въпреки че дефинирането на морфологичните значения се опира върху понятието облигаторност, конкретните реализации в различни езици и реалното функциониране на граматическите категории поставят проблеми, които карат напр. В. Плунгян да насочи вниманието към съществуването на обширна преходна зона между граматическото и неграматическото. Отклоненията от прототипичната граматична категория оформят т.нар. от учения „граматична периферия“: неморфологично изразяване на граматични значения (аналитичните конструкции със спомагателен глагол или частица), квазиграмемни (регулярни, но незадължителни морфологични значения), имплицативна реализация на грамемите тогава, когато грамемите на една категория блокират появата на грамемите на друга, и ограничени (частично) задължителни значения, чиято реализация се блокира от контекста, като този случай се назовава „контекстна вытеснимость“ (Плунгян 2011). Примери за последното явление са не само случаите на неизразяване в английския език на определеност в именната фраза, съдържаща лични имена, неопределителни, въпросителни, показателни и притежателни местоимения, но и отсъствието на формалните маркери за мн.ч. в именна фраза, съдържаща кванторни думи от типа на *много*, *няколко*, *колко* в езици като унгарския, монголския, турския и др. (Даниел, Плунгян 1996).

Ако се разгледат четирите случая, оформящи т.нар. граматическа периферия, става ясно, че те имат различен произход и същност. Ако първият случай е свързан с начина на изразяване на граматичните значения, ако вторият представя различията между регулярността и облигаторността, ако третият е резултат от интрапарадигматично взаимодействие между грамемите (по-точно – между техните признаци) в рамките на един клас думи, което теорията на граматическите опозиции разглежда като парадигматическа неутрализация, то четвъртият случай е явление в плана на текста.

За настоящата работа от значение е т.нар. контекстово изключване („контекстна вытеснимость“), което, дефинирано като блокира-

не от контекста на реализацията на задължително граматично значение, се различава от случаите, онагледени с (1) и (2), тъй като при тях става въпрос не за невъзможност да се реализират показателите на грамемите под въздействието на контекста, а за вариантност в появата на формалните показатели на грамемите на една категория под влияние на контекста.

Четири случая на ограничаване на облигаторността насочват към заключението, че тя представлява градуално свойство (вж. и Даниел, Плунгян 1996). За степени на изява на облигаторността пише и В. Б. Касевич: случаи, когато при даден клас съответните значения не могат да останат неизразени и поради това винаги се употребяват специални формални средства; случаи, в които значението е задължително, но специалните формални средства не са облигаторни за всеки конкретен пример, защото съответната семантика може да се предаде от контекста; случаи, в които в контекста се наблюдава неутрализация на граматичното значение, когато информацията по даден признак става несъществена (Касевич 2006: 496).

Не за градуалност или степени на изява, а за сфери на действие на облигаторността говори Ю. П. Князев, напр. сфера на действие на категорията число на съществителните в руския език е цялата част на речта, докато ед.ч. е сфера на действие на категорията род, което отговаря на третия случай от граматическата периферия във вижданията на В. Плунгян. Именно във връзка с наличието на сфери на действие Ю. Князев разграничава два вида облигаторност: категориална и семантична, като втората се наблюдава в по-слабо граматикализирани зони. Сред примерите за семантичната сфера на действие на облигаторността на граматическите показатели според Князев са и случаи на факултативност в изолиращите езици и в аглутинативния турски език (Князев 2007: 30 – 33). Факултативността, когато контекстът и/или ситуацията са изразили дадено значение, и задължителната поява на показателя, когато контекстът не изразява тази семантика, според Г. Герджиков³ характеризират т.нар. синтактични определители на думата. Морфологичните определители са задължителни независимо от това дали контекстът изразява, или не изразява същото значение.

Представените идеи за ограничаване, за градуалност или сфери на действие на облигаторността са съществени за настоящата работа,

³ Възгледите по този въпрос на Г. Герджиков са ми познати от неговите лекционни курсове – по българска морфология пред бакалаври и по теория на граматическите опозиции пред магистри.

доколкото в тях се повдига въпросът за въздействието на контекста върху реализацията на грамемите. В следващата част се обсъжда проблемът дали влиянието на контекста не се реализира също градуално при ограничаване на реализацията на грамемите.

Отношения между контекст и грамеми

Ако облигаторността означава задължителност на избора между грамемите, изграждащи една граматична категория, то вариантността в (1) и (2) засяга реализацията на този избор. Настоящата работа се интересува само от реализациите в свързания текст, в който могат да се наблюдават взаимоотношенията между контекста и грамемите на една граматична категория. Тези взаимоотношения според застъпването тук виждат оформят един континуум, в единия полюс на който стои липсата на влияние на контекста върху реализацията на грамемите, а в другия е най-силната степен на влияние на контекста – блокиране на появата на формалните показатели на грамема от дадена граматична категория (т.нар. „контекстна витеснимост“ – в Даниел, Плунгян 1996; Плунгян 2011). Между двата полюса са разположени и случаи, в които контекстът изразява същото значение (дублира го), поддържайки граматическото му изразяване, или пък, дублирайки го, създава или условия за вариране на формалните показатели на грамемите, или поражда допълнителен ефект.

Като две стратегии – партньорска и блокираща, са представени видовете взаимодействия между семантиката на грамемите (аспектуалните грамеми в испанския език) и контекста (адвербиален контекст в широк смисъл) в изследвания на Е. В. Горбова (напр. Горбова 2007). Тези стратегии не изчерпват видовете влияние на контекста върху функционирането на грамемите, което е обяснимо поради езиковата специфичност на това влияние и целта на конкретната работа на Е. Горбова.

Ако под блокираща стратегия се разбира само „контекстна витеснимост“, т.е. блокиране на формалното изразяване на една грамема, то тогава случаи като тези в (1) и (2) остават извън нея. Примерите, които дават Даниел и Плунгян (Даниел, Плунгян 1996) за контекстово изключване („контекстна витеснимост“), са от двучленната категория неопределеност/определеност в английския или от езици, в които граматическите показатели са факултативни, ако контекстът е изразил по лексикален път същия семантичен признак. Примери (1) и (2) онагледяват сценарий, който се реализира при многочленна категория, организирана върху противопоставяния по повече признаци. Влиянието на контекста върху реализацията на грамемите при то-

зи тип категории е от друг вид – възможност за появата на варианти. Механизмът на появата им може да бъде обяснен по следния начин – ако контекстът изрази един или няколко семантични признака, които са и признаци, изграждащи значенията на грамемите в многочленната категория, то семантично по-ненатовареният член замества понатоварения с признаци член на категорията. При това в езика могат да се наблюдават факултативни и задължителни замествания, за които ще стане дума по-долу.

Необходимо е и още едно уточнение, отнасящо се до елементите, които детерминират влиянието на контекста. Според данните от функционирането на грамемите от многочленни категории в българския език не само лексикалните показатели са значими за създаването на вариантността. В (1) и (2) се наблюдават варианти, които се конкурират, но съществуването им не може да се обясни само чрез наличието на лексикални средства в близкия контекст. При анализа напр. на темпоралните употреби в сложното изречение в българския език несъмнено към контекстовите условия трябва да бъде включена и темпоралната принадлежност на глагола в главното изречение и/или на глаголите от по-широкото обкръжение. От значение е и семантиката на глагола, защото напр. в сложни изречения с глагол за идеална дейност в главното изречение темпоралната принадлежност на глагола в подчиненото изречение зависи от т.нар. гледна точка: на автора на изказването или на когнитивния субект (вж. у Ницолова 2005, Алексова 2008).

Стратегиите за взаимодействие между семантиката на грамемите и контекста не отговаря обаче на въпроса какъв е механизмът на пораждаване на вариантността. Отговор може да се потърси напр. от гледна точка на теорията на граматическите опозиции. Според нея наличието на конкуриращите се варианти в (1) и (2) е резултат от контекстова (синтагматична) неутрализация на един или няколко признака. Към неутрализацията като една от причините за наличие на степени на изява на облигаторността насочва и Касевич (Касевич 2006: 496).

В пример (1) от петте конкуриращи се варианта последният (*ще се е подготвил*) е случаят без неутрализация, а останалите четири са резултат от синтагматичната неутрализация съответно на един признак (следходност – *беше се подготвил*), на два признака (следходност и индиректност – *се е подготвил*, следходност и резултативност – *се подготвеше*) или три темпорални признака (следходност, индиректност и резултативност – *се подготви*). Като контекстови елементи, създаващи условия за настъпването на неутрализацията, функционират семантиката на съюза *след като*, изразяващ следход-

ност спрямо действието ‘явяване на изпит’, както и семантичните признаци индиректност и следходност, носени от глаголната форма в бъдеще в миналото *щеше да се яви*.

В (2) контекстовите показатели, които благоприятстват настъпването на неутрализации, водещи до наличието на четири варианта, са наречието *утре*, изразяващо следходност спрямо акта на комуникацията, семантичният признак следходност, носен от бъдещето време на глагола сказуемо в главното изречение – *ще вземете*, както и имплицитната темпорална последователност на действията – избирането се реализира преди вземането на книгите. Вариантът без неутрализация е последният (*ще сте избрали*), а неутрализацията на признака следходност поражда варианта *сте избрали*, на резултативност (перфектност) – *ще изберете*, а неутрализацията на следходност и резултативност – *изберете*.

Наличието на варианти се наблюдава, когато неутрализацията е факултативна, т.е. не е задължително да настъпи. Важното за (1) и (2) е, че въпреки незадължителността в подобни контексти случаят без неутрализация се възприема като съмнителен, неподходящ, тромав, странен според анкетираните носители на езика, чиито мнения е невъзможно да разгледаме подробно тук. Като следваща задача се оформя именно коментарът на предпочитанията за избор на най-подходящ вариант. Това, което е от значение, е фактът, че в българския език има ясно очертана тенденция за реализиране на възможните неутрализации, т.е. налична е относително силна по тип контекстова зависимост на реализацията на грамемите.

Нерядка реализация на факултативната синтагматична (контекстова) неутрализация, създаваща конкуриращи се форми, е употребата на преизказни *вм.* дубитативни форми, когато са налични подходящи лексикални показатели, интонация или паралингвистични средства, напр. в (3).

(3) *Какви ги говориш, щял да заминава! // Щял да заминава! Това е само в твоето въображение! // Ха-ха, щял да заминава! Хайде стига! // Щял да заминава! (иронично изкривяване на устните) и мн. др.*

Съществуват обаче и случаи на задължителна неутрализация на признаци. Те биха могли да бъдат описани като случаи на блокираща стратегия, но не точно от типа контекстово изключване, което Даниел и Плулгян представят. При двамата учени става въпрос за нулево реализиране, а в разглежданите тук случаи се наблюдава задължителна

замяна на показателите на една грамема от показателите на друга от същата категория. Без стремеж за каквато и да е изчерпателност могат да се посочат като примери за тази стратегия напр. подчинителният съюз *да*, налагащ употребата на сегашно време в подчиненото изречение, както и задължителните синтагматични неутрализации на темпорални признаци. Например в граматични трудове се посочва употребата на сегашно време, изпълняващо функцията на бъдеще време (Грамматика 1983: 296) в подчинени изречения за време и за условие, напр. в (4) и (5):

(4) *Когато **дойдеш**, ще излезем.*

(5) *Ако някой **гръмне**, ще ги предупредим да ни атакуват веднага с мини.*

а също така на перфект със значение на бъдеще предварително време (Грамматика 1980: 322), напр. в (6) и (7):

(6) *Ако утре до 5 часа **не съм дошъл**, няма да ме чакате повече.*

(7) *Ще ти го кажа, когато **съм решил** окончателно, не още сега.*

Примерите от (4) до (7) онагледяват задължителни синтагматични неутрализации в българския език, като контекстовите условия се създават от семантиката на подчинителните съюзи, семантиката на глаголните форми и носените от тях темпорални признаци. Интересното е, че в (6) и (7) освен задължителната неутрализация може да се реализира и незадължителната (неутрализация на признака резултативност, наричан и перфектност), в резултат на която се получават следните варианти със сегашно време в подчиненото изречение – (8) и (9):

(8) *Ако утре до 5 часа **не дойда**, няма да ме чакате повече.*

(9) *Ще ти го кажа, когато **реши** окончателно, не още сега.*

Блокиращата стратегия според приетото тук виждане във взаимоотношенията контекст – грамемите може да се наблюдава и в непряката реч. Ако сказуемото в пряката реч е изразено с глагол в някое от миналите времена, при трансформация в непряка реч не е възможна появата на индикативни форми за разлика от случаите с времена от неминалия план. Това личи от съпоставката на (10б) и (11б). Индикативните темпорални форми от плана на миналото носят признака свидетелственост, поради което появата им се блокира от глагола в глав-

ното изречение, сигнализиращ непряко предаване на чужда реч (напр. *каза, събщи, информира, прошенна, извика, промълви* и под.).

От миналия план

(10а) *Асен: Иван щеше да ходи на театър.*

(10б) *Асен каза, че Иван е щял да ходи/щял да ходи на театър.*

От неминалия план

(11а) *Асен: Иван ще ходи на театър.*

(11б) *Асен каза, че Иван ще ходи/щял да ходи на театър.*

Освен това в (10б) и (11б) се наблюдава и вариантност в реализацията на евиденциалните грамеми под въздействието на контекста, по-точно под влиянието на предиката за речева дейност във въвеждащото изречение. В (11б) са възможни както индикативни, така и преизказни форми, като употребата на преизказните форми едновременно с глагол за речева дейност в главното изречение представлява ситуация на дублиране на семантична информация (част от партньорската стратегия), което обаче създава допълнителен ефект – подчертаване, че става въпрос за препредаване на несобствена информация. Случаят с настъпилата неутрализация (*ще ходи*) се възприема като неутрално предаване на пряката реч в непряка, а ненастъпилата неутрализация (*щял да ходи*) поражда допълнителен акцент. В (10б) конкуренцията е между конклузивни (*е щял да ходи*) и преизказни форми (*щял да ходи*) в непряката реч. Неутралното предаване на чуждо изказване се реализира в (10б) чрез конклузивните форми, които в този вид контекст изразяват собствено, лично изказване.

Както става ясно от (10б) и (11б), при наличие на партньорска стратегия – изразяване на една и съща семантична информация и от контекста, и от граматическите форми, е възможна появата на допълнителен акцент – в случая това е подчертаване на факта, че се препредава чуждо изказване, което може да породи известно дистанциране от достоверността на информацията.

Друг вариант на партньорската стратегия се наблюдава в редица употреби на субективните евиденциали – конклузива и дубитатива. Не са малко контекстите, в които субективните евиденциали се нуждаят от подкрепата на лексикални показатели при изразяване на значението (особено при съвпадения на форми – напр. *чел е* отговаря и на индикативен перфект, и на конклузивен аорист; *бил чел* – на преизказен перфект/плюсквамперфект и дубитативен аорист). Конклузивът

често бива подкрепян от лексикални показатели за собствен извод, предположение, допускане, заключение, напр. (12).

(12) *Вероятно/по всяка вероятност/струва ми се/по всичко личи май/... са щели да се обадят.*

Дубитативът при т.нар. партньорска стратегия се явява в контексти, съдържащи лексикални модификатори за достоверност и маркери за емотивност, които изразяват (експресивно) отхвърляне на достоверността на препредаваното чуждо изказване – (13) и (14).

(13) *За това, че уж съм бил хвърлил документи, че уж не съм се обадил в полицията.*

(https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2012/10/05/1920121_petna_po_belite_pokrivki/)

(14) *Каква наистина безмерна наглост, представяте ли си: щели сме били догодина да не сме вече най-бедните в Европа, а дотогава, догодина, щели сме били да се възвисим дотам, че да сме, предполагам, предпоследни по бедност!*

(<http://aigg.wordpress.com/2012/09/07/1-545/>).

Настоящият текст не се стреми да представи изчерпателно случаите на вариантност поради неутрализация, нито възможните партньорски и блокиращи стратегии, а по-скоро да ги онагледи с някои примери, които да са достатъчна основа да се даде отговор на въпроса вариантността при контекстовите реализации нарушава ли obligatorността.

Обобщения

В настоящата работа влиянието на контекста върху функционирането на грамемите бе възприето като континуум с полюси липса на влияние и наличие на блокиране на формалното изразяване на грамемата. В хода на разсъжденията бяха открити няколко случая, които заемат вътрешно положение в континуума и които са обединени от факта, че контекстът дублира изразяването и по граматичен път значение. В един от случаите контекстът подкрепя изразяването на граматичното значение, което може да се нарече партньорска подкрепяща стратегия. Конкретни примери за нея са употреби на конклузива и дубитатива в поддържащи семантиката им контексти. Следващият случай е, когато взаимодействието между контекста и грамемата води

при партньорската стратегия до допълнителен смислов ефект. Не са единични случаите, в които едновременната поява в непряката реч и на глагол за речева дейност във въвеждащото изречение, и на преизказни форми в непряката реч създава ефекта на неангажираност или дистанцираност на автора на изказването с истинността на препредаваната информация. Третият тип взаимодействия между контекста и грамемите от многочленни граматични категории, който бе представен, е случаят с порождаване на вариантност, която теорията на граматическите опозиции разглежда като незадължителна синтагматична неутрализация. Този тип взаимодействие е онагледен тук с примери от категориите време и евиденциалност – и двете многочленни по тип. Четвъртият разгледан случай на влияние на контекста върху функционирането на грамемите бе назован блокираща стратегия или контекстово изключване, но по-различно по тип проява от случаите на „контекстна вытеснимость“ на Даниел и Плунгян (Даниел, Плунгян 1996). Става дума за случаи, в които е налице задължителна контекстова (синтагматична) неутрализация. Примерите, върху които се опират наблюденията, са също от функционирането на грамемите на категориите време и евиденциалност.

Разсъжденията в тази работа се базират на примери за взаимодействието на контекста и грамемите, принадлежащи към многочленни категории. И това е напълно обяснимо, тъй като именно при многочленните категории се наблюдават най-богатите на варианти случаи на влияние на контекста.

Основният въпрос, на който се стреми да отговори тази работа, след като беше разгледана спецификата на облигаторността и няколко вида влияния на контекста върху функционирането на грамемите в българския език, е дали наличието на контекстова вариантност при реализацията на грамемите е ограничение или нарушение на облигаторността. Вече беше подчертано, че облигаторността представлява задължителност на избора между грамемите, изграждащи една граматична категория, а вариантността засяга реализацията на този избор. А това означава, че контекстовата вариантност, която бе обект на проучване, не нарушава или застрашава облигаторността. Появата на замествания/конкуриращи се варианти следва строга логика, която е зависима от признаците, изграждащи грамемите, от опозитивните и йерархичните отношения между грамемите, а и от семантичната натовареност на отделните членове на една категория. Под влиянието на контекста или ситуацията не се нарушава облигаторността, а граматичната категория се реализира в различни свои състояния, изява на

йерархичността на членовете, детерминирана от признаковата им на-товареност.

Настоящият текст повдига множество въпроси, които не е възможно да бъдат изчерпани в ограничения обем. Някои от тях бяха набелязани, а това несъмнено открива нови перспективи пред изследванията в очертаната област на научен интерес.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2008:** Алексова, Кр. За два феномена при съвместната употреба на времената в българското сложно изречение: емпатията и темпоралните неутрализации (с акцент върху преподаването на български език като L2). [Aleksova, Kr. Za dva fenomena pri savmestnata upotreba na vremenata v balgarskoto slozhno izrechenie: empatiyata i temporalnite neutralizatsii (s aktsent varhu prepodavaneto na balgarski ezik kato L2).] // *Езиков свят*, 2008, кн. 6, 7 – 22.
- Байби и кол. 1994:** Bybee, J., Perkins, R., Pagliuca, W. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1994.
- Горбова 2007:** Горбова, Е. В. Аспектуальные грамемы и адвербиальный контекст (на материале испанского языка). [Gorbova, E. Aspektual'nye grammemy i adverbial'nyj kontekst (na materiale ispanского yazyka).] // *Вопросы языкознания*, № 4, 2007, 63 – 88.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya.] София: БАН, 1983.
- Даниел, Плунгян 1996:** Даниэль, М., Плунгян, Вл. Обязательность и контекстная вытеснимость. (К описанию грамматической периферии). [Daniel', M., Plungyan, Vl. Obyazatel'nost' i kontekstnaya vytesnimost'. (K opisaniyu grammaticheskoy periferii).] // *Серия литературы и языка*. Том 55, № 1, 1996, 61 – 66.
- Князев 2007:** Князев, Ю. П. *Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе*. [Knyazev, Yu. P. Grammaticheskaya semantika: Russkiy yazyk v tipologicheskoy perspektive.] Москва: Языки славянских культур, 2007.
- Касевич 2006:** Касевич, В. Б. *Труды по языкознанию*. [Kasevich, V. Trudy po yazykoznaniiyu.] Санкт-Петербург; Санкт-Петербургский государственный университет, 2006.
- Маслов 1978:** Маслов Ю. К основаниям сопоставительной аспектологии. [Moslov, Yu. K osnovaniyam sopostavitel'noy aspektologii.] //

Вопросы сопоставительной аспектологии. Вып. 1, Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1978, 4 – 44.

Ницолова 2005: Ницолова, Р. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. [Nitsolova, R. Glednata tochka i upotrebata na vremenata v slozhnite sastavni izrecheniya s mentalni predikati v balgarskiya ezik.] // *Юбилеен славистичен сборник.* Благоевград: Югозападен университет „Неофит Рилски“, 2005, 312 – 324.

Плунгян 2003: Плунгян, В. А. *Общая морфология: введение в проблематику.* [Plungyan, V. Obshchaya morfologiya: vvedenie v problematiku.] Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2003.

Плунгян 2011: Плунгян, Вл. *Введение в грамматическую семантику.* [Plungyan, V. Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku.] Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2011.

Якобсон 1985: Якобсон, Р. Взгляды Боаса на грамматическое значение. [Yakobson. R. Vzglady Boasa na grammaticheskoe znachenie.] // *Избранные работы.* Москва: Прогрес, 1985, 231 – 238.

ЗА НОВИТЕ ДУМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Бистра Дикова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

REGARDING THE NEW WORDS IN CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Bistra Dikova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article examines the ways in which new words are created in the contemporary Bulgarian language. The analysed examples are excerpted from promotional materials and product ads and represent names of new products and various household appliances. Ways to create new words are very varied – English words are directly used, words from domestic or foreign ingredients are being constructed. The main problem is the lack of uniform principles in this active word-writing.

Key words: Neologisms, semantic motivation of the word, borrowed words, affixation, compound words, generative principles of word formation

Новите думи са неотменна част от езиковото развитие. Тъй като лексиката е най-пряко обвързана с неезиковата действителност, тя е най-динамична и новите елементи в нея са и най-лесно видими. Ние сме съвременници на бурно обществено развитие, което естествено намира отражение в речника на езика. Нови думи се появяват непрекъснато успоредно с новите предмети и явления, които се назовават с тях. Неологизмите се възприемат като нови само за кратък период – те или стават част от езиковата система, или се забравят. Съдбата им зависи от множество фактори, най-важният от които е денотативната необходимост. В повечето случаи, ако думата е единствено название, тя се налага в масовата говорна практика и се установява трайно в езика. Другият фактор е благозвучността на формата. Прекалено дългите думи по принцип са нетипични за нашия език и ако новата дума е твърде дълга, трудна за произнасяне или неблагозвучна, вероятност-

та да се утвърди в речта намалява. Важен фактор е и приспособимостта към граматичната система на езика.

В последните десетилетия речникът на българския език забележимо се променя в унисон с общественно-политическите и икономическите промени и с развитието на новите технологии. Това неизбежно привлича интереса на учените. Значим принос в изследването на процесите на възникване на неологизми (както лексикални, така и семантични) имат автори като Д. Благоева, С. Колковска, Д. Константинова, Ю. Стоянова, В. Зидарова и др. Задължително е да се отбележат и двата речника, излезли през миналото десетилетие: „Речник на новите думи и значения в българския език“ (София: Наука и изкуство, 2001) с автор Е. Пернишка и „Речник на новите думи в българския език (от края на ХХ и първото десетилетие на ХХІ в.)“ (София: Наука и изкуство, 2010), дело на авторски колектив – Е. Пернишка, Д. Благоева и С. Колковска.

Настоящото изследване се базира на нови думи, извлечени от рекламни материали на големите търговски вериги (рекламни брошури за 2017 г. на „Метро“, „Практикер“, „Хоуммакс“, „Техномаркет“, „Технополис“, „Била“, „Кауфланд“, „Лидъл“) и от сайтове за кампанията онлайн търговия (Fashion days, Vivre, Fashion Supreme). Корпусът е сравнително ограничен, тъй като е ексцерпиран само от печатни и електронни издания от последните няколко месеца, но е достатъчно показателен за съществуващите тенденции. Огромно количество нови думи се създават във всички сфери на живота, особено в тези, свързани с новите технологии, но изследването ни е базирано само върху посочените източници, тъй като те са основният начин да се запознае обществото с новите предмети и уреди, предназначени за ежедневието. А такива нови предмети и уреди се появяват непрестанно в масовата практика. Те се внасят в страната от търговци, които неизбежно се изправят пред трудния въпрос как да ги назоват. И най-повърхностното наблюдение показва, че новите думи или се приемат от чуждия език (най-често английски) без промени, или се превеждат, или се създават според най-важния признак на денотата (обикновено неговото предназначение). В резултат на това кипи усилено словотворчество, което очевидно е плод на интуиция и търговски интереси, без да е подплатено със специални знания за езика и неговата структура. Новите думи се „измислят“ с основната цел да бъдат „говорещи“ на българина, т.е. чрез вътрешната си форма да дават информация за същността на това, което назовават. Някои от тях са сполучливи, други – не чак толкова. Факт е обаче, че чрез присъствието си в

търговските каталози, върху етикетите, касовите бележки и гаранционните карти те имат твърде големи шансове за утвърждаване.

Всеизвестно е, че голямата част от неологизмите в съвременния ни език са всъщност новозаети от английския език. Най-лесно е да се използва английското име на продукта – така в езика ни навлизат думи като *софтшел* яке (даваме целите названия, като е маркирана само новата дума), *трекинг* обувки, чанта *кльч*, панталон *чино*, цвят *таун(е)* и много подобни. Остава актуалният въпрос как да се предават чуждите думи – чрез транслитерация или чрез транскрипция. В голямата си част заетите от английски думи запазват оригиналното си звучене – *шейкър* (*shaker*), *чопър* (*chopper*), *мъг* (*mug*), *трекинг* (*trekking*), *кльч* (*clutch*), *барбекю* (*barbecue*), *субуфър* (*subwoofer*), *полошърт* (*polo shirt*), *стиймър* (*steamer*), *ховърборд* (*hoverboard*), *мултиклинър* (*multi cleaner*), яке *бомбър* (*bomber*), *гейминг* мишка (*gaming*), *пейсли* мотив (*Paisley*), мултимедиен *плейър* (*player*), *диспенсър* за вода (*dispenser*), *ноутпад* (*notepad*) и т.н. В други случаи предаването на чуждата дума е по-скоро в съответствие с нейната графика – *блендер* (*blender*), *тример* (*trimmer*), *ролер* (*roller*), *рутер* (*router*), *ламинатор* (*laminator*), *екстрактор* (*extractor*), *аератор* (*aerator*), *вертикулатор* (*verticulator*), *фотоепилятор* (*epilator*), *пуф* (*puff*), *протектор* (*protector*), *конвектор* (*convector*). Тъй като липсват единни принципи за предаване на заетите думи, а и английската фонетична система не съответства напълно на нашата, се срещат и графични и произносители варианти като *блендер/блендър*, *тример/тримър*, *субуфър/субуфер*, *ресийвър/ресивър/рисийвър*, *суичър/суитшърт/суетшърт* и т.н. Неудобството на тези нови думи е в това, че за болшинството носители на българския език тяхната вътрешна форма не е ясна. По тази причина и налагането им в говорната практика става по-трудно. Например в сайта Superprint.bg четем следното: „Може би се питате какво представлява и ноутпадът, и блокнотът. Това са рекламни средства, подобни на тефтерите, листовците на които често са прикрепени със спирала, което ги прави нещо средно между тефтер и тетрадка“. Необходимостта от обяснение е очевидна, но не толкова очевидна е необходимостта от употребата на чуждите думи.

Когато не използват наготово английската дума, създателите на нови названия прибегват до няколко основни похвата. Един от тях е типичното за българския език афиксално словообразуване, по-често чрез добавяне на суфикси, много рядко – на префикси. Напр.: *държач* (за стена, за покривка), осцилиращ *разпръсквач*, кофа с *изстисквач*, директен *окачвач* за CD профил, мултифункционална *смукачка*, *кас-*

трачка, дълга поливачка, размразител, уловител на миризми, обезвлажнител, отоплител за супа, окрехкотител за месо, бърсалка, захарна поръска (ситни фигурки от захар за поръсване), ръсеница, посипка, браздир, струйник за почистване, наливници, два лека (за вино), гофретник, кофа с отцедник, наглезенка, антителибод, седмичен планьор (работен тефтер). Най-голямо е количеството на новообразуваните съществителни имена, значително по-малко – на прилагателните. Такива прилагателни обикновено са част от съставно название, като целта е новият денотат да се отграничи от вече съществуващ подобен, напр.: *махален трион, пелетна камина, подрафтова поставка, смукателен маркуч, поддушово корито, корнизна шина, аераторно гребло, билна лента (за било на покрив), апаратаментни табла, бойлерно табло.*

Най-често използваният подход при словообразуването е композиционният. Сложните думи допреди две-три десетилетия бяха определяни като нетипични за българския език, но днес това твърдение е доста спорно. Вероятно все по-широкото им използване се дължи на двойната им вътрешна форма, която дава възможност за детайлизиране на названието. Сложните думи могат да бъдат образувани от домашни (или „одомашнени“, т.е. отдавна установени в езика) съставки, свързани със съединителна гласна – *хросторез, стъклочистач(ка), капкообразувател, пенообразувател* за мляко, *топлообменник, подомиячка, подочистачка, влагоуловител, тестобъркачка, зеленчукорезачка, колбасорезачка, ледотрошачка, кломотрошач/кломотрошачка, електрически листосъбирач, водоструйка, пароструйка, гайковерт, стенна едноръкохватка* за баня, *чашиомиялна машина, двусезонна възглавница, едноспален (дву-, три-) апартамент, среднотемпературен хладилник, телоподаващ заваръчен автомат, комплект звездогаечни ключове, водобранна лайстна, зимоустойчиви храсти, енергоспестяваща лампа, бавнооборотна сокоизстисквачка, двусимов мобилен GSM телефон, стъклофибърна мрежа за топлоизолация, саморазливна подова замазка.* Когато сложната дума се образува от чужди съставки (или поне първата съставка е чужда), съединителна гласна липсва. Такива думи отдавна създават правописни проблеми – дали да се пишат слято, или разделно. Могат да се срещнат и двата варианта. Например слято са изписани: *видеорегистратор, автоплейър, турбочетка, турбодюза, турботриммер, мотофреза, ексцентърчадър* (градински чадър с поставка и странично рамо), *ексцентършлайф, рототостер, термоплато, пиробатерия, душслушалка, душприставка, гипсшпатула, термоклин, термочорапогащник, термокана, цитрусп-*

реса, полирмашина, фотоепилатор, термоизолационна кутия, мултипозиционен стол. Разделно: лед телевизор, смарт телевизор, уок тиган, грил тиган, раklet грил, сандвич мейкър, цитрус преса, къмпинг стол, къмпинг шкаф, къмпинг сет, спрей mop, барбекю грил, вакуум плик за съхранение, шприц торбички, ролтоп капак, парти клечки, термо четка, аква обувки, вакуум помпа тапа за вино, бар органайзер, бар чукче, бар подложка, паркинг скара, парти клечки, грил камина, тиксо диспенсър, външно сандвич табло, био веган курабийка и др. Сравнително малко са думите, образувани от две равноправни основи, и те се изписват полуслято: макара-разклонител, скелестълба, електрически култиватор-аератор, преносима аудио-караоке система, моливник-органайзер, мини скара-грил.

В някои случаи названията включват абривиатури, които се изписват преобладаващо на латиница: соларна LED верига, USB вентилатор, ULTRA HD Smart телевизор, WC блокче, постелка PVC, LED прожектор, SUP борд, GPS сателит, PVA подочистачка, USB флаш памет, ъглово PVC шкафче, подови MDF первази, TV стойка и подобни. Абривиатурите може, макар и рядко, да се изписват и на кирилица (ПВЦ кожа, лазерно МФУ). Очевидно смесването на двете азбуки (и то в рамките на едно название) отдавна не смуцава никого. В някои случаи на латиница са изписани съставни части, които не са абривиатури – Apple-устройство, Android-устройства, BLUETOOTH мобилна колонка, BLUETOOTH авторадио, RetroBox радио, STOP Влага таблетки, Side by Side хладилник, възглавница ARCTIC GEL MEMORY AIR FOAM (запазен е оригиналният правопис и изборът между полуслято и разделно писане, както и между главни и малки букви е авторски – и очевидно необоснован).

Възможностите на вторичната номинация се използват учудващо рядко, напр. стъпка за мебели, пудриера (за поръсване на пудра захар), дамски терлици (чорапи до глезена). Много е вероятно чуждите думи да се приемат със значения, които са резултат от вторична номинация в езика източник. Това се отнася и до единствения пример за омонимия, който срещнахме (омонимията съществува в английския език) – думата бар, позната с две значения – ‘специално пригоден висок тезгях, плот около рафтовете с напитки’ и ‘единица за измерване на атмосферното налягане’ (Речник на българския език), се използва с ново значение в названията протеинов бар, сурово барче, енергиен бар. Друг е въпросът, че вместо нея би могла да се употреби познатата дума блокче.

При процесите на назоваване на нови денотати естествено възникват и синоними – например подвижното приспособление за сушене на дрехи се назовава *сушилник, сушилка, сушило* (варианти, образувани от един и съща основа, но с различни наставки). Успоредно се използват и думите *простор* или *простир*. Приспособлението за почистване на под се нарича *подочистачка, подомиячка, бърсалка (бърсалка въже, бърсалка ленти), мултиклинър*. Използват се синоними като *филтърна кана/филтрираща кана, отоплител за супа/термоконтейнер, влагоуловител/влагоабсорбатор* и т.н. Макар и рядко, някои названия развиват полисемия поради наличието на общи характеристики на денотатите – електрически *тример* (за косене), *тример* за нос и уши; *ролер* нож, *ролер* химикал, *коректор ролер*.

Все по-детайлното диференциране на различни фрагменти от бита също предполага необходимостта от нови думи – напр. успоредно с познатите думи *полилей, плафон, плафониера, аплик* се появиха *пендел, спот* лампи, *луничка, пура, LED лампа*. Отдавна „простата“ дума *гащи* и по-културният ѝ синоним *пличета* са заменени от *бикини*, но днес има и *боксер(к)(и), бразилиана(-и), танга(-и)*. Появи се нов вид бански костюм, наречен *танкини*. По-често обаче детайлизирането на денотатите се постига чрез описателни названия, напр.: *трапезен стол, посетителски стол, офис стол, конферентен стол, релакс стол; вентилатор на стойка, таванен, настолен, подов вентилатор; газово/каменно барбекю; нано джобен епилатор, дигитален ъгломер, косящ трактор, сълзящ маркуч; тример за нос и уши, преса за цитрусови плодове*. Някои от тези названия звучат доста странно – напр. *подов вентилатор*. За българския език е типично те да се съставят от съществително и предпоставено съгласувано прилагателно или задпоставена предложна конструкция. Твърде често обаче се срещат съчетания със задпоставено прилагателно (или приложено съществително), които звучат, меко казано, странно, тъй като инверсията не е оправдана с нищо: *мъг керамичен, постелка PVC противохлъзгаща, цена топ хит, стреч фолио опаковъчно, стол конферентен, разпръсквач кръгов, трион моторен, ролетка лазерна, помпа водна фонтан, кош боклук*. Много често като съгласувано прилагателно се използват сегашни деятелни причастия. Поради своето значение (активен признак на предмет според извършването от него действие) те са особено удобни за създаване на съставни или описателни названия според функцията на денотата. Това явление не е ново за българския език, както (за съжаление) не е нова и честотата, с която се допускат грешки, като не се добавя частицата *се* – напр. добре звучат названия като *енергоспестяваща лампа, филтри-*

раца система, противоположащи гумени крачета, но не и кош с въртящ капак, пластмасова самозалепваща закачалка, самозалепваща лента, кабелни канали самозалепващи, ножица лозарска с въртяща дръжка, люлеещ стол, въртяща шапка за камина, яке с откачаща долна част (което звучи особено забавно поради полисемията на глагола откачам)¹.

Хаосът в словообразуването и липсата на единни принципи при създаването на нови названия намират отражение в съществуването на различни номинативни варианти. Напр. съставката *авто-* е отдавна установена в българския език и е част от редица сложни думи. Съвсем логично е с нея да продължават да се образуват нови названия като *автопостелки, авторадио, автоплейър, автокрушка, автошампоан, автокомплект*, но успоредно с тях функционират и описателни названия като *детска седалка за автомобил, автомобилни тасове* (не *детска автоседалка, автотасове*); има думи с първа част *VELO-* като *велоключалка*, но *кошница за велосипед*, а не *VELOкошница*; *яхтен лак*, но *лак за огради* (а не *ограден лак*); *къмпинг стол, пикник сет*, но *одеяло за пикник*, а не *пикник одеяло*; *подочистачка*, но *уред за почистване на стъкла* или *стъклочистачка*; *четка за зъби, паста за зъби*, но *зъбен душ*; *коминно тяло*, но *шапка за комин, мъжки спортен полошърт* успоредно с *мъжка тениска с яка* и т.н. Защо, след като е възможна думата *наглезенка*, да не е възможна и *накоремка* (вместо *еластичен колан за корем*)? Защо например, след като има *електрически храсторез*, ножицата за храсти не е наречена *механичен храсторез*? Или защо поне *храсторезът* не е *храсторезачка*, след като думата *резачка* е отдавна установена в езика? Можем само да гадаем как протича процесът на трансформация на непознатите названия, които идват заедно с новите денотати. Но може би е време да се въведат някакви принципи в тази забележително активна, но очевидно хаотична дейност.

¹ Някои от тези причастия всъщност илюстрират доста странен словообразователен модел, тъй като липсват сложни глаголи като *енергоспестявам, противоположам, самозалепвам, телоподавам* и под.

**ЗА ПРОИЗХОДА НА НЯКОИ ЕКСПРЕСИВНИ ГЛАГОЛИ
ЗА ГОВОРЕНЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
(СЕМАНТИЧНИ АСПЕКТИ НА АНАЛИЗА)**

Красимира Фучеджиева
Институт за български език, БАН

**THE ORIGIN OF SOME EXPRESSIVE VERBS BULGARIAN
LANGUAGE (SEMANTIC ASPECTS OF THE ANALYSIS)**

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language, BAS

The article deals with some verbs (*verba dicendi*) in spoken Bulgarian language. The central issue is the semantic structure of the verbs. The research focuses on the etymology of several common and dialect expressive verbs in the spoken language, such as *дрънкам*, *клѐпам*, *мѐля*, *плѐщя*, which have another initial meaning. The hypothesis is that verbs with primary meaning ‘hit’, and ‘beat’ could develop secondary meaning ‘speak (in a specific way)’. By means of examples from The Bulgarian Etymological Dictionary the article explores the mechanisms in which this secondary meaning arises.

Key words: *etymology, expressive verbs, verba dicendi, semantics, diachronic linguistics, Bulgarian*

Към лексико-семантичната група на глаголите за говорене (*verba dicendi*) освен основните неутрални глаголи като *говоря*, *казвам*, *разказвам*, *изричам* и др. се отнасят и глаголи, които притежават допълнителен семантичен признак. Чрез този допълнителен признак действието говорене се характеризира в различни аспекти и се изразява субективно отношение. Тези глаголи са експресивно натоварени и могат да имат положителна (*чурулика* – ‘говоря бързо, оживено, весело’) или отрицателна оценъчност (*бръщолѐвя* – ‘говоря глупости’).

Експресивните глаголи за говорене се отнасят най-вече към разговорната лексика на общоупотребимия език, но особено голямо разнообразие на такива глаголи се наблюдава в българските диалекти. Обект на настоящия анализ са общоупотребими и диалектни експе-

сивни глаголи за говорене, като материалът е извлечен от „Българския етимологичен речник“ (по-нататък – БЕР).

Според конкретното си значение, развито на базата на допълнителен семантичен признак, експресивните глаголи за говорене в българския език могат да се групират в следните основни семантични гнезда:

1. **‘говоря много, обикновено за незначителни и излишни неща’**: *дърдоря*; *бърборя*; *дрънкам*; *брътвя*; *плещя*; *плещкам*; диал. *жвѧнкям* ‘дърдоря’; *клѧня* ‘приказвам напразно’ (Софийско); диал. *тѧтря* ‘приказвам много и необмислено’ с диалектни варианти *тѧтрѧм* ‘дърдоря; гърмя, трополя’ (Странджа), *тѧтрѧм* ‘много приказвам, дърдоря’ (Смолянско; Петково, Ардинско; Чепеларе; Проглед, Манастир, Асеновградско); *търтѧнѧсам* ‘говоря досадно, много’ (Хасково), *търтѧнѧсѧм* ‘дърдоря’ (Нова Надежда, Хасковско), *търтѧнѧсѧ* гл. 3 л. ед. ч. ‘говори, приказва непрекъснато’ (Касъка, Смолянско), *търтѧнѧсѧвѧ* гл. 3 л. ед. ч. ‘бърбори’ (Болярци, Асеновградско); *трѧпам* ‘говоря напразно’ (Трънско); *тѧнтѧня* ‘мърморя постоянно’ (Страхилово, Свищовско), *тѧнтѧна* ‘приказвам нещо неразбрано и еднообразно’ (Кесарево, Горнооряховско) и др.;

2. **‘говоря неясно, неразбрано’**: *джомоля* ‘говоря неясно, лomotя’ (Габрово, Казанлък); *мрънкам*; *мърморя*; *пърпѧря* ‘говоря неразбрано’ (Самоков; Сливенско); *мънкам* с диалектни варианти *мънкям* (Габрово; Трънско) и *мънкѧря* (Кюстендилско); *мѧмля* ‘говоря неразбрано, мънкам’ с диалектни варианти *мѧмла* (Радовене, Врачанско; Кулско) и *мѧмлям* (Лом); *мръмря* ‘мърморя’ с диалектен вариант *мръмрѧм* (Банско), *мѧмла* ‘говоря неразбрано, бърборя’, *загомѧлям* ‘(за дете, което се учи да говори) изговарям неясни срички и думи’ (Софийско) и др.;

3. **‘говоря тихо, едва’**: *мълвя*; *дудѧлим*, *дудѧликѧм* (Доброславци, Софийско); *жѧгнѧвам* (Смолянско; Тиквеш, Мориово); *ромѧня* (Смолянско; Чепеларе; Крумовградско; Гюмюрджинско) и др.;

4. **‘говоря трудно, заеквам’**: *ѧцкам* (Самоков), *забѧквам се* (Ботевград; Тетевен; Габаре, Белослатинско); *мънкам* (Тетевен); *мънкам се* ‘заеквам’ (Катунец, Ловешко); *пелтѧча*, с диалектни варианти *пелтѧчѧсам* (Загражден, Ардинско), *пелтѧкѧсвам* (Долнослав, Асеновградско), *пелтѧтѧсвам* (Ракитово, Велинградско; Гълъбово, Пловдивско), *пелтѧнѧсвам* (Зърнево, Драмско) и др.;

5. **‘говоря (обикновено лоши неща) за някого в негово отсъствие’**: *клякарствам*; *клѧня* (Родопите, Беломорието) *клѧпосвам* (Асеновградско); *кляпам* (Копривщица; Смолско, Пирдопско); *галѧтя* с

диал. варианти *галата* (Дебърско), *галате* (Банско); *тропòра* (производно от *трòпам*) (Горна и Долна Василица, Ихтиманско) и др.;

6. **‘говоря с укор, когато съм недоволен’**: *м`мря*; *мърмòря*; *дудна* (Софийско; Ботевградско); *т`тна* (Габрово; Казанлък; Банат) и др.

7. **‘говоря сърдито, карам се’**: *т`тна* (Радовене, Врачанско); *клòнем се* (Доброславци, Софийско), *клèпам* (Прилеп) и др.

8. **звукове от животни**: *мèцам* ‘издавам нечленораздели звукове и срички като ням’ и ‘(за бивол) издавам особен звук’ (Горна и Долна Василица, Ихтиманско; Самоков); *мèцнувам* ‘(за бивол) промучавам от време на време’ и ‘проговарям’ (Самоков); *мèча* диал. ‘мяуча’ и ‘говоря много тихо’ (Бракница, Поповско), *какани`жа* разг. ‘(за кошка) издава проточен звук’ и разг. ‘говоря еднообразно под носа си’ и др.

Както показва материалът, някои от глаголите могат да имат повече от едно експресивно значение (вж. *клèпя*, *мърмòря*, *м`нкам*, *т`тна* и др.)

Тук ще се опитаме да очертаем основните начини, по които възникват експресивните глаголи от първото семантично гнездо със значение ‘говоря много, обикновено за незначителни и излишни неща’, като за целта ще анализираме техния **произход**. Както е известно, „обръщането към етимологията помага за по-пълното и по-точното разбиране на семантиката на думите, позволява да се изявят смисловите оттенъци, които остават незабележими при определянето на значението на думата“ (Куркина 2012: 182).

От своя страна глаголите от това семантично гнездо могат да бъдат разделени в няколко групи:

1. Първата включва общоупотребими и диалектни глаголи със звукоподражателен произход. В основата им стои междуметие, чрез което се предава характерен звук, съотнасян с начина на говорене. Тези глаголи са образувани обикновено с пълна или непълна **редупликация на корена**, като са оформени или само морфологично, или и словообразователно с помощта на експресивни суфикси. Често от първичен коренен глагол с помощта на експресивен суфикс се образува вторично друг глагол.

Някои от тези звукоподражателни глаголи се обясняват в БЕР като образувани на българска почва и се сравняват с други подобни звукоподражателни глаголи в различни индоевропейски езици, а при наличие на близки съответствия се допуска дори и общ индоевропейски звукоподражателен корен.

Тук ще бъде разгледан произходът на няколко конкретни глагола от този тип:

Глаголът *бъбрия* ‘говоря празни приказки, дърдоря’ се обяснява в БЕР (1, 96) като получен с непълно удвояване на корена и се смята за сроден със стинд. *barbara-* ‘бърборко’, лит. *burbeti* ‘шумя’ и *birbti* ‘бръмча’. Той обаче би могъл да е по-късно образуван на българска почва от междуметието *бър-бър*, с непълна редупликация. Срв. диал. *бъброря* ‘бърборя, дърдоря; карам се някому’, *бръбра* ‘бъбря’ (Ботевград), при които има пълна редупликация.

Като глагол с пълно удвояване на корена се обяснява в БЕР (1, 100) *бърбòря* ‘бъбря, дърдоря’, който се смята за сроден със словен. *brbrati* (сравнява се и с други славянски глаголи, но те са образувани по друг начин). В случая обаче *бърбòря* може да се обясни и като производно от *бъбря* с експресивен суфикс *-ор-я*, т.е. като глагол с непълна редупликация, допълнително словообразователно оформен така, както са оформени и диалектните *бърбòля* ‘бърборя’ – с непълно удвояване и експресивен суфикс *-ол-я*, *бърбòстя* ‘бърборя’ (Търново) – с непълно удвояване и суфикс *-ос(т)-* и т. н. Експресивни суфикси като *-ор-я*, *-ол-я*, *-ос-я* и др. са разгледани подробно от Тадеуш Шимански, според когото суфиксът *-ор-я* например придава интензивност на глаголното действие (Шимански 1977: 99 – 102), суфиксът *-ол-я* превръща неутралния глагол в експресивен (пак там: 107) и т. н.

Глаголът *дърдòря* ‘говоря много и безсмислени неща’ е обяснен в БЕР (1, 460) като звукоподражателен, образуван от междуметието *дър-дър*, под влияние на глагола *говòря*. Възможно е да се предположи обаче и директно експресивно словообразуване от непълно удвоенния корен *дърд-* и суфикс *-ор-я*. Експресивен словообразователен вариант от същия корен е и диалектното *дърдòсим* ‘дърдоря, злословя’ (Доброславци, Софийско). В БЕР *дърдòря* се сравнява с лит. *dardeti* ‘бърборя’, *darda* ‘клюкарка, бърбривка’, стинд. *dardara-* ‘вид свирка’, гр. *δάρδα* ‘пчела’.

Тук могат да бъдат включени и още глаголи, образувани от звукоподражателни междуметия, като: *тътря* ‘приказвам много и необмислено’ (Хасково) от звукоподражателното междуметие *тър-тър*; *плямпам* разг. грубо ‘говоря празни приказки; дърдоря, дрънкам’ с диалектни експресивни варианти *плямпòра* ‘говоря глупости’ (Ихтиманско), *плямпòря* и *плямпòрим* диал. ‘бъбря’, *плямпòтим* също (ученически говор, София) от незасвидетелствано звукоподражателно междуметие **плям(п)*; *фльòнкам* ‘дрънкам, приказвам много’ (Кулско; Белоградчишко; Видинско), също от незасвидетелствано звукоподра-

жателно междуметие, образувано с експресивен суфикс *-к-*, *л̀анкам* ‘говоря продължително безсъдържателни неща’ (Кръвеник, Севлиевско) от звукоподражателна експресивна основа *лан-лан* и др.

Като подобно образуване е възникнал и неутралният днес глагол *говòря*, продължител на праславянския **gavariti*. В основата на праславянския глагол лежи индоевропейският корен **g^hou-*, за който се предполага звукоподражателен произход. В съвременните славянски езици обаче продължителите на този звукоподражателен корен не са натоварени с експресивни конотации¹.

2. Очертава се и втора група глаголи, при които същото експресивно значение е резултат от вторична номинация – получено е чрез пренос на значението от глаголи с друго първично значение. Най-често първичните глаголи също са звукоподражателни по произход, но чрез тях се обозначават други действия, при които се издават характерни звуци (природни или изкуствено произведени). Има и случаи, при които първичните глаголи (обикновено наследени от праславянски) се извеждат от пълнозначни корени и означават действия, съпроводени с характерни еднообразни и повтарящи се звуци и шумове. В тази група могат да бъдат отнесени глаголи като: *кл̀епя*, *др̀ънкам*, *пл̀ескам*, *тр̀акам*, *тр̀яскам*, *пл̀яскам*, *м̀еля* и др. Тук ще разгледаме по-подробно някои от тях:

кл̀епя разг. ‘клеветя някого; хокам, навиквам някого; говоря лъжи’ (РБЕ), ‘приказвам напразно’ (Софийско) (БЕР 2, 437), еднакво по произход с *кл̀епя* ‘изтънявам острието на сечиво, ръбовете на воденичен камък и под. с чукане, коване; точа, наточвам’. Глаголът е продължител на праславянския **klepāti* (от звукоподражателен произход). Подобни семантични паралели се откриват и в други славянски езици, например съвременни продължителите на праславянския глагол **klepāti* са срхр. *кл̀епати*, *кл̀епльем* ‘удрям с чук; клепя сечиво; говоря много, бърборя’, словен. *klépati*, *klépljemet* и *klepāti*, *klepām* ‘удрям с чук, остря, клепя сечиво; (за птица) тракам с клюн’, белорус. *клапаць*

¹ Срв. и праславянското **gavarъ*, продължителите на което са срхр. *гòвор*, *говòрити*, словен. *gòvor*, *govoriti*, рус. *гòвор*, *говорить*, укр. *говорити*, чеш. *hovor*, *hovořiti*, горлуж. *howrić* ‘боботя, тътна’. Срв. и латв. *gaura* ‘бърборене’, *gaurāt* ‘шумя, съскам’, *gavilēt* ‘(за славеи) пея’, лит. *gauti*, *gauju* ‘рева’, *gaūsti*, *gaudžiù* ‘звуча’, ствиснем. *gikewen* ‘викам’, гр. *ἄϊϊδ* ‘жалба’, стинд. *jóguve* ‘викам, крещя’. От същия корен е и българският диалектен глагол *гв̀арам* ‘потопявам във вода, измокрям’ (Веригово, Карловско), ‘газя из кал’ (Врачанско), които семантично и по форма са близки до пол. *gwar* ‘шум от говорене на мнозина’.

‘клепя сечиво; одумвам, клеветя’, чеш. *klepati, klepi* ‘чукам, удрям; тупам, тръскам; пускам клюки, клепя, клопам’, пол. *klepać, klerię* ‘удрям; тупам, тръскам; бърборя’ и др.

клàпам разг. ‘говоря много, излишно и неуместно’ (РБЕ), ‘говоря много и неясно, бърборя’ (Бобошево; Кюстендилско; ЮЗ) (БЕР 2, 420). Еднакво по произход с глагола *клàпам* ‘(за камбана, клепало, клопотар) издавам звук при удряне, клепя’, който е образуван по звукоподражателното междуметие *клап-клап* [’междум. за наподобяване на шум при ходене с чехли’ (Банат) (БЕР 2, 419)] и оформен морфологично като *трòп-ам, хлòп-ам, чук-ам* и др.

дрънкам ‘приказвам, говоря много, и то празни приказки; дърдоря, бърборя, бръщолевя; говоря неверни неща за някого, одумвам някого’ (РБЕ) е еднакво по произход с *дрънкам* ‘(за предмет, обикновено метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане’. В БЕР (1, 437) глаголът е обяснен като производно от междуметието *дрън* за наподобяване на звук, издаден от метални предмети. [Срв. *дрънга-дрънга* междуметие за дрънкане, бърборене (Търново), *дрън-дрън ярина* ‘празни приказки, глупости’].

тра̀кам, тра̀кнувам ‘приказвам празни приказки, говоря много или глупости’ (Силистренско), от един произход с глагола *тра̀кам* ‘(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет’ (РБЕ), който е образуван от звукоподражателното междуметие *трак* за наподобяване на тракане, на тропане (БЕР 8, 173 – 174).

трòпам ‘говоря напразно’ (Трънско), диал. ‘казвам нещо не на място’ е от един произход с глагола *трòпам* ‘произвеждам шум при вървене, движение или местене на нещо твърдо, тежко’ (РБЕ), произведен от праславянското **trapāti*, което е в отгласни отношения с праславянското **trepāti* в *трèпам, трèня*.

тра̀скам диал. ‘(прен.) говоря празни неща, дрънкам’, ‘плещя, говоря празни приказки, дрънкам’ (Велес); диал. ‘тряскам, удрям в нещо да дрънка’ е обяснено в БЕР (8, 188) като звукоподражателно образуване по *трас* диал. ‘междуметие за наподобяване на тракане, на удряне о нещо и дрънкане’, ‘междуметие за наподобяване на шум от биене’, в съчетанието *трас-трус* ‘междуметие за наподобяване на звук при силно чукане’ (Хасково). Като изходим от наблюдаващия се семантичен паралелизъм по-горе, като първо значение в БЕР би трябвало да бъде посочено диалектното ‘тряскам, удрям в нещо да дрънка’.

пля̀скам разг. грубо ‘говоря, казвам; дрънкам, плещя, плескам, дърдоря’ (РБЕ), ‘плещя, говоря, без да държа сметка за думите си’

(Доброславци, Софийско) (БЕР 5, 389 – 392), еднакво с *пляскам* ‘удрям някого, нещо с длан, при което обикновено се чува плясък’, продължител на праславянските форми **pleskāti*, **pleskājq*, **pleščiti*, **pleščq* от звукоподражателен произход, по междуметия **ples*, **plēs*. Глаголът *плещя* ‘удрям нещо да стане плоско, разплесквам’, но и ‘говоря глупости, дърдоря’ е произведен от варианта *плещкам*.

меля (с диалектни варианти *мела*, *мелна*, *мелявам*) грубо разг. ‘говоря много и празни приказки’ (РБЕ) и ‘бърборя, дърдоря отегчително; говоря неразбрано и несвързано’ е еднакво по произход с *меля* ‘стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици’, от праславянското **melti*, **melj¹* < ие. **mel-* : **mol-* : **ml-* ‘сдробявам’, в отгласни отношения с *млѣтя* ‘удрям силно нещо или някого, бия’. За вторичното значение на *меля* срв. и фразеологизмите *Меля като (празна воденица)*; *Меля като празна мелница*; *Меля като воденично кречетало* със значение ‘прекалено много, непрекъснато говоря, и то обикновено празни приказки’.

Към тази група трябва да се отнесат и продължителите на някои праславянски глаголи, които в българския език са претърпели описания по-горе семантичен развой и днес функционират само с вторичното си значение ‘говоря празни приказки’, докато в останалите славянски езици пазят първичното си значение. Такъв например е глаголът *ломѣтя* (праславянско **lamatāti*) ‘бърборя, бръщолевя’, но също и ‘говоря несвързано; уча се да говоря’; ‘говоря глупости’ (Дебърско), ‘говоря лъжи и глупости’ (Съчанли, Гюмюрджинско), ‘говоря напразно’ (Бобошево), ‘мърморя сърдито’ (Тръстеник, Плевенско), разг. ‘говоря, изричам неясно и неразбрано’, образуван на праславянска почва с експресивния суфикс **-otja* от праславянския глагол **lamiti* (< *ломѣ* ‘с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета; чупя, троша, разбивам’). Както се вижда от продължителите на експресивния праславянски глагол, първичното му значение не е свързано с говорене (срхр. *ломѣтати*, *ломѣтѣм*, *ломѣчѣм* ‘трещя’, словен. *lomotāti*, *lomotām*, *lomocēm* ‘бягам с трясък, с шум през гора’, рус. диал. *ломотѣться* ‘работя трудно, шумя, викам’, *ломотѣть* ‘гръмко чукам; усърдно работя’, чеш. *lomotati*, *lomotām* ‘ломя с трясък’, чеш. диал. *lomotiť* ‘шумя, викам’, пол. *lomotać*, *lomocze* ‘хлопам, тропам, чукам силно’, стпол. *lomotać*, *lomocę* ‘ломя с трясък, смазвам, съкрушавам’).

В представения материал се наблюдава семантичен паралелизъм в развоя на думите. Глаголи със значение ‘удрям’ или ‘издавам характерен звук при удряне’ много често развиват значение ‘говоря много, обикновено за незначителни и излишни неща’. Този метафоричен

преход² е осъществен чрез уподобяване на определени звуци и шумове (обикновено нечленоразделни), произвеждани при различни действия, на бързо и безсмислено говорене. Като мотивационен признак за вторичната номинация може да се посочи представата за продължителен нечленоразделен звук/шум, която е част от лексикалното значение на разглежданите глаголи. Самият оноματοпеичен произход на глаголните основи също е предпоставка за развиване на експресивно значение³.

Подобен механизъм за вторична мотивация се наблюдава не само при домашни, а и при някои заети думи, основно от съседни балкански езици. Заети думи със значение ‘говоря (по някакъв начин)’ се срещат в българската диалектна и разговорна лексика. Такива са например *калабаля* ‘говоря, приказвам, карам се’ (< тур.), *калайдисвам* ‘мъмря, хокам’ (< тур.), *лафя* ‘говоря, приказвам’ (< тур.), *дретам се* ‘заяждам се’ (< алб.), *канорам* ‘дълго и досадно говоря’ (< гр.), *каканйжа* ‘говоря еднообразно под носа си’ (< гр.) и др.

Регистрирането на подобни паралелни семантични преходи и установяването на определени закономерности при тяхното осъществяване е свидетелство, че между значенията на думите има дълбоки логически и системни зависимости. Възгледа за редовността на семантичните изменения подробно представя Емилия Пернишка, която подчертава, че „възможността резултатите на семантичната номинация (вторичните номинати) да се обобщят и систематизират чрез няколко най-обща категории е недвусмислен показател за наличие на системност в осъществяването на това явление“ (Пернишка 1993: 165). Установяването на редовна, системна полисемия, която се свързва с появата на сходни, еднотипни значения при семантично близки думи, е от изключително значение за етимологичната практика и по-специално за работата по БЕР.

Въз основа на представения материал, ексцерпиран от БЕР, можем да направим следните заключения за начините, по които възникват експресивни глаголи от разгледания тип:

1. От гледна точка на езиковите средства за изразяване на експресивността трябва да отбележим, че на първо място тя се корени в изходния етимон – звукоподражателно междуметие.

² За механизма, по който се осъществява глаголната метафора, вж. по-конкретно Колковска 2013: 185 – 207.

³ По правило глаголи, образувани от звукоподражателни междуметия посредством наставки, „се характеризират с ярка стилистична оцветеност, с експресивност, емоционалност и образност“ (Стоянов 1964: 305).

2. В някои от разгледаните случаи експресивността на глаголите е засилена чрез добавяне на специфични експресивни суфикси (например при глаголи като *дърдося*, *прямпора*, *фльонкам* и др.).

3. Основно езиково средство за възникване на експресивни глаголи от този тип е метафоричният развой на изходното значение на глагола въз основа на някакъв мотивационен признак⁴. В разглеждания случай като такъв може да бъде посочена представата за продължителен, неприятен или нечленоразделен шум.

4. В определени случаи експресивното значение може да се корени в чуждоезиковия характер на етимона.

Подобни генетични характеристики притежават и експресивните глаголи за говорене от другите изброени семантични гнезда, но тъй като те също са многобройни, ще бъдат разгледани на друго място.

ЛИТЕРАТУРА

БЕР: *Български етимологичен речник*. [Balgarski etimologichen rechnik]. София: Проф. Марин Дринов, 1971 –.

Колковска 2013: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. [Kolkovska, S. Novi metaforichni znacheniya v balgarskiya ezik, vazniknali pri prilagatelni imena i glagoli.] // *Сб. Проблеми на неологията в славянските езици*. Състав. и научн. ред. Д. Благоева, С. Колковска, М. Лишкова. София: Проф. Марин Дринов, 2013, 185 – 207.

Куркина 2012: Куркина, Л. Историко-этимологический анализ семантики древнерусских слов с затемненной внутренней формой. [Kurkina, L. Istoriko-etimologicheskiy analiz semantiki drevnerusskikh slov s zatemnennoy vnutrenney formoy.] // *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics*. I. Janyšková, H. Karlíková (eds.). Praha: Lidové noviny, 2012, 181 – 190.

Пернишка 1993: Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. [Pernishka, E. Za sistemnostta v leksikalnata mnogoznachnost na sashtestvitelnite imena.] София: БАН, 1993.

РБЕ: *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezik.], <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (17.07.2017).

⁴ „Мотивационният признак е същностен признак от ядрото или периферията (конотациите) на изходната семема, по който между понятието за назоваване и изходната семема се установява сходство, аналогия или тъждество“ (Пернишка 1993: 226).

Стоянов 1964: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език.* [Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.*] София: Наука и изкуство, 1964.

Шимански 1977: Szymański, T. *Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim.* Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.

СЪКРАЩЕНИЯ

алб. – албански език

горлуж. – горнолужишки език

гр. – гръцки език

латв. – латвийски език

лит. – литовски език

рус. – руски език

словен. – словенски език

срхр. – сърбохърватски език

ствиснем. – старовисоконемски език

стинд. – староиндийски език

тур. – турски език

укр. – украински език

чеш. – чешки език

**ДВУЯЗЫЧНАЯ АВТОРСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ:
ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ
(НА ПРИМЕРЕ СЛОВАРЯ ПОЭЗИИ НИКОЛЫ ВАПЦАРОВА)**

Наталия Сивенкова
Санктпетербургски държавен университет

**BILINGUAL AUTHOR'S LEXICOGRAPHY: POSSIBILITIES
AND PERSPECTIVES (A CASE STUDY BASED ON THE
DICTIONARY OF NIKOLA VAPTSAROV'S POETRY)**

Natalia Sivenkova
St. Petersburg State University

A research work on the Dictionary of Nikola Vaptsarov's poetry has been carried out at St. Petersburg State University for many years. The frequency dictionary, bilingual dictionary itself – volumes 1, 2, 3 (from “A” to „пламък“) are published, the fourth volume of the dictionary is being prepared for printing. The accumulated experience allows us to draw a number of conclusions: 1) author's lexicography, including the bilingual one, is an excellent method of studying the language and style of the writer; 2) researches on individual features of idiosyncrasy allow for enriching knowledge about the general language lexical fund; 3) the bilingual approach gives a number of advantages: while translating lexemes one gets clearer understanding of the meaning – that is very important for comparative studies; 4) the lexicographical seminars of such a type are an excellent school for future philologists

Key words: authors' lexicography, stylistics, bilingual dictionaries, Bulgarian poetry, Nikola Vaptsarov

Словарь поэзии Николы Вапцарова (далее СПНВ) с приложением в виде частотного словаря (далее ЧРВП 1996) – первый двуязычный толковый словарь писателя. Идея словаря возникла «с благословения» Б.А.Ларина. Коллективом авторов словаря были восприняты и внедрены в практику многие положения и методы лексикографического описания идиостиля писателя, активно используемые ленинградской лексикографической школой, в том числе авторами других словарей,

разрабатывавшихся в те же годы в Межкафедральном словарном кабинете, в первую очередь, авторами Словаря трилогии Горького (САТГ, 1974–1990). Параллельно с работой над «вапцаровским» словарем (Шанова 2016) была начата работа еще над рядом двуязычных авторских словарей, в частности над словарем трилогии М.Пуймановой (Аникина 2015) и другими (Очерки... 1981). Таким образом, несмотря на свою уникальность и некоторую «экспериментальность» Словарь не изолирован от научного контекста, а вписан в единую концепцию ленинградской/санкт-петербургской лексикографии.

Это научно-лексикографическое исследование языка и стиля болгарского поэта Николы Вапцарова. Акцент в данном случае следует ставить на слове «научно». Словарь имеет особый формат – это двуязычное издание, в котором исходный материал (заголовочные слова, словоформы и контексты, иллюстрирующие семантику) приводится на болгарском языке, а толкование значений, фиксация стилистических особенностей употребления слова, наличие авторских трансформаций общеупотребительной лексики и фразеологии и т.д. осуществляется на русском языке. Таким образом реализуется идея Щербы о «толковом словаре на языке учащихся». Связано это с тем, что словарь адресован прежде всего русскоязычному читателю, возможно, не знакомому с болгарским языком или недостаточно хорошо овладевшему им. Это лексикографическое исследование поэтического языка может быть полезно всем, кто заинтересован в изучении стилистики (от частных вопросов стилистики болгарского языка до теории стиля). Все словоформы, извлеченные из текста, анализируются, при этом для толкования выбирается контекстуально-обусловленное значение. Г.В.Крылова отмечает такие нюансы:

Лексикографическое описание каждого словоупотребления позволило выявить такую особенность идиостиля Вапцарова, как многообразие авторских семантических трансформаций, источником которых являются обновления контекстных связей слов, «не скованных» общеязыковыми правилами. Поэтические штампы всегда были чужды поэту. Например, «*парфюмни слова*», «*саксофонена мъгла*», «*плитка лицемерност*», оксюморонное сочетание «*оглупяла мъдрост*» и др. В результате подобных трансформаций слова получают экспрессиивно-эмоциональную окраску и тем самым увеличивают эстетическую ценность слов. В толковых словарях такие словосочетания, как правило, не отражаются.

(Крылова 2010: 4)

Т.Е.Аникина, исследуя историю двуязычной авторской лексикографии, отмечает, что идея таких двуязычных объяснительных словарей принадлежит Б.А.Ларину:

Его замысел состоял в том, чтобы на материале литературного произведения реализовать мысль Л. В. Щербы о создании «толкового словаря на языке учащегося». [...] Структура словарной статьи словаря непривычна. В ней приводится заголовочное слово на языке оригинала; грамматические пометы, толкование и перевод – на русском языке; иллюстрирующие цитаты на языке оригинала. [...] Словарные статьи построены так, что они показывают логику создания словесного образа (от нейтрального словоупотребления через сравнение, метафору к эстетическому значению слова, авторскому концепту). Авторское преобразование слова актуализирует потенциалы, заложенные в общенациональном языке. Двуязычные авторские словари отражают креативность художественной речи.

(Аникина 2016: 5)

Сам Б.А.Ларин предлагал следующую схему типологизации авторских (писательских) словарей, выделяя прежде всего два основных типа: а) дифференциальные, б) полные. При этом он был уверен в том, что «научно ценными могут быть только полные словари литературного памятника или избранного писателя» (Ларин 2002). Дифференциальность и полноту словаря он предлагал определять по четырем измерениям: 1) по словнику (составу заголовочных слов); 2) по разработке значений и употреблений слов; 3) по цитации (исчерпывающему или выборочному указанию, в каких местах текста встречается слово); 4) по грамматической и стилистической квалификации.

Лексикографическая традиция ларинской школы имеет свою специфику. Нередко коллеги из других вузов страны считают положение о полноте охвата избыточным, ибо именно этот аспект в наибольшей мере замедляет проработку словарных статей и кажется порой необоснованной тратой времени, если художественное употребление слова в итоге незначительно отклоняется от бытовых словоупотреблений. Однако определить, лежит ли семантика слова в границах общеупотребительного языка или на его периферии (а может быть, выходит за его рамки?), не приступая к анализу лексем и словоупотреблений, невозможно.

В современной традиции писательской лексикографии в России преобладают дифференциальные словари. Об основных этапах развития русской писательской/авторской лексикографии можно узнать из работ

Л.Л.Шестаковой (Шестакова 2011), И.Ю.Беляковой (Белякова 2008), О.И.Фоняковой (Фонякова) и др. исследователей. В частности, говоря об истории русской писательской лексикографии, О.И.Фонякова подчеркивает важность противопоставления словарей по принципу полноты охвата лексики – тезис, который предложил еще Л.В.Щерба: «тезаурус» (= полный словарь) исчерпывает в принципе все случаи использования слова в соответствующем корпусе текстов, в то время как «обычный» словарь в своей основе предполагает отбор и обобщение данных текста. В вышеупомянутой статье говорится и о многообразии существующих ныне писательских словарей, при этом приводится достаточно сложная классификация, в сокращенном виде приведенная ниже:

1. Одноязычные и двуязычные словари.
2. Одноязычные словари делятся на:
 - 2.1. Монографические (по языку одного писателя)
 - 2.2. Сводные, обычно дифференциальные, – по языку разных писателей.
3. Монословари различаются по охвату текстов одного писателя:
 - 3.1. Словарь отдельного произведения;
 - 3.2. Словарь цикла произведений одного жанра;
 - 3.3. Словарь многих (или всех) произведений одного жанра;
 - 3.4. Словарь произведений писателя определенного периода творчества;
 - 3.5. Словарь художественных произведений писателя (в отличие от писем, публицистики и др.);
 - 3.6. Общий полный словарь языка писателя.
4. По способу описания лексики в словаре вся группа толковых словарей противопоставляется «нетолковым», в которых нет систематического описания значений: словари-индексы, конкордансы (симфонии) и частотные.
5. Полный словарь писателя (или отдельного цикла произведений) противопоставляется дифференциальным, которых всегда больше.
6. Дальнейшее членение писательских словарей полного типа проводится по целевой установке: одни словари имеют нормативный, историколитературный уклон, другие – индивидуалистический уклон, цель которого – анализ семантикостилистической системы писателя.
7. Деление по способу включения собственных имен: либо общий принцип их описания (в одном алфавите с другими словами), либо – отдельный (в виде отдельного приложения или выпуска, предс-

тавляющего эту лексику в целостном виде) (см. Фонякова).

В упомянутых исследованиях приводится обширная библиография, включающая множество существующих ныне писательских словарей, поэтому здесь мы о них не упоминаем.

Л.Л.Шестакова обращает внимание на параллельное существование двух терминов: писательская лексикография и авторская лексикография, указывая на то, что зачастую эти термины используются как синонимы, хотя понятие «авторская лексикография» шире и включает в себя не только анализ творчества писателей: «Полагаем, что в будущем частотность термина авторская лексикография продолжит расти и он будет утверждаться как родовой по отношению к термину писательская лексикография» (Шестакова 2008: 6).

О принципиальных отличиях писательского словаря от словаря обычного хорошо сказано в САТГ: «Если составители общих словарей добиваются формулировки неперемennых, «независимых» элементов значения слова, то в писательском словаре прямым объектом исследования является образная реализация слов, определяются именно зависимые контекстуальные оттенки их значений, которые лишь изредка оставляют прочные следы в общем языке и не всегда улавливаются читателем, и не всяким читателем. Иными словами, общий словарь выясняет инвентарь устойчивых семантем языка, писательский словарь дает пословный комментарий к художественному тексту памятников литературы.» (САТГ)

В болгарской лексикографии, несомненно, назрела необходимость составления авторских словарей различного типа, тем более, что информатизация гуманитарной сферы содействует более быстрой и эффективной реализации планируемых результатов. Составление частотных словарей, индексов и конкордансов различного типа возможно даже средствами обычных, широко известных пользователям программ, без применения специальных парсеров или написания программ на сложных языках программирования. Использование же программного обеспечения и создание специального лексикографического инструментария позволило бы решать более сложные проблемы. Например, разметку стилистических нюансов, составление словарей колокаций (изначально по авторам, с возможностью сведения их в единую базу словарей колокаций), извлечение из авторских словарей фразеологических и паремиологических единиц, как общеязыковых, так и трансформированных автором, что существенно облегчает анализ природы языковой метафоры и может привести к интересным наблюдениям в области поэтического языка (как в одноязыч-

ном словаре, так и в сопоставительном исследовании на основе двуязычных словарей).

Создание корпуса болгарской поэзии (например, словаря, подобного Словарю русской поэзии), с индексацией, с минимальными, но логически обоснованными (не по автоматическому «обрубанию» количества знаков справа-слева), контекстами, послужит хорошей базой для усовершенствования общеязыковых словарей, позволит исследователям языка быстро находить материал, набирая достаточно объемные, статистически значимые подкорпуса при решении теоретических задач лингвистики.

Словарь поэзии Вапцарова – уникальный эксперимент, который позволил не только объединить корпус поэтических текстов, частотный словарь, словарь-индекс, словарь-конкорданс и учебный двуязычный словарь. Это также эксперимент, в ходе которого выявлялись возможные трудности работы над составлением словарей такого типа. Дилемма «полнота словаря – скорость работы» решена в пользу полноты охвата лексики, ибо стилистически значим при анализе поэзии именно этот фактор. Использование вслед за САТГ помет, указывающих на стилистическую окраску лексики, позволит при переводе словаря в электронный вид одним «кликом» вычленять из общего корпуса те лексемы, которые оказались маркированы – это еще одна ступень для проведения анализа эстетического значения слова (как на уровне лексем, так и на уровне поэтического текста в целом). Наличие ряда подобных словарей могло бы стать источником материала для ряда сопоставительных исследований поэтического текста в синхроническом и диахроническом аспектах.

Примеры словарных статей в СПНВ:

«МАЙКА» (1), ж. *Название романа М. Горького; «Мать».* Но помня, когато четяхме / «На дне» / или / «Майка», / пробиваше слънцето / мрачния свод / на този завод, / блестяха очите. / И хората скрити / във свойте бордеи, / човъркаха своята / мисъл ръждива / и бяха щастливи, / и бяха щастливи... 81.

МОЛЕКУЛЕН, лна, о (1). *Очень маленький по величине, мельчайший. – гиперболически* Светът е наш! Не бой се, друже. / И всяка молекулна част / е наша. 59.

МУСТАК (1), м. *Волосной покров над верхней губой у мужчины; ус. ▲* Под мустаците псувам. (Ср. Под мустак говоря, мърморя). *Негромко, едва слышно ругать.* – - ний бяхме селяни, които / миришеха на лук и вкиснало, / и под мустаците увиснали / живота псувахме сърдито. 113.

МЪДРОСТ(1), ж. *Глубокое знание жизни, обширность познаний; мудрость.* +Живот ли бе – да го опишеш? / Живот ли бе – да го разровиш? / Разровиш ли го – ще мирише / и ще горчи като отрова. / – - – Като мухи сме мрели

есен, – – – Онез, които сме оставали, / се потехме и под езика, / работехме къде що хванем, / работехме като добитък. / Мъдруваха бащите в къщи: / „Така било е и ще бъде...“ / А ние плюехме намръщено / на оглупялата им мъдрост. (пренебр.) 114.

НАДУВАМ (1), несов. *Напълнять воздухом (грудь, щеки или духовой инструмент).* ▲ **Надувам прегракнало гърло.** (Ср. **Надувам гърло**) (о сиренах завода) *Звучать очень громко, надрывно.* Събуждаш се тогаз и ти / от своя сын. / Отвън – / сирените надуват / прегракналите си гърла. (с оживл. исх. знач. **гърло** через олицетв.; букв.: *Надувать охрипшее горло*) 75.

НАИВЕН, вна, о (2). 1. *наивна небрежност *О проявлении поверхностного, ограниченного отношения к чему-н. важному, значительному.* – – тече, / – – нашата кръв / – – и движи живота, / а той ни помита, / влече / и ние го гледаме / с тъпа, наивна / небрежност. (порицат.) 78.

2. *наивна лековерност *О безразлично-доверчивом отношении к тому, что происходит.* Кажете!? – – Та може ли да любим / и скърбим / с наивната ви лековерност? / Гърдите ни са пълни с дим, / а дробовете ни – с каверни. (порицат.) 120.

НЕПРАЗНУВАН, а, о (1). прич. страд. в знач. прил. *Который не был связан с радостными чувствами, переживаниями.* – в образном контексте *Пролет моя, моя бяла пролет,* / още неживяна, непразнувана, само в зрачни сънища сънувана, как минуваш ниско над тополите, / но не спираш тука своя полет. 71.

ОБРЪЧ (1), м. ▲ **Притягам някого в обръч.** (букв.: *стягивать обручем*) (Ср. **Стягаме обръча** – *усиливать натиск во время военных действий*) *О положении, которое препятствует свободе действий, проявлению человеческих чувств.* Като бетонен блок над нас / тежи барутната тревога. / Душите ни ръмжат: – Война! / В душите кръв, и смут и огън. – – – И в тези дни, кажи ми ти, / когато ни притягат в обръч, / в сърцето, грях ли е, кажи, / че пазя още кът за обич? 56.

ОГНЯРОИНТЕЛИГЕНТСКА* (1), прил. ж. □ в знач. сущ. – в назв. (вместо **Огняроинтелигентска песен**) (букв.: *Кочегароинтеллигентская*). *О произведении, созданном интеллигентом-кочегаром.*

ЛИТЕРАТУРА

Аникина 2015: Аникина, Т.Е. Двужазычная авторская лексикография: словарь трилогии Марии Пуймановой. [Anikina, T. E. Dvuyazychnaya avtorskaya leksikografiya: slovar' trilogii Marii Pujmanovoy.] // *Материалы метаязыкового семинара ИЛИ РАН 2014.* СПб., 2015, 109–124.

Аникина 2016: Аникина, Т.Е. Двужазычная авторская лексикография. [Anikina, T. E. Dvuyazychnaya avtorskaya leksikografiya.] // *Русская лексикография XXI века: проблемы и способы их решения: материалы докладов и сообщений Международной научной конференции, 12–14 декабря 2016 года / Ин-т рус. яз. им. В.В.Виноградова РАН, Ин-т*

- лингвист. исслед. РАН, С.-Петерб. гос. ун-т; [редкол.: М.Л.Каленчук и др.]. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016, 4–6.
- Белякова 2008:** Белякова, И.Ю. Русскоязычная авторская лексикография: история, типология, современный этап развития. [Belyakova, I.Yu. Russkoyazychnaya avtorskaya leksikografiya: istoriya, tipologiya, sovremennyyj etap razvitiya.] // *Язык и образование. Преподаватель XXI в.*, 2008, № 4, 167–175.
- Крылова 2010:** Крылова, Г.В. Предисловие 3-му выпуску Словаря поэзии Н. Вапцарова. [Krylova, G.V. Predislovie 3-mu vypusku Slovar'a poezii N. Vaptsarova.] // *Словарь поэзии Николая Вапцарова. Опыт лексикографического описания болгарского художественного текста. Вып.3. Магичен – пламяк.* СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2010.
- Ларин 2002:** Ларин, Б.А. Основные принципы «Словаря автобиографической трилогии М. Горького». [Larin, B.A. Osnovnye printsipy «Slovar'a avtobiograficheskoy trilogii M. Gor'kogo».] // *Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография: Хрестоматия и учебные задания.* СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2002. С. 443–450 [электронный ресурс] <<http://msk-slovar1617v.slovo.spb.ru/larin0009.htm>> (24.11.2016).
- Очерки... 1981:** Очерки лексикографии языка писателя (двуязычные словари). Отв. ред. А.В.Федоров. [Ocherki leksikografii yazyka pisatel'a (dvuyazychnye slovari). Otv. red. A.V.Fedorov.] Л. : Изд-во ЛГУ, 1981.
- САТГ 1974 – 1990:** *Словарь автобиографической трилогии М.Горького в шести выпусках с приложением Словаря имен собственных.* [Slovar' avtobiograficheskoy trilogii M.Gor'kogo v shesti vypuskah s prilozheniem Slovarya imen sobstvennyh.] Отв. ред. Л.С.Ковтун. Члены редколлегии: Г.А.Лилич, Л.А.Ивашко, Г.В.Крылова, Д.М.Поцепня, О.И.Трофимкина; редакция служебных и местоименных слов принадлежит со 2 выпуска Г. В. Крыловой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974 –1990.
- Словарь 1998:** *Словарь поэзии Николая Вапцарова: Опыт лексикографического описания болгарского художественного текста.* Вып. 1. А – дъщеря. [Slovar' poezii Nikoly Vaptsarova: Opyt leksikograficheskogo opisaniya bolgarskogo hudozhestvennogo teksta.] Отв. ред. Г.В.Крылова. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998.
- Словарь 2010:** *Словарь поэзии Николая Вапцарова. Опыт лексикографического описания болгарского художественного текста.* [Slovar' poezii Nikoly Vaptsarova. Opyt leksikograficheskogo

opisaniya bolgarskogo hudozhestvennogo teksta.] Вып. 3. Магичен – пламък. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2010.

Фонякова [http:](http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5316&0a0=1889) Фонякова, О.И. *Очерк развития писательской лексикографии в отечественном языкознании (1883–1990)*. [Fonyakova, O.I. Oчерk razvitiya pisatel'skoy leksikografii v otechestvennom yazykoznanii (1883–1990).], <<http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5316&0a0=1889>> (14.01.18)

ЧВРП: *Честотен речник на Вапцаровата поезия*. [Chestoten rechnik na Vaptsarovata poeziya.] Авторски колектив: Г. В. Крилова, А. А. Азарова, Е. А. Захаревич, Е. Ю. Иванова, Е. В. Цуцкарева, З. К. Шанова, М. Ю. Котова. Велико Търново: Абагар, 1996.

Шанова 2016: Шанова, З.К. Двужычный словарь поэзии Н. Вапцарова как реализация идей Б.А.Ларина. [Shanova, Z.K. Dvuyazychnyj slovar' poezii N. Vaptsarova kak realizatsiya idey B.A.Larina.] // *XXI Державинские чтения. Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики. Сборник статей по материалам XLV Международной филологической конференции 14–21 марта 2016 г.* СПб: ВВМ, 2016, 67–74.

Шестакова 2010: Шестакова, Л.Л. Проблемы терминологии в сфере авторской лексикографии. [Shestakova, L.L. Problemy terminologii v sfere avtorskoy leksikografii.] // *Известия РАН. Серия литературы и языка*, 2010, Т. 69, № 4, 3–11.

Шестакова 2011: Шестакова, Л.Л. *Русская авторская лексикография: Теория, история, современность*. [Shestakova, L.L. Russkaya avtorskaya leksikografiya: Teoriya, istoriya, sovremennost'.] М.: Языки славянских культур, 2011.

СТАТУС НА ПРАГМАТОНИМИТЕ В ЕЗИКОВАТА СИСТЕМА

Гинка Бакърджиева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE STATUS OF THE PRAGMATONYMS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Ginka Bakardzhieva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The focus of the present study are the pragmatonyms, conventionally referred to as chrematonyms in onomastic classifications – proper names of onimic objects, which have appeared as a result of human social activity (economical, political, cultural). The aim is to outline the specifics of the names, denoting products, which are manufactured in series, as well as to trace out their status, fluctuating along the axis singularity – plurality, or, respectively, nomina propria – nomina appellativa.

Key words: pragmatonyms, chrematonyms, classification of proper names

Във фокуса на настоящото изследване са **прагматонимите**, които в ономастичните класификации обикновено са отнасяни към **хре-матонимите** – собствени имена на онимични обекти, възникнали в резултат на социалната (икономическа, политическа, културна) дейност на човека¹. Целта ни е да набележим спецификата на наименованията на серийно произвежданите продукти и да очертаем техния статус, колебаещ се по оста единичност – множественост, респ. проприи – апелативи.

1. Дефиниране на термина **прагматоним**

В българските ономастични (и езиковедски) изследвания терминологичното означение **прагматоним** не е добило популярност. Една от причините е, че вместо него се е установил терминът **хре-матоним**,

¹ Вж. напр.: Свобода 1960: 281, ОСТСО 1973: 70, Майтан 1989: 11–12, Бланар 1996: 26, Шрамек 1999: 16.

който в славянската ономастика получава различни дефиниции и съответно е с различен обхват. В „Енциклопедия на българската ономастика“ откриваме следната дефиниция за *прагматоним*: „всяко име с денотат в практическата сфера; гр. πρᾶγματος ‘предмет, вещь’“ (ЕБО 2010: 357), а под *хремадоним* се разбира „всяко собствено име на отделна вещь, предмет от материалната култура, обикн. уникален по изработка, ценност и предназначение“, като е пояснено, че е „близко, но различно от прагматоним“ (ЕБО 2010: 485)².

Цитираните определения се нуждаят от прецизиране поне в две насоки. Според словашкия ономаст М. Майтан (2012: 274) терминът *прагматоним* не би следвало да се отнася за имена изобщо, а за **собствени** имена на продукти. Наред с това е необходимо да се уточни дали в обхвата му се включват собствени имена както на единични, така и на серийно произвеждани продукти, при което би могло да се прокара разграничението на *уникатоними* и *серионими*. Макар че за „същински“ проприи се смятат уникатонимите, още Я. Свобода (1960: 281) изтъква, че при серийно произвежданите продукти със собствено име се означава не конкретен продукт, а търговска марка, серия, тип, модел и пр. Следствие от различните интерпретационни подходи е нееднозначното отнасяне на прагматонимите към проприалната сфера, а оттам и включването им в онимичните класификации. Вписването на проблематичната група названия на продукти в системата на СИ³ може да се проследи, ако се сравнят основните класификации, застъпени в българските и в чешките и словашките лингвистични трудове.

2. Класификации на собствените имена

2.1. В първия български систематичен труд по онамастика Н. Ковачев (1987: 18) разграничава следните ономастични дялове и съответно видове СИ: *топонимия*, *антропонимия*, *теонимия*, *зоонимия*, *космонимия*, *вентонимия*, *навионимия*, *хремадонимия*, *хрононимия*⁴. Отбелязва се, че досегашните изследвания са насочени предим-

² Фигурират и регистрираните при Л. Йорданова (1979) терминологични означения: *номинация-марка*, *номенклатурен знак*, *дума-марка*, *знак-марка* (ЕБО 2010: 284), както и *ергоним* (цит. съч., 124), но липсва *серионим*.

³ По-нататък под съкращението СИ се има предвид *собствено име*, респ. *собствени имена*.

⁴ При класифицирането на СИ българската ономастика се придържа към теоретичните принципи на руската ономастична школа (Суперанская 2009: 173 – 213, Подолская 1978: 162), съгласно с които етнонимите, жителските имена, номени-те не принадлежат към проприалната сфера. Н. Ковачев разглежда онимичните

но към *топонимията* и *антропонимията*, а сред приоритетните задачи пред българската ономастика е разработването на останалите слабо проучени области, сред които е и *хремадонимията* (Ковачев 1987: 20). Отношението между отделните дялове обаче рядко е предмет на обсъждане в българските трудове, поради което е прието да се говори за много раздели на ономастиката, но без обща рамка⁵. В тази връзка Л. Димитрова-Годорова (2011: 204) посочва необходимостта не само от обща систематизация, за да се открият взаимозависимостите между различните оними, но и от синхронизация на терминологията между националните ономастични школи.

2.2. В чешките и словашките ономастични трудове са възприети два типа класификации на проприите.

2.2.1. В основата на първата класификация е залегнало понятието *онимичен обект*⁶, под което се разбира апелативен обект (явление, отношение, факт), който поради нуждите на комуникацията трябва да бъде назован и със собствено име (Шрадек 1999: 12 – 13). В онимичен обект може да се превърне всеки апелативен обект, ако комуникативните потребности налагат той да бъде идентифициран (назован) с отделно име (Шрадек 1989: 15).

Приетата дихотомия, основаваща се на разграничението *бионими* : *абионими* със съответните подсистеми (НЕРЧЕ 2017)⁷, произтича от традициите на чешката лингвистична наука, по-конкретно – опира се върху систематизацията, разработена от Я. Свобода и кол. (ОСТСО 1973). По своята същност тя е антропоцентрична: от една страна, с противопоставянето *одушевени* : *неодушевени* онимични обекти (*бионими* vs. *абионими*), а от друга – с противопоставянето *естествени* : *изкуствено създадени* от човека обекти (*топоними* vs. *хремадоними*). Преимуществото на тази класификация е, че въз основа на единен

признаци, въз основа на които се очертава следното разбиране за СИ: „те са езикови единици, обект на проучване от езикознанието и ономастиката; те са номинативни единици и влизат в обсега на съществителните имена, чиито особености се извяват и на равнището на езика (, и) на речта в конкретен контекст и ситуация; те имат своя специфика в някои случаи в структурно-езиковата и функционалната си страна“ (Ковачев 1987: 16 – 17).

⁵ В ЕБО (2010: 204 – 205) е представен опитът на Ив. К. Добрев (2001) за създаване на обща онимична класификация.

⁶ Вж. напр. Шрадек 1999: 13 – 16; Бланар 1996: 26, които разграничават три основни ономастични дяла: *бионими*, *геоними*, *хремадоними*.

⁷ Новият енциклопедичен речник на чешкия език (НЕРЧЕ 2017) е достъпен онлайн. При позовавания се опираме върху следните речникови статии: *vlastní jména – třídění, chrématonymum, pragmatonymum*.

критерий (понятието онимичен обект) е представено многообразието и вътрешното членение на проприалната сфера чрез противопоставянето ѝ на апелативите. Безспорни са предимствата ѝ и в методологичен аспект, тъй като позволява не само да се разграничат видовете собствени имена, но и да се изследва характерът и протичането на проприалните номинативни процеси (модели), преминаването на собствени имена от даден клас в друг клас, включването на различните видове проприи в процеса на комуникация и т.н. (Шрамек 1999: 16). По-долу представяме по-важните сегменти от общата класификация (НЕРЧЕ 2017), за да очертаем мястото на прагматонимите в нея и тяхното членение:

2.2.2. При втората класификация решаващ диференциален признак е денотативната (референтната) *единичност – множественост, хомогенност – хетерогенност*⁸. На тази проблематика обръща вни-

⁸ Ив. Куцаров (1999: 322) разделя съществителните имена на *общи* (нарицателни) и *частни* (собствени). При разглеждането на СИ прилага и количествен кри-

мание Р. Шрамек (1989: 15 – 16; 1999: 13 – 15), който разделя онимичните обекти на две големи групи:

А. Едноденотатни (сингуларни) обекти: един конкретен обект се означава (принципно) с едно СИ, напр. конкретно лице – *Христо Ботев*, конкретна река – *Дунав*, конкретно населено място – *Пловдив*, конкретен продукт: кораб – *Титаник*. Характерно за тях е, че в рамките на даден тип денотат не могат да се заменят.

Б. Многоденотатни обекти: с едно СИ се означават обекти, които са от един и същ тип (напр. всички, които носят фамилията *Стоянов*), както и обекти от различен тип (напр. *Марица* – река, хотел, вестник, футболен клуб, община, село).

Б.1. Хетерогенно множество обекти: напр. етноними, жителски названия⁹; всеки обект се характеризира с един интегриращ признак (определен от топонима, напр. България – българин) и един диференциращ признак (определен от антропонима, напр. Христо Ботев).

Б.2. Хомогенно множество обекти: напр. при някои видове хре-матоними (продукти); при обектите, възникнали в серийното производство, се прилага и количествен критерий, въз основа на който се разграничават следните случаи:

Б.2.а. Проприалният акт обхваща множество от продукти от дадена серия, схващана като един комплексен обект: автомобил *Шкода*, крем *Дева*, сапун *Тео*, лекарство *Аналгин*;

Б.2.б. Проприалният акт се отнася до един-единствен (индивидуализиран) елемент от серията хомогенни обекти: самолет от серията *Туполев* с име *Лухачовице*. По начина си на възникване и функционирането си в комуникацията тези имена се доближават до предходния тип.

За повечето **проприи** (вж. Схема 1) е присъщо отношението $1 \text{ СИ} \rightarrow 1 \text{ Об}^{10}$, обусловено от наличието на единичен обект или на

терий, въз основа на който разграничава *повторяеми* имена (на лица, животни, фабрики, заводи, предприятия, институции и пр.) и *неповторяеми* (предимно географски названия и прозвища). Л. Тодорова-Димитрова (2011: 83) определя в състава на антропонимите две подсистеми: *единични антропоними* (лични, бащини, фамилни имена; прякори и прозвища; псевдоними и криптоними) и *събирателни антропоними* (родови имена – по прякори, професионални или служебни имена, имена по топоними, жителски имена, етноними). Срв. също Суперанская (2009: 174 – 178), която разделя антропонимите на *индивидуални* и *групови*. При посочените автори обаче не се отчита признакът *хомогенност*.

⁹ В някои езиковедски школи (напр. българска, руска) не се приемат за СИ.

¹⁰ По-нататък се използват съкращенията: СИ – собствено име, НИ – нарицателно име, Об – обект, М – множество.

един денотат, свързан с означението (десигната). В случая от съществено значение е характеристиката единичност, неповторяемост.

Схема 1

При прагматонимите (вж. Схема 2) се установява следното отношение: 1 СИ → 1 М Об (а, а, а, а, а...), където *а* представлява цяла серия еднотипни продукти, носещи общо име.

Схема 2

Тъй като денотатът обхваща многобройна група от даден вид продукти, би могло да се предположи, че става дума за апелативен клас съществителни. От друга страна обаче, тази група, или по-точно серия от продукти, е хомогенна и притежава идентични свойства, така че може да се схваща като единно цяло, като единичен обект. В действителност множеството включва идентични, реално съществуващи денотати. Специфична особеност на единиците, съставляващи дадена серия, е тяхната взаимозаменяемост, поради което собственото име на серията може да се пренася метонимично върху всеки един обект от множеството.

При **апелативите** (вж. Схема 3) отношението е 1 НИ → 1 М Об (а, б, в, г...), т.е. означението се отнася до група обекти, които за разлика от прагматонимните денотати са разнородни.

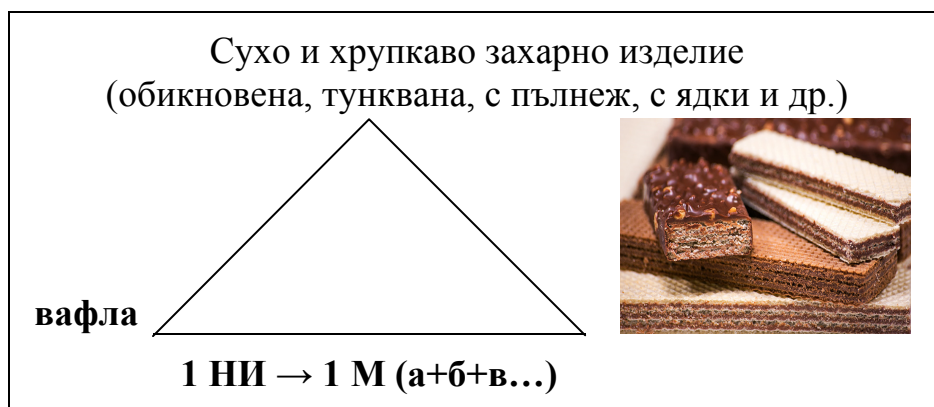

Схема 3

3. Критерии за разграничаване на апелативите от проприите

Поради нееднозначното отнасяне на прагматонимите към проприалната сфера е необходимо да припомним, че между съществителните собствени и съществителните нарицателни имена няма рязка граница. Според В. Бланар (1996: 42):

Собственото име притежава двойка характеристика. То е елемент от лексиката на даден език и едновременно с това принадлежи към съответната онимична подсистема. Оттук произтича и двойкият статус на категорията *nomen proprium* – както лингвистичен (тъй като СИ се подчиняват на закономерностите на дадения езиков код, възникват от лексиката, граматиката и фонетичните му особености), така и ономастичен (притежават специфичните закономерности на категорията СИ).

(Бланар 1996: 42)

Бидейки съществителни имена, проприите притежават общи категории с апелативите, но същевременно се отличават от тях със специфични онимични признаци: в опозицията маркираност – немаркираност собствените имена са маркиран член. Това произтича най-вече от основните им функции, по които се различават от апелативите, а именно – идентифициращата и тясно свързаната с нея диференцираща функция. За да разграничи проприите от апелативите, В. Бланар (1996: 43 – 44) прилага комплексен критерий, като изхожда от присъщите за СИ характеристики:

а) Единичност на първоначалния номинативен акт, независимо дали е бил спонтанен, или административен; задължително условие е приемането и установяването на името в узуса;

б) Свързване на лексемата с единично (онимично) понятие и единичен онимичен обект, а оттук и липсата на непосредствена връзка с общото (апелативно) понятие;

в) Онимична семантика, която представлява специфичен компонент от съдържателната страна на проприите;

г) Отсъствие на общо (генерично) единствено и множествено число при СИ;

д) Голяма част от СИ се отличават със специфичен звуков строеж и/или специфично (проприално) словообразуване.

4. Специфика на прагматонимите

Разглеждани в рамките на категорията собствени имена, своеобразието на прагматонимите произтича от тяхната серийност, респ. множественост, събирателност, комплексност. Именно тази тяхна особеност разделя мненията и сред българските, и сред чуждестранните ономасти¹¹ относно статуса на прагматонимите – апелативен или проприален. Необходимо е да се вземе под внимание обстоятелството, че в случая „не става дума за идентифициращо отношение между име и сингуларен денотат, а за отношение между име и сингуларна серия“ на даден тип продукт (Чейка 1989: 21). В тази връзка В. Бланар (1996: 47) изтъква, че „цяла серия, тип, модел хомогенни изделия, продукти като цяло получават конвенционално, но официално защитено име. Чрез единичен номинативен акт съответната серия, тип, модел получава име, което има характер на СИ“. Единичният номинативен акт може да се отъждестви с вписването на името на новороденото в гражданския регистър. По същия начин с вписването на името на изделието в Държавния регистър на марките, воден от Патентното ведомство, придобива статус на СИ. Така че не би следвало прагматонимите да се отнасят към класа на апелативите.

Вследствие на тяхната хомогенност е възможно пренасянето на името на серията върху всеки един обект от множеството, а оттам и взаимозаменяемост. Наред с основните проприални функции притежават и специфични функции (асоциативна, психологическа, реклам-

¹¹ Руската ономастична школа дълго време не приема наименованията на серийно произвежданите продукти за проприи за разлика от чешката и словашката (ОСТСО 1973: 70).

на, вж. Кнапова 1989: 29 – 30; 1992: 114), които до голяма степен са обвързани с икономическите и пазарните отношения. В сравнение с останалите групи СИ (антропоними и топоними) те са целенасочено създавани, отличават се с многоброен и динамичен състав (появяват се и изчезват за кратък период от време). За да бъде очертан обхватът на термина прагматоним, е необходимо да се вземат предвид и словообразователните особености. Ще набележим по-важните от тях.

5. Начини за номинация при прагматонимите

- Трансонимизация (от други проприи):
 - антропоним: вафли *Ная*, лютеница *Тодорка*, майонеза *Краси*;
 - топоним: слънчеви очила *Сахара*, прясно мляко *Верея*, минерална вода *Девин*, олио *Калиакра*;
 - идеоним: вино *Le Streghe* („Вещиците“ – музикална пиеса на Н. Паганини).
- Проприализация (от апелативи в най-широк смисъл):
 - съществителни нарицателни: бисквити *Закуска*, бонбони *Теменушка*, олио *Бисер*, крем *Здраве*;
 - наречия: дезинфекциращ обезмаслител *Чисто*; вафла *Споко* (отсечена форма от *спокойно*);
 - междуметия: шампоан *Па-па*;
 - числителни: вино *600*;
 - префиксоиди: вафла *Хипер*;
- Деривация (създаване на неологизъм): шоколадови бонбони *Таралежки*, бисквити *Насладки*, тоалетна хартия *Белана*.
- Абревиация (различни модели): салфетки *Санитекс* (санитарен текстил), *FruNu* (Fruit & Nut bar).

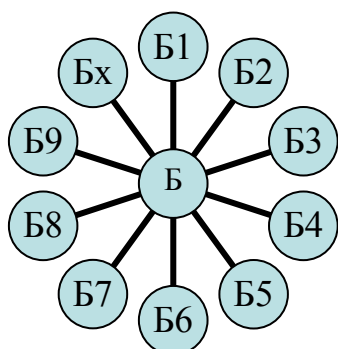
По своята структура, произход и състав прагматонимите могат да бъдат:

- едносъставни ↔ съставни: бисквити *Роден край*, бонбони *Морско дъно*;
- домашни ↔ чуждоезични лексеми и изрази: сапун *Tet-a-tet*, боя за коса *Style*;
- хибридни: енергийно блокче (бар) *100% Power*, вино *K2* (купаж от каберне совиньон и каберне франк).

6. Обхват на термина прагматоним

6.1. Според по-широкото схващане към прагматонимите се отнасят и описателните апелативни означения, било то едносъставни: *извара, айрян, айвар*, или съставни: *краве масло, заквасена сметана, плодово мляко, портокалов сок с парченца плод, домашна лютеница едросмляна, бяло саламурено сирене* (срв. НЕРЧЕ 2017). Тези названия изцяло пазят апелативното значение на съставлящите ги части, означават категорията, вида, състава на продукта, но трудно могат да се приемат за СИ, тъй като не изпълняват основните им функции, т.е. да идентифицират, индивидуализират, диференцират отделните обекти от дадения тип или вид спрямо конкурентните продукти от съответната категория (в такъв случай клиентът се ориентира по името на производителя).

6.2. Поликомпонентните названия, които се срещат в каталозите, също не могат да бъдат отнесени еднозначно към СИ, тъй като освен търговската марка включват описание на продукта и спецификации като: брой, грамаж и пр. Като пример ще посочим спецификацията на продукти с марка *Боровец*¹².

Б – вафла „Боровец“

Б1 – с какаова глазура, 55 г

Б2 – с портокалови корички, 52 г

Б3 – с лешников крем, 45 г

Б4 – с фъстъци и шоколадова глазура, 45 г

Б5 – 4 бр. обикновени вафли с фъстъчен крем, 100 г/120 г

Б6 – 4 бр. обикновени вафли с лешников крем, 120 г

Б7 – 24 бр. с лимонов крем, 550 г

Б8 – 24 бр. с крем брюле, 550 г

Б9 – 24 бр. с ванилов крем, 550 г

Бх – и др.

В тази връзка Л. Гаранчовска (2012: 287) предлага в пълното название на серийно произведения продукт да се отдели проприален и/или апелативен сегмент като част от проприалната дескрипция. В рамките на анализа, било то от езикова, или от екстралингвистична

¹² Източник: <http://dayandnightwafers.com/bg/products/waffles> (6.1.2018).

гледна точка, сегментите би следвало да се разглеждат отделно, което би повлияло върху систематизацията им.

6.3. Според тясното схващане „названията от продуктовете каталози, ценоразписите, офертите не са прагматоними“ (Майтан 2012: 217). Под понятието *прагматоним* не би следвало да се разбира название изобщо, а собствено име на търговска марка, на тип, на модел продукт. Административноправното действие, каквото е напр. вписването на наименованието на серийния продукт в Държавния регистър на марките, воден от Патентното ведомство, е само един от релевантните фактори за отнасянето на прагматонимите към проприалната сфера.

Икономическият развой, пазарните отношения, съвременните средства за комуникация налагат преразглеждане на досегашните позиции спрямо тази специфична група оними с оглед не само на вътрешноезиковите, но и на междуезиковите и екстралингвистичните фактори. Набелязаната проблематика, свързана с изясняването на терминологичните означения и критериите за класификация, предполага провеждането на задълбочен анализ на обширен емпиричен материал, за да се очертаят особеностите на прагматонимите.

ЛИТЕРАТУРА

Бланар 1996: Blanár, V. *Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii*. Bratislava: Veda, 1996.

Гаранчовска 2012: Garančovská, L. Status pragmatoným – chaos nebo systém? // *Jednotlivé a všeobecné v onomastike*. 18. slovenská onomastická konferencie 12. – 14.09.2011. Prešov: FF PU, 2012, 280 – 289.

Димитрова-Тодорова 2011: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България. (Изследвания, анализ, проблеми)*. [Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Balgariya. (Izsledvaniya, analiz, problemi)*.] София: ИК ЕМАС, 2011.

ЕБО 2010: *Енциклопедия на българската ономастика*. Балкански, Т., Цанков, К. [Entsiklopediya na balgarskata onomastika. Balkanski, T., Tsankov, K.]. Велико Търново: Фабер, 2010.

Кнапова 1989: Knappová, M. Funkční a jazykově kulturní aspekty pragmatonym. // *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“. Ústí nad Labem 21. – 22.6.1988. Onomastika a škola, sv. 3. Brno: Onomastická komise ČSAV, 1989, 27 – 34.

- Кнапова 1992:** Knappová, M. Názvy výrobků z hlediska funkčního a jazykového. // *Naše řeč*, r. 75, 1992, č. 3, 113 – 119, <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7071>> (29.10. 2017).
- Ковачев 1987:** Ковачев, Н. *Българска ономастика*. [Kovachev, N. Balgarska onomastika.] София: ДИ „Наука и изкуство“, 1987.
- Куцаров 1999:** Куцаров, Ив. Морфология. [Kutsarov, Iv. Morfologiya.] // *Съвременен български език. Фонетика – лексикология – словообразуване – морфология – синтаксис. Учебник за студенти от филологическите факултети и педагогическите институти*. Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. София: ИК „П. Берон“, 1999.
- Майтан 1989:** Majtán, M. Klasifikácia chrématonymie. // *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“. Ústí nad Labem 21. – 22.6.1988. Onomastika a škola, sv. 3. Brno: Onomastická komise ČSAV, 1989, 7 – 13.
- Майтан 2012:** Majtán, M. Pragmatonymá sú vlastné mená. // *Jednotlivé a všeobecné v onomastike*. 18. slovenská onomastická konferencie 12. – 14.09.2011. Prešov: FF PU, 2012, 274 – 279.
- НЕРЧЕ 2017:** *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <<https://www.czechency.org/slovník/>> (7.11. 2017).
- ОСТСО 1973:** Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. J. Svoboda et al. // *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 1973, r. 14, č. 1.
- Подольская 1978:** Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. [Podol'skaya, N. V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii.] Москва: Наука, 1978.
- Свобода 1960:** Svoboda, J. K slovanské onomastické terminologie. // *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 1960, r. 1, č. 5, 273 – 284.
- Суперанская 2009:** Суперанская, А. В. *Общая теория имени собственного*. [Superanskaya, A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo.] Изд. 3-е, испр. Москва: Либроком, 2009.
- Чейка 1989:** Čejka, M. Manipulace s významem u chrématonym. // *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“. Ústí nad Labem 21. – 22.6.1988. Onomastika a škola, sv. 3. Brno: Onomastická komise ČSAV, 1989, 20 – 27.
- Шрадек 1989:** Šrádek, R. Chrématonimický objekt. // *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“. Ústí nad Labem 21. – 22.6.1988. Onomastika a škola, sv. 3. Brno: Onomastická komise ČSAV, 1989, 13 – 20.
- Шрадек 1999:** Šrádek, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.

ЗА ЕДНА ГРУПА ХИДРОГРАФСКИ ТЕРМИНИ В МИКРОТОПОНИМИЯТА

Надежда Данчева
Институт за български език, БАН

ABOUT A GROUP OF HYDROGRAPHIC TERMS IN MICROTOPYNYMY

Nadezhda Dancheva
Institute for Bulgarian Language, BAS

The subject of the study is the microtoponymy from Western Bulgaria, formed by or with the participation of hydrographic terms. Of particular interest are words that refer to springs. This is a small part of the water marking and related to water objects, which are preserved in the Bulgarian hydronymy collected over time.

The aim of the study is to bring together this semantic lexical group and to summarize the complex of facts by drawing conclusions on the origin, structure and word-forming features of these names. For the fulfillment of this goal, the following linguistic methods were applied – etymological, structural, and word-forming.; Last, but not least, the geographical distribution of hydronyms is taken into consideration.

Key words: *microtoponym, toponimization, toponym, hydrographic term*

Топонимизираните апелативи с хидрографско значение се отнасят към *географската терминология*¹. Това са т. нар. **означения за води и свързани с тях обекти** (вж. Мурзаев 1974: 22; Дуриданов

¹ Под *географски термини* се разбират общонародни или местно ограничени думи, указващи вида на географския обект: 1) означения за води и свързани с тях обекти; 2) означения на изпъкнали земеповърхни форми; 3) означения на вдлъбнати земеповърхни форми; 4) означения на морфолого-вегетативни форми; 5) общи означения на земята и на земни участъци, които участват активно в образуването на топонимите (вж. Мурзаев 1974: 22; Дуриданов 1963: 191 – 215) – като следва да се уточни, че подялбата на материала, използван от Ив. Дуриданов, е основана на географския критерий, приложен от Шуц 1957 и Ницше 1964.

1963: 191 – 215), като нарицателните в състава на тази група лексика (означения за води) са разпределени в по-малки групи на основата на извънезикови критерии, обусловени от тясната връзка на лексиката с екстралингвистичната действителност, както и на основата на близостта на лексикалното значение на думите.

Цел на изследването е да се представи обширният корпус от хидрографска лексика, онимизиран в микротопонимията, като обект на внимание в конкретния материал са микротопонимите от Западна България, които пазят нарицателно с хидрографско значение, с което се назовават **извори**.

В работата се привеждат сведения за значението, разпространението на термините и тяхното отражение в българските названия – съответно се използват етимологичният и ареалният метод. Термините се разглеждат по азбучен ред.

Източници на изследване са публикуваните монографични топонимни изследвания от Западна България, изградената в секция „Приложна ономастика“ *Електронна база данни на българската топонимия* и книгата на проф. Й. Заимов *Българският водопис* (Заимов 2012).

1. Микротопоними с участието на термини със значение ‘извор’

Диал. термин **аязмо, аязма, язма** ‘лечебен извор; свещен извор’ (от гръцки) се среща главно в Югоизточна България и МИ в Западна България са малко: *Аязмото* (Берк); *Аязмото*, извор в скала с изградена чешма и икона на св. Ив. Рилски (Дупн); извор в пещерата Духлата при Перник (вж. подробно Заимов 2012: 49). Повечето имена са възникнали на турска почва. Онимните аналози в топонимията са бълг. *Светá водá*, *Светéна водá*.

В топонимията много често се среща апелативът **вода** ‘течността в реките; вода; извор или кладенец’, стб. (общослав.) *вода* (БЕР I: 169) в значение ‘извор’. Срещат се голям брой едносъставни и двусъставни микротопоними: *Бéла водá*, *Води́ца*, *Води́ци* (места с извори) (Врач); *Води́цата*, кладенец (Лом); *Води́цата*, изворче, от *води́ца* ‘слабо изворче’, умал. от вода (Мих); *Водата*, извор (Радом); *Водени дол*, извор, приток на р. Коприва. – Прил. от *вода* по сложното склонение (Кюстенд); *Водич*, извор, м. и мах. – Прил с *-jъ* от *Води́ца* (Кюст).

Онимизиран главно в Югозападна България (Год, Врач, Мих, Радом, Брезн, Кюст) е терминът **врелó** ‘извор, който блика силно’; ‘място, където реката не замръзва’, произв. от глаг. *вря* (БЕР I: 185).

МИ: *Врелото* (Врач); *Врелата*, мн.ч. (Мих); *Врелото* (Год); *Врелото*, карстов извор (Кюст); *Врело* (Брезн).

В топонимията на Западна България се срещат и малко имена, в които е топонимизиран апелативът **врис** ‘извор; кладенец, чешма’. От нгр. *βρύση* ‘извор, чешма’ (БЕР I 187). МИ: *Малкия врисъ*. *Врисъ*, *Врисе*, *Врисища* (Гоцед) (вж. Заимов 2012: 231 – 233). Повечето от тях са в Източна България².

Главно в Североизточна България се среща и нарицателното **въбел** ‘извор, кладенец’ (БЕР I 200). Микротопонимите в западнобългарската топонимия отново са малко: *Вабело*, кладенец (Разл); *Въбела* (Гоцед); *Ябало*, местност (Врач), *Яболо*, извор (Врач) (Заимов 2012: 240).

Изч. **дул̀ан* ‘извор’, произв. от диал. *дуло* ‘тръба, от която изтича вода за поливане’ и *-ан* е запазено в няколко онима: *Дулано*, извори (Берк); *Дулан* (Мих), *Дул̀ан*, извор; чешма с дуло ‘чучур’ (Брезн); *Масларски дул* (Гоцед); *дула̀*, мн.ч.: *Десетте дула* (Радом); *дул̀анче*: *Дул̀анчето*, изворче (Берк).

Наричателното **извор** ‘място, от което извира вода’ е легнало в основата на много микротопоними по цялото българско землище. Среща се и в много двусъставни имена: *Изв̀ор* (Берк, Брезн, Кюст, Трън); *Голем извор* (Ботевгр); *Студен извор* (Соф). **Терминологичен ред**: *изв̀орище* ‘място с много извори’ (Врач), мн.ч. от обл. ‘голям извор’ в *Изв̀орища* (Свогенско) (Заимов 2012: 554 – 555); *изв̀орци*, умал. мн.ч. (Врач), *изворче* ‘малък извор’ (Мих, Год, Врач, Гоцед, Дупн). МИ: *Извора*, *Изворете* (Мих); *Извор̀ел* с румънска топонимна наст. *-ел* (Белосл, Врач); *Изв̀орище* (Врач); *Точовото ѝзворче* (Мих); *Изворче* (Год); *Самодивско ѝзворче* (Врач); *Двете изворчета* (Дупн).

На територията на Западна България се срещат малко микротопоними, в които са топонимизиран хидрографските термини **ѝзлак** ‘кладенец, извор’ (вж. БЕР II 165): *Излако* (Мих); *Излако* (Берк, Год, Врач); *Кьосевио излак* (Дупн); *Излачето* (Радом), също **кайн̀ак** ‘извор; мочурище’ (Самок) – от тур. *каунак*, заето в срхр. (БЕР II 146): *Бержилъшкия кайн̀ак*, *Кайн̀ака* на Пангарица, извор, *Кайнарж̀е*, от тур. *каунарса* ‘извор’ с а > е след ж, *Кайнарджика*, умал. /-*сик*/ (Гоцед) – имената са възникнали на турска почва или на българска от заемка.

Един от най-разпространените термини с хидрографско значение в микротопонимията е **кладенец** в значение ‘малък извор’, стб.

² Срв. и в Солунско, Дойранско и др. – имена, възникнали от гръцкото *вриси* ‘извор’ на гръцка почва: *Кали вриси*, *Петро вриси* (подробно: Заимов 2012: 232).

кладѣньць: *Два кладѣнци; Кладѣнъц, Кладѣнъц магъле*, извор (Брезн); *Ненови кладѣнци* (Мих); *Кладѣнъц*, изворче (Год); *Над кладѣнецо* (Радом); *Кладѣнчѣ*, слаб извор (Брезн); *Студеното кладѣнче* (Дупн).

В разглежданата група хидроними се откриват и нарицателното **ключ** – запазено в израза ‘ври на ключ, ври с ключ’ (за вода) = (образува мехури, кламбуци), вероятно с първично значение ‘(клокотлив, буен) извор’ (БЕР I: 490-491; Заимов 2012: 120). МИ: *Ключ*, извор (Кюст); *Ключище*, изворче (Свогенско); *Ключа* (Трън); *Ключовица* (Ботевгр) – извори или места с крива форма – тук в основата е ***ключ** произв. от *клюка* в срхр. ‘кука, скоба’, словен. ‘крив предмет’ (БЕР II: 491); *Ключница* (Кюст) – от ВИ, прил. от *ключ* и *-ица* (Заимов 2012: 212). Топонимизира се основно в едносъставни оними.

Апелативът **матица** ‘главно течение на река; кладенче’ (Лом), умал. *матиче* ‘речен ръкав, който се отделя от река и след малко се влива в нея’ (Самок), стб. *матица* ‘извор’ (Заимов 2012: 347) (вж. БЕР III: 686) е онимизиран в западнобългарската топонимия. *Матица* се среща в микротопонимията на Лом, Соф, Мих, Дупн, Радом, Брезн. МИ: *Матицата*, мочурливи ниви (Мих); *Матица*, изворна рекичка с лековита вода (Дупн); *Кривата матица* (Радом).

С широки ареали в хидронимията е хидрографският термин **слатина** ‘извор, на който водата не блика силно, а изтича бавно’ (Герров); ‘солена земя’ (Порече), слатини мн.ч. ‘минерален извор’ (СЗ), стб. *слатина* (БЕР VI: 856 – 857); ‘солен извор’, още ‘извор, чиято вода не блика’ (по Чолева-Димитрова 2009: 398)³. МИ: *Слатина*, мочур с ливади; *Драгоини слатини*, *Слатинье*, съб. (Брезн); *Слатина*, село, извор, ливади (Берк); *Су/х/ата слатина* (Мих); *Слатина* (Гоцед); *Слатина*, някогашни ливади (Дупн), също **студѣнец**, стб. **стоудѣньць** ‘кладенец; извор’: *Студѣнъц*, кладенец, с ъ < ъ (Радом, Год, Брезн); *Студенец*, извор, името е отбелязано във Виргинската грамота преди 1277 г.; *Студѣнъц*, извори (Брезн); ***студѣнѣк**: *Студѣнек*, извор и ниви (Гоцед).

2. Микротопоними с участието на термини със значение ‘топъл извор’

Разпространен в топонимията е терминът **бѣня** ‘топъл минерален извор’. **Терминологичен ред**: *бѣня, бѣни, бѣнка*, умал. (Радом, Берк),

³ Вж. Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. С., 1941: 589; *Речник на българския език*. I – VI. С. 1975 – 1978, том V: 190, Badjura, P. *Ljudska geografija. Terensko izrazoslovije*. Ljubljana, 1953: 235; Schütz, J. *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*. Berlin, 1957: 67.

банчѐ, умал. (Радом), *б̀анче*, *б̀анище* (Гоцед), *б̀анища* (Разл), *б̀анки*, *б̀анища*, умал. (Дупн, Гоцед, Врач). МИ: *Банките*, топъл извор (Кюст, Радом) (Заимов 2012: 67); *Б̀аните*, *Б̀анища* (Разл.); *Б̀анска усойка*, *Б̀анището*, *Банищата* (Гоцед); *Банищата*, от банища (Дупн); *Бани дол* (Благоевград) – От изч. прил. от *баня* с *-ъи* (Заимов 2012: 66)⁴.

Със значение ‘топъл извор’ са и следните термини:

гѐйзер ‘горещ извор, който периодически хвърля вода на голяма височина’ (за произхода вж. БЕР I: 235): *Гѐйзеро*, минерален извор, открит чрез сондаж около 1972 г., ново име (Дупн);

парѐло ‘горещ извор; място, където се парят дрехи’: *Парѐлото*, топъл минерален извор (Дупн); *Парилото*, топъл извор (Гоцед) (Заимов 2012: 475);

топлик ‘топъл извор’ (Берк, Мих, Врач, Год, Гоцед, Дупн, Радом, Брезн), *топлиг* (Разл); *топлища* (Гоцед): *Топлико*, извор (Берк); *Топлик*, дол; *Топлико*, низина край реката (Мих); *Топлика*, извор, от *топло* и *-ик*; *Топлико*, извор (Врач); *Топлик*, извор и ниви (Год); *Топлика*, голям карстов извор и река (Гоцед); *Топлиго* с озвучаване на *к* в *г* (Разл); *Црънио топлик*, *Топлико* (Дупн); *Топлик*, извор на припек; извор (Брезн); също *Топлицата*, минерален извор, вж. стб. *топлища* ‘топъл извор’ (Гоцед).

3. Микротопоними във връзка с други свойства на водата

3.1. Микротопоними, характеризиращи движението на водата

В тези имена се топонимизират нарицателни, производни от глаголи, характеризиращи движението на водата, и активни в говорите суфикси:

кля́бук ‘извор, който блика на талази, на клябуци’ (Врач, Гоцед, Трънско, Кюст, Радом), *кля́бук* (Мих, Гоцед); **клябуча́к** ‘място с клябуци’ (Врач): *Клябука*, извор (Врач); *Клябуко*, дол (Радом); *Клябучец* (Кюст); *Клябучако*, дол с извори, които изтичат на талази (Врач); *Клябук*, водопад (Мих).

В същия синонимен ред са имена като *Клокотало*, извор, както *Боботало*. От **клокотало** ‘нещо, което издава тъп шум, клокот’, от гл. *клокотя*, стб. гл. *клокотатн* (Брезн) (Заимов 2012: 118); ***клокотина** ‘клокотлив извор или поток’ в МИ *Клокотина*, горист рът (Панагю-

⁴ Срв. *Баненска река* – от ВИ **Баня* и *-ен-ски* (Рила) и *Голяма Баненска река* (Разл); *Банешница* (Гостивар) – По ВИ, от *баня* и *-ешница* (Заимов 2012: 66). Срв. СелИ *Банища* (Врач, Монтана, Дупн) – от *баня* и *-ища* (Заимов 2012: 66); *Банишор*, старо име на с. *Банище* (Брезн) – от рум. *Vanişor*, произв. от старинна заемка от бълг. *баня* (Заимов 2012: 67).

рище), стръмна долина (Ихтиман) (Заимов 2012: 118); срв. *Клокотиш*, ливади (Год) – от име на клокотлив извор, от *клокот* и *-иш*, както в *Мъгл-иш*; *Клокотник*, клокотлив извор (Трън). – От ***клокотник** ‘клокотлив извор’ (Заимов 2012: 118); *Клокотнички дол* (Трън). Прил. от ВИ ***Клокотник** или ***Клокотница** (Заимов 2012: 118); *Клокòч*, местност (Соф). Възможно от име на клокотлив извор, от ***клокоч** (Заимов 2012: 118);

църцорѝя: *Църцорѝя*, извор, на който е съградена чешма с улей, от който водата църцори ‘тече във вид на тънка струя’ (Брезн); *Църцорѝа*, изворче (Врач); *цòнцор*, *цонцòри*, диал. ‘тече слабо’ и *-ец* в *Цонцорѝец*, извор (Врач); *Църцорѝите* (Берк);

шѝшорка ‘изворче’ (от звукоподраж. гл. *шѝшòри* ‘шуми, издава шум /за вода/’): *Шѝшорка*, кл. (Берк); *Шѝшорка*, извор (Мих); *Шѝшорка*, чешми (Год).

3.2. Микропоними във връзка с мирис на водата

Регистрира се само апелативът **смърдàн** със специализирано хидрографско значение ‘извор, водата на който смърди, мирише лошо’: *Смърдан* с а < ъ (Врач).

3.3. Микропоними във връзка с въздействието на водата върху хората

В тази група се обединяват имена като *Пръдла*, равнище с извор и мочур, водата мирише неприятно и причинява стомашно разстройство (Брезн); *Пупльовец*, извор, от диал. *пупльов*, *пъплив* ‘вода, която причинява подуване на пупата; с *-ов-ец* (Врач); *Пръдльивъц*, извор, водата му причинява разстройство и болки (Брезн); *Трèската*, дол с изворна вода. От **трèска** ‘извор, чиято вода предизвиква болестта треска’ (Дупн).

3.4. Микропоними във връзка с мястото, от което извира водата

Често име на извори, на които е сложена каца, за да не се мъти водата, са *Кацата*, извор (Мих, Берк); *Качката*, от *качка* ‘каче’, умал. от *каца* (Гоцед); *Кацата*, извор, на който била набита каца без дъно, за да не замърсява водата (Дупн); *Кюнъцът*, извор с кюнец, през който тече водата (Год); *Кюнко*, извор, следи от кюнци, ед.ч. *кюнк* и *кюнъц* ‘пръстена водопроводна тръба’, от тур. *künk*, членувано; *Красавски кюнци* (Брезн); *Кюмка* (Гоцед); *Кюнко* (Разл).

Извори, които водят началото си от пукнатина на скала, са назовани с имена, в които са легнали диалектните нарицателни **пукел** ‘пукнатина’; **пукнè** ‘малки пукнатини, цепнатини в скали’; **пукнèж** ‘пукнатина’; **пукнòр**, диал. ‘пукнатина’: *Пукел*, извори от пукнати-

на; *Пукин дол*, пукнатина от скала; *Пукино кладенче*, изворче от пукнатина (Врач); също *Пукне*, гора и извор от скална пукнатина (Дупн); *Пукнежо*, извор от пукнатина (Врач); *Пукнора*, извори от пукнатини (Врач).

Извори, които водят началото си от дървен улей, носят имена от диалектното **соп**, ‘дървен улей на чешма, чучур’: *Сòново*, извор, прил. от *соп* (Берк); *Сòпичка бара* (Брезн); срв. СелИ *Сòново*, село (Дупн).

В същия синонимен ред се нарежда хидрографският термин **стубел** ‘извор, чиято вода излиза от кух дънер’, разпространен по цялата територия – онимизирани са и много производни: **стубел** (Берк, Мих, Врач, Белосл, Год, Дупн, Брезн), **стубла**, ж.р. от *стубел* (Врач, Дупн); **стублица** умал. от *стубла* (Брезн, Берк, Мих, Врач, Дупн, Радом), **стубле**, умал. от *стубел* (Брезн, Радом), **стубличе**, умал. от *стублица* (Радом): *Стубело*, извори (Берк); *Стублите* (Дупн); *Стубле*, извор (Брезн); *Стублицата*, изворче (Брезн); *Гръчката стубла*, *Стублата*, извори (Врач); *Стублицата*, склон с някогашен извор (Дупн), също **чучур** ‘място, откъдето изтича вода на извор’: *Чучурец с -ец* (Берк); *Чучоро*, извори; *Чучерката*, чешма с дървено корито; *Чучеро* (Разл); *чучурче*: *Студеното чучурче*, *Чучурчето*, извор (Гоцед).

Изводи

Имената, образувани от тези апелативи, убедително потвърждават силната връзка между нарицателно име и собствено от сферата на микротопонимията. Активни са термини като *вода*, *извор*, *кладенец* в знач. ‘извор’, също *слатина*, *стубел*, *баня*, *топлик*. Срещат се много производни на тези нарицателни, а имената са едносъставни и двусъставни.

Докато при други групи хидроними, напр. *имената, които назовават блата, влажни и кални места*, откриваме множество старинни оними, образувани от изчезнали основи, оними, които представляват редки словообразователни типове, като *Мочурѝя*, мочури (Год) (Заимов 2012: 396); *Глибавица*, *Глибаница*, от прил. **глибана* и *-ица* (Кюстенд), в Югозападна България се среща топоним от изчезналия апелатив **грез* (от стб. *гразъ* ‘потопявам’) и др., то в изследваната група лексика се откриват малко на брой старинни имена. Това са предимно едносъставни имена: *Дулано*, извори (Берк); *Ключ*, извор, *Ключница* (Кюст); *Сопово*, извор (Берк). Не е голям и броят и на микротопонимите, в които са топонимизирани диалектни нарицателни: *Пукел*, извор от пукнатина (Врач); *Матицата* (Мих); *Крива матица* (Радом).

Съвсем очаквано малко на брой в Западна България са и онимите, образувани от хидрографските термини от чужд произход: гр. *аяз-мо* и *врис*, тур. *кайнак*.

Макар разгледаните хидрографски термини, запазени в събраната през времето българска хидронимия, да формират една малка част от означенията за води и свързаните с тях обекти, специалното проучване на структурните и словообразователните особености на изследваната семантична група микротопоними би позволило да се демонстрира комплексът от факти, техните връзки и ареалното им разпространение.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. [Balgarski etimologichen rechnik.] София: БАН, 1971.
- Дуриданов 1963:** Дуриданов, Ив. Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски. [Duridanov, Iv. Geografskata leksika v starobalgarskiya ezik s ogled na praslavyanski.] // *1100 години славянска писменост*. София: БАН, 1963, 190 – 215.
- Займов 2012:** Займов, Й. *Българският водопис*. [Zaimov, Y. Balgarskiyat vodopis.] София: Фабер, 2012.
- Мурзаев 1974:** Мурзаев, Э. *Очерки топонимики*. [Murzaev, E. Ocherki toponimiki.] Москва: Мысль, 1974.
- Ницше 1964:** Nitsche, P. *Geographische Terminologie des Polnischen*. Köln: Bohlau, 1964.
- Чолева-Димитрова 2009:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София, ИБЕ. [Choleva-Dimitrova, A. Mestnite imena v Radomirsko.] София: ИБЕ, 2009.
- Шуц 1957:** Schütz, J. *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*. Berlin: Akademie Vlg., 1957.

СЪКРАЩЕНИЯ

- МИ – местни имена
мн. ч. – множествено число
гл. – глагол
гр. – гръцки език
наст. – наставка
умал. – умалително
рум. – румънски език
тур. – турски език

СелИ – селищно име
стб. – старобългарски език
срхр. – сърбохърватски
съб. – събирателно

**ЗА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЧНА СИСТЕМА**

Марияна Карталова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**ON PERSONAL NAMES IN THE BULGARIAN
PHRASEOLOGICAL SYSTEM**

Mariyana Kartalova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The following paper focuses on the personal names in the Bulgarian phraseological system. It examines linguistic units characterised not only by structural but also by lexical stability. An account is rendered for the predominance of anthroponyms, which represent a rich palette in the construction of similes as well as their significant uniformity in the rest of the phraseological groups.

Key words: *personal name, anthroponyms, simile, Bulgarian phraseological system*

Пресечната точка на ономастиката (в частност антропонимията и топонимията) и фразеологията е залегнала в основата на настоящото проучване. Изборът е продиктуван от факта, че апелативизацията на личните имена е един от малкото изследвани проблеми в българската ономастика, а това явление е важно не само за лексикологията, но и за науки като морфологията, синтаксиса, лингвокултурологията и т.н. А фразеологизмите са избрани като единици, известни с устойчивостта и идиоматизацията си, и като средство, което би ни разкрило черти от народопсихологията на изследвания колектив.

От друга страна, носената информация от собствените имена има конкретен характер, свързана е с отделен обект (човек, животно, местност и т.н.) и може да бъде от различни сфери на географско-природната, растително-животинската или историко-културната среда. Собствените имена назовават най-разнородни живи и мъртви обекти, всеки със свои особености в характеристиката. Това намира известно

отражение в спецификата на отделните видове имена. Имената на хората са обект на проучване от езиковеди, етнографи и историци; от географските названия се интересуват езиковеди, географи и историци; имената на животните представляват интерес за езиковеди, краеведи, етнографи и животновъди. В научната литература това води до различни схващания за ролята и мястото на ономастиката.

Емпиричният материал, на който се базират изводите в изследването, е извлечен от следните лексикографски източници: „Фразеологичен речник на българския език“ (I и II том), „Устойчивите сравнения в българския език“, „Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски)“, „Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“ и „Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход“.

Към обхвата на термина *фразеологизъм* включваме не само единиците, отнасящи се към фразеологичното ядро, но и такива, които все още имат спорен статут и се причисляват към фразеологичната периферия. Най-общо ексцерпираните фразеологични единици (нататък в текста – ФЕ¹) могат да се разделят в четири групи: същински фразеологизми (фраземи), образни сравнения², паремии и клетви.

Апелативизацията на личните имена намира основно поле за изява най-често във фразеологията, т.е. всяка ФЕ, съдържаща име, може да бъде разглеждана като кратка „история“, в която личното име се е превърнало в нарицателно. Това ни дава основание да разглеждаме фразеологията като езиково явление, в което комуникацията придобива завършен вид. Името е извървяло своя път и отново се е върнало в изходна позиция, но вече с разширено, стеснено или променено значение. Например *ο πέτρος* (гр. „камък“) първоначално има нарицателна употреба и след онимизация се появяват личните имена **Петър** (бълг.), **Pedro** (исп., порт.), **Peter** (англ.), **Pierre** (фр.), **Pietro** (итал.), **Peter** (нем.) и др. Това име обаче се превръща и в устойчива част на израз, имащ напълно различно значение от това, което се свързва с представата за конкретната личност (Янев 2009: 38).

¹ ФЕ – фразеологична единица/фразеологични единици.

² Избираме в настоящото изследване да се придържаме към използването на термина *образно сравнение*, а не към утвърдения в лингвистиката *устойчиво сравнение*, тъй като при този тип ФЕ се забелязва загуба на устойчивост на компонентите и липса на необходима идиоматичност. Не можем да твърдим, че сравнения от типа: *красив като Брад Пит, мълчалив като Буда, жесток като Дон Корлеоне, красив като Ален Делон* и т.н. имат устойчив характер, тъй като те са изразител на мирогледа и познанията на поколението, което ги е създало.

ФЕ, съдържащи личното име <i>Петър</i>	Значение на ФЕ
дано идеш при св. Петър	да умреш
лъжа като Хитър Петър	лъжа много, умело
отивам/да отида при св. Петър	<i>обикн. в св. вид</i> – умирам
св. Петър да те навести	да умреш
умен като Хитър Петър	много, изключително умен

Както се забелязва от посочените примери, името **Петър** вече не се реализира във фразеологизма със значение на здрав, силен човек, а се асоциира с концепта ‘смърт’ и се свързва с функцията на светията. А в образните сравнения, в които е регистриран антропонимът **Хитър Петър** (български фолклорен образ), той вече е носител на съвсем различни качества, които нямат нищо общо с етимологията на името. Лицето, към което са отправени сравненията, е притежател на едно от следните качества: хитрост; трябва да лъже много или да е изключително умен.

От посочените фразеологизми става ясно, че обектът, който е назован със собствено име, е задължително определен и конкретен. Но тази конкретност може да се превърне в неочевидна и тогава да се наблюдава преход на собственото име в нарицателно. По този начин онимите могат да се използват във вторична функция и придобиват апелативна употреба. Например:

- от гр. език *ἀριστος* „превъзходен, най-добър“ и *το τέλος* „край, крайна цел“ – *Αριστοτέλης*/Аристотел – *аристотел* (мислител, за умен човек, мъдрец);
- **АДАМ** (от евр. *човек, мъж*) – Адам – *адам* (мъж), *по времето на Адам и Ева* (от прастари времена); *в адамово облекло/адамов костюм* (съвсем гол); *адамова ябълка* (хрущялна част от гръкляна); *адамов плаж* (нудистки плаж) и т.н.

Този процес Б. Янев нарича *апелативизация на личните имена*³. Най-общо апелативизацията на личните имена би могла да възникне в два случая – когато денотатът на името придобие достатъчна известност сред даден езиков колектив или когато престане да се свързва с един субект, а стане обобщаващо за група от субекти (*байганьовци, отеловци, донжуановци* и др.).

³ Виж Борян Янев, „Система на личните имена в българския и немския език“, Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2009.

Изменението в значението на антропонима се дължи на метафоричен и метонимичен пренос на собственото име върху друг предмет, лице или явление. Метафоричният пренос се явява особен способ за формиране на смисъла на апелативните наименования. На такъв пренос се подлагат най-често имена на литературни герои, библейски и митически персонажи, както и конкретни исторически имена. Голяма част от регистрираните имена са интернационални, имат универсален характер, тъй като се срещат със същата функция и употреба в езика на други народи. С голяма фреквентност са изрази от гръцката митология или Библията. Например:

<i>На български език</i>	<i>На английски език</i>	<i>На руски език</i>	<i>На новогръцки език</i>
пирова победа	Pirr's victory	пиррова победа	Πύρρειος / Καδμεία νίκη
беден като Йов	as poor as Job	бедный как Иов	φτωχός σαν Ιώβ
сизифов труд	a Sisyphean labor	сизифов труд	η εργασία του Σίσυφου
красив като Аполон	as beautiful as Apollo	прекрасен как Аполлон	όμορφος σαν Απόλλωνας
ноев ковчег	Noah's Ark	ноев ковчег	κίβωτος του Νώε
каинов знак	mark on Cain	каинов знак/ каинова печатъ	το σημάδι του Κάιν

Трябва да се отбележи, че при фразеологичните паралели структурният модел невинаги е идентичен. От една страна, в даден език личният антропоним може да функционира като прилагателно име, а в друг език да влиза в ролята на съществително собствено име, т.е. налице е промяна в лексикалния клас на думите (напр. *каинов знак/знакът на Каин* – mark on Cain signe de Caïn; *сизифов труд* – a Susyphean labor, travail de Sisyphe и т.н.). А от друга, един и същи фразеологизъм може да съдържа синоними, а не напълно идентични думи в различните езици (напр. *красив като Аполон* – прекрасен как Аполлон, as beautiful as Apollo, la beauté d' Apollo, schön wie Apollo и др.).

Имена, които са част от регистрираните ФЕ, могат да се приемат за фразеологични, тъй като са носители на основните признаци на

фразеологизмите: те са устойчиви и възпроизводими. Най-голяма е групата на антропонимните ФЕ, които включват митични имена, но няма такова, което да се откроява с по-голяма фреквентност над останалите. Фразеологизмите, които съдържат митоними, са актуални и се срещат в езиците на почти всички народи, докато литературните и историческите имена невинаги имат еднаква интерпретация и значение.

Фразеологичните имена и техните производни имат винаги някакъв преносен, образен смисъл и международен характер. Могат да имат характер на атрибутивно уточнение във вид на прилагателно име (напр. *авгиеви обори* ‘нещо много замърсено или оставено в пълно безредие’; *аврамов дом* ‘семейство, къща, където постоянно има гости, които остават да нощуват и биват гощавани’; *ахилесова пета* ‘най-слабото, уязвимо място на някого или нещо’; *дамоклев меч* ‘голяма опасност, която непрекъснато застрашава някого’ и др.) или съществителни собствени имена, които функционират във ФЕ с цялостно нарицателно значение (напр. *кутията на Пандора*, *Макс и Морис*, *Ромео и Жулиета*).

Апелативите от преномени В. Въртов⁴ класифицира в шест групи фраземи⁵:

– фраземи, водещи началото си от конкретни случки и събития:

Например по такъв начин са възникнали ФЕ като: *Мара Михалска*; *Гюро Михайлов*; *Марко Тотев*; *ханибалова клетва*; *вартоломеева нощ*; *майстор Груйо*; *и той Радойлев син* и др.

– в художествени, философски и други творения:

Напр. *изгубена Станка*; *и ти ли, Бруте*; *Генко Гинкин* и др.

– във фолклора (приказки, митове, пословици, поговорки, предания):

По този път са се зародили например фраземи като *Хитър Петър*; *Настрадин Ходжа*; *мамин Гъргалчо*; *посмали Манго* и т.н.

– фраземи, водещи началото си от интелектуалната дейност на човека:

⁴ Виж Въртов 2002.

⁵ В. Въртов употребява термина „фразема“ в смисъл на минимална единица на фразеологичното равнище на езика, тъй като според някои изследователи *фразема* се свързва повече с понятието *фраза*, а то като термин е по-подходящо за надредно понятие за просто и сложно изречение. Според тях словообразователно и научно обосновано минималната фразеологична единица трябва да се нарече *фразеолема*.

Към тази обширна група се отнасят фраземи, които са възникнали в различните области на човешката интеркултурна дейност.

– религиозната книжнина и ритуали:

Например *Тома Неверни; от дядо Адама; ноев ковчег; отивам при свети Петър; Адам и Ева; йерихонска тръба; Юда Искаротски* и т.н.

– фраземи, водещи началото си от други езици:

В българския фразеологичен фонд има значително количество фраземи, навлезли в езика от старогръцката митология, от различни антични легенди, предания, исторически факти и др., като: *авгиеви обори; буриданово магаре; сизифов труд; ахилесова пета; дамоклев меч; вартоломеева нощ* и т.н.

Докато в състава на фраземите, паремиите и клетвите имената са предимно с гръцки или еврейски произход, то в конструкцията на сравненията се забелязва затвърждаване на максимата, че човек компарира с познатото и добре известното. В рематичната част се наблюдава навлизането и използването на антропоними, носени от спортисти, известни личности, приказни и анимационни герои и т.н.

Интересна черта на образните сравнения, съдържащи име в дясната част, е, че те са загубили своята идиоматичност. Затова като основни характеристики на компаративните конструкции, които фигурират в речта на съвременното поколение, се посочват загубата на устойчивост и липсата на необходимото преосмисляне на компонентите. Забелязва се липсата на сравнения от типа *червен като панджар, гледам като маче у суджук, бял като кюмюрджия (ирон.)* и др. (вж. Кювлиева-Мишайкова 1986: 95), за сметка на *красив като Брад Пит, мъдър като Сократ, добър като майка Тереза* и т.н. Например с добротата, злото, смелостта, красотата, мъдростта в българския език се свързват следните денотати:

<i>добър като ~</i>	<i>Буда, Дядо Коледа, майка Тереза</i>
<i>зъл като ~</i>	<i>Баба Яга, Архонт, Каин, Чингис хан</i>
<i>красив като ~</i>	<i>Ален Делон, Аполон, Брад Пит, Ева, Квазимодо (-), Нефертити, Снежанка</i>
<i>мъдър като ~</i>	<i>Буда, Заратустра, Конфуций, Мойсей, Сократ, Соломон</i>
<i>смел като ~</i>	<i>Александър Велики, Батман, Васил Левски, Д'Артанян, Орион, Спайдърмен</i>

Приписаните качества на образите са обективно притежавани от тях и се приемат за техни отличителни черти. От посочените примери изключение прави само личното име *Квазимодо* – образното сравнение *красив като Квазимодо*⁶ е с ясно изразена пейоративност. Това, а и подобни на него компаративни конструкции биха могли да се дефинират като оксиморонни сравнения, тъй като признакът, който се приписва, получава антонимна семантика. Към оксиморонните сравнения се отнасят още и *богат като държавната хазна на Сомалия*; *красива като Баба Яга* и т.н.

След извършените наблюдения можем да обобщим, че в българската фразеологична система се среща една твърде богата и разнообразна палитра от собствени имена, като отявлен превес имат антропонимите. Няма име, което да се откроява по фреквентност на употреба в състава на ФЕ, но при образните сравнения прави впечатление, че има „силно залитане“ към новото, актуалното, модерното. Употребата на антропоними е много по-характерна за сравнителните структури и от ексцерпираните компаративни конструкции личните имена са предимно на популярни телевизионни водещи, световноизвестни актьори, спортисти и анимационни герои, докато в рамките на останалите групи ФЕ се срещат утвърдени за българите имена от гръцки и еврейски произход.

ЛИТЕРАТУРА

- ВЪТОВ 2002:** ВЪТОВ, В. *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход.* [Vatov, V. Bibliyata v ezika ni. Rechnik na frazeologizmite s bibleyski proizhod.] Велико Търново: Слово, 2002.
- КОВАЧЕВ 1987:** КОВАЧЕВ, Н. *Българска ономастика.* [Kovachev, N. Balgarska onomastika.] София: Наука и изкуство, 1987.
- КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА 1986:** КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА. *Устойчивите сравнения в българския език.* [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.] София: БАН, 1986.
- НИЧЕВА И КОЛ. 1974 – 1975:** НИЧЕВА, К., СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, С., ЧОЛАКОВА, Кр. *Фразеологичен речник на българския език.* т. I и II, [Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, Kr. Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik.] София: БАН, 1974 – 1975.

⁶ Човек трябва да е запознат с литературния герой Квазимодо, с какво се асоциира и на какви качества е носител, за да разбере семантиката на образното сравнение.

Холанди 2008: Холанди, Р. *Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски)*. [Holandi, R. Ustoychivi sravneniya (balgarski, ruski, angliyski, nemski, frenski).] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2008.

Янев 2009: Янев, Б. *Система на личните имена в българския и немския език*. [Yanev, B. Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nemskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009.

Янев 2013: Янев, Б. *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език*. [Yanev, B. Obraznite sravneniya s antropotsentrichen karakter v balgarskiya i angliyskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.

СЕЛИЩНИ ИМЕНА В ДВЕ ПРЕПРАВКИ НА ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ“ (РИЛСКАТА И ПОП-ЙОАНОВАТА)¹

Елена Каневска-Николова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Филиал – Смолян

OIKONYMS IN TWO TRANSCRIPTS OF THE PAISII'S HISTORY (RILSKI'S AND PRIEST YOAN'S)

Elena Kanevska-Nikolova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Smolyan's Affiliate

The paper presents the oikonyms in the section about the four parts of the Bulgarian land in the Rilski's and Priest Yoan's transcripts of the Paisii's *History*. The aim of the research is carry out a phonetic, structural and semantic characterization of the oikonyms in the two transcripts.

Key words: *oikonyms, Rilski and Priest Yoan's transcripts, structural and semantic characteristics*

Според съвременните изследователи на Паисиевата „История славянобългарска“ до нас са достигнали около 50 нейни преработки/преправки, които имат компилативен характер (Драгова 2012: 40 – 46; Димитрова, Пеев 2012: 54 – 65). Както отбелязва Ил. Тодоров, „всяка преработка идва да задоволи известна обществена потребност, [...], внася нещо ново в съдържанието и формата на произведението“ (Тодоров 1982: 41).

Рилската преправка, ръкопис от 1825 г., е създадена в Рилския манастир (съхранява се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под № 775). Това е първата преработка – „истинска преправка“ (Ангелов 1966: 38), а не препис на „История славянобългарска“, която се явява прототекст на следващите преписи и превправки – Поп-Йоановата преправка (Змеево, 1830), трите Харитонови превправки

¹ Изследването е по проект ФП17-ФЛФ-004/16 май 2017 г., финансиран от НПД на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

(Змеево, 1831; Чирпан, 1831; неизв., 1832), Пирдопската преработка (Пирдоп, 30-те год. на XIX век), Кесаревия препис (Пазарджик, 1840 – 1841), Панагюрския препис (неизв., 40-те – 50-те год. на XIX век) и др.² Поп-Йоановата преправка (НБКМ 1113) е най-близка по време на създаване до Рилската преправка. Липсва единство в научната литература относно мястото на възникването ѝ поради наложилото се становище за две преработки – Поп-Йоанова и Змеевска (незапазена). В публикацията на М. Димитрова и Д. Пеев като място на възникване на достигналия до нас Поп-Йоанов препис е посочен Рилският манастир (Димитрова, Пеев 2012: 61), а М. Кръстева възприема хипотезата на Ил. Тодоров за съществуването на единствен ръкопис и го нарича Поп-Йоанова преправка, създадена през 1830 г. в Змеево (Кръстева 2014). М. Куршумова аргументирано доказва това допускане, както и авторството на ръкописа – поп Йоаникий Петкович (Куршумова 2014).

Настоящото изследване е посветено на имената на градовете в раздела за четирите части на българската земя в Рилската (РП) и Поп-Йоановата преправка (ПЙП)³, като целта е да се направи фонетична, структурно-образователна и семантично-етимологична⁴ характеристика на ойконимите в тях. При предаването на селищните имена е направена нормализация с цел максимално доближаване до съвременната графична система при запазване на някои графеми, важни като езикови особености или като характерни отлики между двете преправки.

Географското описание на българските земи с техните 4 части и градовете в тях се появява най-напред в Рилската преправка, което дава основание на Б. Ангелов да предположи, че тази глава е съставена от автора на компилацията (Ангелов 1966: 46). Това описание се включва и в следващите преправки – Поп-Йоановата, трите Харитонови, Кесаревия препис (КП 2012)⁵. Явен е стремежът на всеки преписвач „да постигне и да внуши представата за Голямата България и Голямото българско“ (Кръстева 2012: 179). Списъкът на градовете, включени в 4-те части на българската земя (*Мисиния, Тракия, Маке-*

² За генеалогията или родословното дърво на преписите и преработките на „История славянобългарска“ вж. Тодоров 1982; Димитрова, Пеев 2012.

³ Дигитални копия на ръкописите ми бяха предоставени от ръководителя на проекта доц. д-р Мила Кръстева.

⁴ Етимологичната характеристика е дадена в скоби след селищното име като аргументация за отнасянето му към съответната семантична група.

⁵ Разделът за четирите части на българската земя за пръв път цялостно е цитиран от Вл. Ив. Ламански (1869: 122 и сл.), а две години по-късно – и от М. Дринов (1871: 19 – 20).

дония и Дардания), е публикуван в статията „Наблюдения върху собствените имена в две преправки на Паисиевата *История* (Рилската и Поп-Йоановата)“ (вж. Каневска-Николова 2017). В Рилската преправка са изброени 136 селищни имена, а в Поп-Йоановата – 135⁶. За разлика от ПИП, в РП в част трета – Македония, се среща селищното име Алістра (написано наклонено, сякаш добавено между Неврокоп и Меомия⁷).

Някои от по-важните **фонетични особености** на СелИ в двете преправки – Рилската и Поп-Йоановата, са:

- и** вм. **о** – Белиградчѣк;
- и** вм. **е** – Лѡвич, Лескѡвиц, Тѣшвиш, Вѡдин, Прилип, както и Макидѡния;
- е** вм. **и** – Селистра, Ужеца;
- е** вм. **ѣ** – Тѣрнову, Малотѣрнову;
- е** вм. **Ѧ** – Меленик;
- Ѧ** вм. **и** – Нѣготн, Арбанас, Месѣвря, Скѡпе;
- о** вм. **у** – Кѡзложа, Команову;
- у** вм. **о** – Уряову, Севлююву, Тѣрнову, Ряову, Кесакову, Созѡву, Малотѣрнову, Аскюю, Узунжѡву, Карлову, Пѣрут, Кратову, Команову, Дякову, Тѣтову, Плѣсову;
- у** вм. **е** – Севлююву;
- ы** вм. **е** или **и** – Руссы, Етрополы, Бабайскы, Бытола;
- й** вм. **е** – Бабайскы;
- а** вм. **Ѧ** – Лѡма, Разграда, Преслава, Сѣра;
- а** вм. **ѣ** – Казанлѣк/Казалнѣк, Тран;
- а** вм. **е** – Кюстандил, Скѣча, Ужеца;
- ѣ** вм. **ѧ** – Сѣра (вм. Сяр, дн. Серес), Смилѣн (вм. Смилян) и Плѣсову (вм. Плясово) – с **ѧ**;
- Ѧ** вм. **х** – Ряову, Аскюю, Демѣрисар;
- Ѧ** вм. **в** – Аскюю;
- Ѧ** вм. **м** – Месѣвря;
- ж** вм. **ц** – Жумая (3), Кѡзложа, Узунжѡву, Балжа, но Пазарѣик и Гюмюрѣйна (ПИП);
- п** вм. **б** – Палчѣк;
- х** вм. **й** – Дѡхрен.

⁶ Градовете всъщност са с един по-малко, тъй като Тетово и Калканда назовават един и същи град.

⁷ В изданието на Рилската преправка на „История славяноболгарская“ Б. Ангелов е поставил Алистра след Сера (Ангелов 1966: 134).

Откриват се и някои характерни акцентни особености: Айтòс (в ПЙП), Бèлиградчик (в ПЙП), Вардàр, Загорà, Комàнову, Никопòл, Петрìч, Пещèра (в РП), Стèна, Софìя, както и Тракия.

Разлики при изписването на имената на градовете между двете преправки:

РП ПЙП

Просèчана / Просèчена,
Кòзàстена / Козястена
Софìа / Софìа
Казалнак / Казанлàк
Гòрнарека / Горнарекà
Дòлнадебра / Долнадèбра.

Появата на графемата *я* в Поп-Йоановата преправка, както и замяната на краесловните буквени начертания *-йа* с *-ìa*, т.е. *-ия* са доказателства за „якав“ изговор на *ѣ* и *а* – това, заедно с регистрираната редукция при ЛИ, потвърждава тезата за възникването на ръкописа в източнобългарските земи, а не в Рилския манастир (вж. Димитрова, Пеев 2012: 61).

От **структурно и словообразователно гледище** ойконимите се делят на едноосновни (прости) и двуосновни (съставни).

По-голямата част са простите ойконими. Двуосновните селищни имена в двете преправки са 19 (14%): Белиградчик, Никопòл, Родостòл (Дуросторум), Селистра, Бабàйскы (Бабаески), Месèвря (Месембрия), Карнобàт, Малотèрнову, Сàмоков, Етрополы, Рàдомир, Козястена, Неврокòп, Демìрисар, Новгрàд, Нòвипазар, Горнарека, Долнадебра, Новосèло.

Словообразователните модели, застъпени при образуването на СелИ в двете преправки, са суфиксалният, префиксалният, чрез конверсия (от готови лексикални единици), композиционен и синтактичен модел (посредством сливане на думи в една синтактично-лексикална цялост).

Суфиксален модел:

А. Наставки с апелативна функция:

–*ец*, –*ов-ец*: Лескòвиц;

–*ик*, –*ник*, –*чик*, –*чик*: Брезник, Меленìк, Белиградчик, Палчик, Пазаржик;

–*ич*: Петрìч;

–*иш*, –*ов-иш*: Рàдовиш, Тиквиш;

–*ка* (стб. –*ька*): Паланка.

Б. Адекватни наставки:

–ен (< -енъ), -на: Шумен, Сливен, Жеравна, Просечена, Вòдин (Воден);

–ов (-ев): Уряову, Севлиюву, Тернову, Ряову, Кесакову, Созову, Малотернову, Узунжову, Карлову; Кратову, Команову, Дякову, Тетову, Плясову.

В. Наставки с топонимична функция:

–ани: Кòчани;

–ина: Гюмюрцѝна, Прѝщина;

–ица (-н-ица, -ев-ица, -ов-ица): Берковица, Кутловица, Златица, Дупница, Вийница, Струмница, Катраница, Ужеца, Крушовица.

Префиксален модел:

за-: Загорà;

пре-: Пресла̀ва;

при-: Прѝлип, Прѝзрен;

про-: Просѐчана / Просѐчена;

раз-: Ра̀зграда.

Чрез конверсия (от готови лексикални единици): Сара, Нова, Адриан, Захра, Котел, Стена, Пещера, София, Баня, Тран (Трън), Враня, Круша, Новай, Драма, Сера, Щип, Негош, Шкодра, Река, Дебра, Кораб, Бер.

Композиционен модел: Белиградчѝк, Никопòл, Родостòл (Дуросторум), Бабайскы (Бабаески), Карноба̀т, Са̀моков, Етрополы, Ра̀домир, Невроко̀п, Демѝрисар, Месевря.

Синтактичен модел (посредством сливане на думи в една синтактично-лексикална цялост): Новгра̀д, Нòвипазар, Козястена, Горнарека, Долнадебра, Новосѐло, Малотèрнову.

Семантична класификация на селищните имена в двете преправки:

А. Физикогеографски (земеписни) селищни имена

• СелИ, свързани с неживата природа – планини, скали, котловини, реки, езера и др.: Берковица (Berkvitis ‘планини на победата’⁸), Кутловица (заради котловината, в която е разположен градът), Враца (по старопл. проход Вратцата⁹), Селистра (от индоевропейския корен *sil- < *seil- със знач. ‘влажен’ и древното име на река Дунав – Ис-

⁸ Според исторически източници тракийското племе трибали било разбито, а селището наречено Берквитис или Берквицис, което ще рече „планини на победата“, „победни хълмове“. Така е гласял римски надпис на част от плоча, намерена при горната баня на града през 1937 г.

⁹ Известно е от Врачанския надпис.

тер), Баба (Babadağ – на турски означава ‘планина на Отеца’), Айло (в КП Анхїал – от трак. **Akhelo(n)*, събирателно от **akhel-* < **akwel-* ‘вода’, първоначално название на рекичка до Анхиало – вж. БЕР 1: 12), Загора (от слав. *за-гора*, означаващо ‘зад гора, зад планина’), Котел (от *котѐл* – градът е разположен в котловина, която прилича на котел), Етрополи (от стб. **ѣтр-* ‘вътрешен, вътрешност’ и *пол’ѣ*, т.е. ‘вътрешно поле’ – БЕР 1: 514), Пещера (от *пещера*), Дупница (от *дупка* – градът е разположен в местност, която наподобява дупка), Просечана (Просечен – по прохода между Боздаг и Змийница, в чието подножие се намира), Меленик (от диал. *мел* ‘ронлива скала’, *мѐлник* ‘стръмно място с бяла и песъчлива почва’ – вж. БЕР 3: 724, свързва се със специфичните скали, сред които е разположен градът), Петрич (от гр. *пѣтра* ‘камък, скала’), Дохрен (по името на Дойранското езеро¹⁰), Струмница (Струмица – по името на река Струма), Кочани (по името на Кочанска река), Водин (Воден – от *вода*), Вардар (по името на река Вардар), Охрид¹¹ (от праслав. диал. **a-xridъ*, стб. *о* ‘около’ и *хридъ* ‘рид’ – вж. БЕР 4: 985), Шкодра (или Скадар – по името на Шкодренското езеро), Дебра и Долнадебра (от стб. *дѣбрь* ‘долина, низина’), Река и Горнарека (от *река*), Кораб (по името на граничната планина между Република Македония и Албания), Драма (по името на река Драматика, от гр. *Удрѡμα* ‘богат на вода’¹²);

- СелИ по различни признаци, пространствени белези, качествени и относителни характеристики: Белиградчик (от *бѣл* и *град*), Плевен¹³ (от гр. *плѣως -α -ων* ‘пълен, цял, изобилен’, *плѣον* ‘много’), Тернову и Малотернову (свързват се със стб. кратко прил. *тръновъ*, *тръновъ* ‘трънлив, трънен, бодлив’, от общослав. основа *трън*, стб. *трънь*, рус. *тѣрнь*¹⁴, срвн. Търновец – прил. от *трън* и *-ец*¹⁵), Руссы (от лат. *rusos*, срвн. фр. *rouge* ‘червен’ – свързано с близката крепост Червен), Узунжову (от тур. *uzun* ‘дълъг’), Враня (от диал. *вран* ‘черен’, стб. *вранъ*), Сера (*сер/сяр* от стб. *сѣръ*, *сѣръий* ‘бозав, пепеляв, сив’ – вж. Геров 1904: 311, БЕР 7: 725), Новград (от *нов* и *град*), Новосело (от *ново* и *село*), Негош (от гр. *Νέα Ανυούστα* > *Нягуста* > *Нягуса* > *Не-*

¹⁰ Легенди свързват името на езерото с момата Дойрана.

¹¹ Известно и чрез византийски източници като *‘Αχρίς*, *‘Αχρίδος* (грамота от 1019 г.).

¹² Според Й. Иванов името произхожда от трак. **drōta*, **drāta* ‘река’, от което на славянска почва се е получило *Драма* (Иванов 1982: 118).

¹³ Името му е споменато като *Плеун* в грамота на унгарския крал Ищван V през 1270 г.

¹⁴ Вж. Ковачев 1968: 552.

¹⁵ Вж. Чолева-Димитрова 2002: 175.

гуш), Призрен (от стб. *призьрѣти* ‘да запазя, да съхраня’, т.е. ‘съхранен’), Ужеца (от стб. *жъкъ* ‘тесен’, сравнит. степен *жъжи/жжи*, *жъши*, *жже*, срвн. със съвременната руска форма за сравнителна степен *уже*);

- СелИ, свързани с растителност: Уряову (Оряхово – от *орех*), Севлююу (Севлиево – от тур. *selvi* ‘кипарисовидни тополи’), Шумен (от *шума* ‘окапали листа’, диал. ‘гора, храсталак’), Сливен (от *слива*), Брезник (от *бреза*), Тран (Трън – от *трън*), Лесковиц (от *леска*), Круша и Крушовица (от *круша*);

- СелИ, свързани с животинския свят: Козла, Козложа, Козястена (от *козел, коза*), Айтос (от гр. *αἰτός* ‘орел’), Жеравна (от *жерав*), Телерис (Търлиш – от *търло* ‘кошара’¹⁶), Прилип (Прилеп – от *прилеп*).

Б. Културно-исторически селищни имена

- СелИ, свързани с бита и с човешка дейност: Видин (от *Вдинь* – свързва се с глагола *видя* и т. нар. *Бабини Видини кули*), Лома (по името на римската крепост *Алмус*), Лович (от *лов*), Разграда (от *град*), Жумая (от тур. *сита* ‘петък’, когато ставал пазар), Пазаржик и Новипазар (от *пазар*), Кесакову (от тур. *kes* ‘ръкойка, откос (слама за добитък)’, от *kestek* ‘режа’), Преслава (от *слава*), Созову (от гр. *Σωζόπολις* ‘град на Спасението’), Аскюю (*Хаскьой* – от тур. *has* и *köy* със знач. ‘село, принадлежащо на владетеля’), Сара (в КП Сарай – от тур. *saray* ‘дворец, палат’), Бургас (от гр. *πύργος* ‘кула’), Казанлак (Казанлък – от тур. *kızalac* ‘момичета’), Стена (от *стена, крепостна стена*), Самоков (от *самоков* ‘ковачница с водно задвижване на чука’), Златица (от *злато* – под близкия връх римляните са добивали злато), Баня (от *баня* ‘терми’), Гюмюржина (от тур. *gümürük* ‘мито’, *gümürükci* ‘митничар’), Демирисар (от тур. *demir* и *hisar* със знач. ‘железна крепост’), Паланка (остар. *паланка* със знач. ‘селище от градски тип без утвърдени административни функции’), Тиквиш (по името на историко-географската област *Тиквеш*), Скопе (Скопие – от лат. име *Scupi* на града крепост¹⁷), Катраница (от *катран*, свързано с добив на катран), Бытола (Битоля – от стб. *обитѣль* ‘жилище’, осмислено с глагола *быти*), Калканда (от тур. *Kalkandelen* ‘непробиваем щит’), Тулча (по името на крепостта *Тулица*);

- СелИ, свързани с религиозни вярвания и култови обекти: Бабайски (от Бабаески – на турски *Babaeski* означава ‘старият Отец’),

¹⁶ Според М. Фасмер името на селото се извежда от славянското **Trьlěšje* от *lěsъ*, тоест *Три гори*, а Й. Заимов смята, че е **Търлиш*, от *търло* ‘кошара’ и наставка *-иш*, като в Мъглиш, Черепиш и под. или от *търло* и гръцкото *-is* (вж. Иванов 1982: 209).

¹⁷ У Плиний се среща ороним *Skorpius*.

София (на църквата „Св. София“), Велес (на слав. бог Велес, покровител на добитъка), Дякову (от *дяк*, *дякон*).

В. Посесивни селищни имена

• от ЛИ, РИ и Пр: Адриан (Одрин – по името на римския император Адриан, основател на града), Месевря (Месембрия – ‘град на Мелса’, Мелса е митичният основател на града), Палчик (Балчик – от Балик, брат на деспот Добротица), Карлову (на името на Каралъ Али бей – местен феодал), Филибе и Филиопус (на името на Филип Македонски), Ихтиман (на името на Патриарх Евтимий – Евтим > Ивтим > Ихтим > Ихтима), Радомир (на българския цар Гаврил Радомир), Кюстандил (на деспот Константин Драгаш – средновековен български владетел, *Кюстендил* е турцизиран вариант на Константин), Смилян (от ЛИ *Смил*¹⁸), Радовиш (от първоначалния патроним *Радовишти*, който произхожда от ЛИ *Рад*, *Радо*), Тетову (на легендарния юнак Тето¹⁹), Скендер (по името на националния герой на Албания Скендербег);

• от етноними – Арбанас (от остар. *арбанасин* ‘албанец’²⁰, гр. *ἀρβανός* от по-старо *ἀλβανός* – вж. БЕР 1: 14), Карнобат (от капнобати²¹), Команово (Куманово – от кумани), Смилян (от смоляни²²).

С неясна семантика: Свищов (свързва се с името *Sistova*, рум. *Șiștova*), Нона (вероятно *Енос*), Чирпан (смята се, че е наследник на тракийско-римски античен и средновековен град, наречен *Карасура*), Ямбол (в Ямболския надпис от 1356 г. е посочено името **ДЪБИЛИН**, през XV век Константин Костенечки го нарича **ДОУБОУЛИНЪ**, а у турските автори градът се нарича *Iambolu*), Ниш (от античното име *Найсус*), Захна (Зъхна – ?), Меомия (Мехомия, нар. етимология го свързва с *мех*, *мехове* – за пренасяне на катран), Вийница (Виница, Виниче – ?), Щип (от античното име *Астибо*), Балжа (Балджа – ?), Прищина (?), Елбасан (?), Плясово (Пляса – ?), Бер (гр. *Верия* – ?).

¹⁸ Според една от версиите името на днешното с. Смилян, Смолянско, може да се изведе от ЛИ Смил, което заедно с негови производни е застъпено в региона (вж. Кръстанова и кол. 2010: 211; Каневска-Николова и кол. 2015: 95 – 97).

¹⁹ Местна легенда разказва, че градът е наречен на легендарния юнак *Тето*, който изчистил мястото на днешния град от змии.

²⁰ В Дубровнишката грамота след 1230 г.

²¹ Тракийско племе, населявало местността, *Carnobates* – така били наричани насмешливо от гърците, което означава ‘хранещи се с въздух’, от гр. *καπνός* ‘пушек, дим’. В дубровнишки документ от 1595 г. градът е отбелязан като Караново, както са го наричали българите. В сведенията и пътеписните бележки се споменава под различни имена: Кариноваса, Каринабад, Карново.

²² Това Сели, посочено в турски дефтер от 1676 г., се свързва от българските историографи със славянското племе *смоляни*.

В резултат на фонетичната, словообразователната и семантичната характеристика на селищните имена в Рилската и Поп-Йоановата преправка могат да се направят следните изводи:

- При СелИ в двете преправки се открива източнобългарска редукция на $o > u$ и $e > i$, както и поява на графемата *я* и замяна на краесловните буквени начертания *-iа* с *-iа* (в ПИП), т.е. *-ия* – доказателства за „якав“ изговор на *ѣ* и *а*, следователно преписвачите са от източнобългарските земи или преправките са създадени в тези земи.
- Други интересни фонетични особености са: рефлексът *а* на стб. голям ер под ударение; елизията на съгласен *х* и промяната $ц > ж$.
- Най-продуктивният словообразователен модел е суфиксалният: наставките с апелативна функция *-ик*, *-ник*, *-чик*, *-шук*, адективните наставки *-ов* (*-ев*) и наставките с топонимична функция *-ица* (*-н-ица*, *-ев-ица*, *-ов-ица*).
- Най-голям е броят на земеписните СелИ, следвани от СелИ, свързани с бита и с човешка дейност, както и посесивните СелИ. Това показва привързаността на старите българи към тяхната земя и родов корен, свидетелство е за силния им патриотичен порив.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1966:** Ангелов, Б. *Рилска преправка на „История славянобългарска“*. [Angelov, B. Rilska prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“]. София: БАН, 1966.
- БЕР 1, 3, 4, 7:** *Български етимологичен речник*. [Balgarski etimologichen rechnik.] София: БАН, Т. I, 1971; Т. III, 1986; Т. IV, 1995; Т. VII, 2010.
- Геров 1904:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 5. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.], Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“, 1904.
- Димитрова, Пеев 2012:** Димитрова, М., Д. Пеев. Из историята на *Историята* – преписи и преработки на Паисиевия текст. [Dimitrova, M., D. Peev. Iz istoriyata na Istoriyata – prepisi i prerabotki na Paisieviya tekst.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология. том 50, кн. 1, сб. А, 2012, 50 – 72.
- Драгова 2012:** Драгова, Н. Пред-уведомление за онези читатели, които искат да придружат научните търсения между двете чествания: 200-годишнината на „История славянобългарска“ в 1962 и „Четвъртхилядолетието“ ѝ – предстоящо за 2012. [Dragova, N. Pred-vedomlenie za onezi chitateli, koito iskat da pridruzhata nauchnite tarseniya mezhdur dvete chestvaniya: 200-godishninata na „Istoriya

slavyanobalgarska“ v 1962 i „Chetvarthilyadoletieto“ i – predstoyashto za 2012.] // *Везни*, № 5, 2012, 40 – 46.

Дринов 1871: Дринов, М. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. [Drinov, M. Otets Paisiy, negovoto vreme, negovata istoriya i uchenitsite mu.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, г. I, № 4. Браила, 1871, 3 – 26.

Иванов 1982: Иванов, Й. *Местните имена между Долна Струма и Долна Места*. [Ivanov, Y. Mestnite imena mezhdru Dolna Struma i Dolna Mesta.] София: БАН, 1982.

Каневска-Николова 2017: Каневска-Николова, Ел. Наблюдения върху собствените имена в две преправки на Паисиевата *История* (Рилската и Поп-Йоановата). [Kanevska-Nikolova, El. Nablyudeniya varhu sobstvenite imena v dve prepravki na Paisievata *Istoriya* (Rilskata i Pop-Yoanovata).] // *LiterNet*, 26.10.2017, № 10 (215), <<https://litenet.bg/publish31/elena-kanevska-nikolova/sobstveni-imena-paisij.htm>> (30.10.2017).

Каневска-Николова и кол. 2015: Каневска-Николова, Ел., Кръстанова, В., Петрова, М. Михайлов, М., Томова, Н., Ламбова, М. *Селищни имена от Смолянско*. [Kanevska-Nikolova, El., V. Krastanova, M. Petrova, M. Mihaylov, N. Tomova, M. Lambova. Selishtni imena ot Smolyansko.] Смолян: Отзвук Прес, 2015.

КП 2012: Кесарий поп Василев. *Летопис славяно-болгар. Кесаревият препис на „История славянобългарска“*. [Kesariy pop Vasilev. Letopis slavyano-bolgar. Kesareviyat prepis na „Istoriya slavyanobalgarska“.] Велико Търново: Абагар, 2015.

Ковачев 1968: Ковачев, Н. Търново – Велико Търново. Етимология и история на названието на града. [Kovachev, N. Tarnovo – Veliko Tarnovo. Etimologiya i istoriya na nazvaniето na grada.] // *Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ – В. Търново*. Том IV. 1966/67. София: Наука и изкуство, 1968, 541 – 565.

Кръстанова и кол. 2010: Кръстанова, В., Петрова, М., Николова, Ел., Михайлов, М., Томова, Н. *Честотен речник на личните имена в Смолянско*. [Krastanova, V., Petrova, M., Nikolova, El., Mihaylov, M., Tomova, N. Chestoten rechnik na lichnite imena v Smolyansko.] Смолян, 2010.

Кръстева 2012: Кръстева, М. Предай нататък! [Krasteva, M. Preday natatak!] // *Втора Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Чирпан, 1831)*. Първо фототипно издание, 2012, 165 – 208.

Кръстева 2014: Кръстева, М. Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“: академични (хипо)тези. [Krasteva, M. Pop-Yoanova

prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“: akademichni (hipo)tezi.] // *Материали III Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (15 – 16 травня 2014 р).* Збірник тез. Бердянск: БДПУ, 2014, 164 – 167.

Куршумова 2014: Куршумова, М. Поп-Йоановият препис на „История славянобългарска“ като част от текстовото семейство на Рилската преправка (Лексикално-семантични съпоставки). [Kurshumova, M. Pop-Yoanoviyat prepis na „Istoriya slavyanobalgarska“ kato chast ot tekstovoto semeystvo na Rilskata prepravka (Leksikalno-semantichni sapostavki).] // *LiterNet*, 17.08.2014, № 8 (177), <<http://litenet.bg/publish30/mariana-kurshumova/pop-joanov-prepis.htm>> (10.08.2017).

Ламански 1869: Ламанский, В. И. Болгарская словесность XVIII вѣка. [Lamanskiy, V. I. Bolgarskaya slovesnost' XVIII veka.] // *Журнал Министерства народного просвещения*, № CXLV, сентябр. Москва, 1869, 107 – 123.

Тодоров 1982: Тодоров, Ил. Разпространение и въздействие на „История славеноболгарская“ през Възраждането. [Todorov, Il. Razprostranenie i vazdeystvie na „Istoriya slavenobalgarskaya“ prez Vazrazhdaneto.] // *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кн. I. Националноосвободителни движения XV – XVIII в.* София: БАН, 1982, 40 – 50.

Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник.* [Choleva-Dimitrova, A. Selishtni imena ot Yugozapadna Balgaria. Izsledvane. Rechnik.] София – Москва: Пенсофт, 2002.

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ (НЕ)ПОЗНАТИЯ ТЕКСТ
НА ПОП-ЙОАНОВАТА ПРЕПРАВКА
НА ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ“***

Мариана Куршумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**OBSERVATIONS ON THE (UN)KNOWN TEXT OF THE PRIEST
YOAN'S REWRITE OF ISTORIYA SLAVYANOBULGARSKA
BY PAISII HILENDARSKI**

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The object of study is the manuscript book of Priest Yoan's Rewrite (Zmeevo, 1830) of "Istoriya Slavyanobulgarska" by Paisii Hilendarski. Through comparative analysis I have discussed the similarities and differences between it and the other two manuscripts: The Rila Recension of "Istoriya Slavyanobulgarska" and Hariton's first recension. The study provides evidence of linguistic and textual character that point to the interrelationships between the three manuscripts.

Key words: *Bulgarian National Revival, Paisii Hilendarski, "Istoriya Slavyanobulgarska", The Priest Yoan's Rewrite (Zmeevo, 1830), manuscript, recension*

Поп-Йоановата преправка (ПЙП) на Паисиевата „История“ е ръкописна книга, която, макар да е начало на три родословни разклонения от последвали (засега) 7 ръкописа, не е била обект на научно описание и анализ. Все пак при нейното библиографско представяне е предлагано най-често палеографско описание, което е в различна степен изчерпателно, изказвани са тези за някои нейни текстологични и

* Статията е част от академичния проект „От уста на ухо“... до Internet“ (Проект № ФП-17 ФЛФ-004/16.05.2017), Фонд „Научни изследвания“ при ПУ „Паисий Хилендарски“.

езикови характеристики. В рамките на научното познание относно ръкописа е налице следната хронология. Първоначалната информация за съществуването на такъв ръкопис започва от публикацията на В. Златарски от 1899 г. (Златарски 1899: 727, 749), но истинското му въвеждане в науката е направено от Й. Иванов през 1914 г. (Иванов 1914: LVI). Информация за ПЙП дават М. Стоянов (Стойнов 1962: 593), Б. Ангелов (Ангелов 1966: 52 – 53, 75). Във всички тях е налице тезата за съществуването на два ръкописа: ПЙП, с чийто текст разполагаме, и т.нар. *Змеевска преправка*, за която имаме само библиографски сведения, но не знаем къде е. Илия Тодоров в своето изследване от 1985 г. изказва за първи път съмнение относно популярната теза и допуска съществуването на един-единствен ръкопис, а именно ПЙП (Тодоров 1985: 196). Тази хипотеза е приета от М. Кръстева и аргументирано представена (Кръстева 2014: 3). В нашето изследване от 2014 г. (Куршумова 2014), като се опираме върху доказателства с различен характер – документални, антропонимични, езикови, извеждаме и аргументираме следните тези:

- Съществува **само един** препис на Паисиевата история, който по приетите параметри при именуването и съобразно със съществуващата популярност е най-добре да наричаме *Поп-Йоанова преправка*;
- Автор на ръкописа е поп Йоаникий Петкович (Йоникий Петович), местен свещеник в с. Змеево, Старозагорско;
- Преписът е направен по молба на Добре Кюркчията (за когото на този етап не се намират сведения);
- Създаден е през 1830 г. в с. Змеево, Старозагорско;
- Местонахождението на ръкописа днес е в НБКМ, София, № 1113 (преди това ръкописът се съхранява под инв. № 583 в Етнографския музей в София);
- Този ръкопис е послужил за основа (извод) на монах Харитон при създаването на X1;
- Текстът на Паисиевата история по времето на ПЙП се е четял и тълкувал от духовните лица в техните проповеди и в работата им като учители.

В съвременното паисиезнание ПЙП се включва в родослова на Рилската преправка, който има следния вид: Рилска преправка, 1825 г. (РП)→ Поп-Йоанова преправка, 1830 г. (ПЙП)→ Първа Харитонова преправка, 1831 г. (X1)→ Втора Харитонова преправка, 1831 г. (X2)→ Геров препис. В съществуващите до момента текстологични съоставки на ПЙП с РП и X1 са изказвани обобщаващи тези за тясната връзка помежду им, за обвързаността им в съдържателен план, както

и за някои различия. Предлаганите доказателства само маркират отделни случаи или поставят въпроси за бъдещи изследвания, без да излагат задълбочено линиите на взаимовръзката между ръкописите. Поради това остават актуални въпросите дали ПЙП има за свой извод РП и доколко монах Харитон се опира на ПЙП в своя препис. В контекста на тези въпроси нашето научно търсене е насочено към събиране на текстологичен, езиков и палеографски доказателствен материал, който да предложи достатъчно данни за мястото на ПЙП. Предложеното изследване има за обект текстологичната съпоставка между трите ръкописа¹, която започва с наблюдение върху именуването и същинския текст на разделите в историческия разказ.

Направената съпоставка ясно посочва следните особености:

- В *Оглавление книги сия*² РП изброява 18 части, а ПЙП – 16;
- ПЙП **не съдържа** (като именуване и като текст) частта *О сербовъ*;
- В началното изброяване на разделите е записано погрешното *О сербовъ разорение*, но в текста е налице правилното историческо описание за разорението на българите;
- В съдържанието не е посочена частта *О именъ џрскихъ*, съдържаща списъците на българските крале и турските царе, но е налична като текст.

Тези специфични отношения при съпоставката на двата ръкописа определят и границите на нашето изследване. Концентрираме се върху двете глави: *За разорението на българите* и *За списъците на българските крале и турските царе*. Целта ни е да изведем тези елементи³, които ще ни посочат пълни съвпадения с РП, но които имат различен вид в преписите на Харитон. На второ място – търсим промени, въведени от Йоаникий Петкович, които идентично са повторени от Харитон. По този начин ще се събере достатъчно материал, чрез който ще е възможно да се посочат както областите на препокриване между ръкописите, така и зоните на тяхното отграничаване. Подобни съпоставки предлагат като допълнителен резултат възможността да се открият и опишат характерни езикови прояви от говоримата реч през

¹ В своята работа сме използвали дигиталните копия на ръкописите, които са притежание на НБКМ, София.

² Графиката на примерите е частично нормализирана, цифрата в скоби посочва листа от ръкописа.

³ В работата си сме използвали само тези графични различия, които имат пряко отношение към фонетични, морфологични или смислови характеристики на текста.

30-те години на XIX в. и по този начин да се изгради представата за езиковите нагласи на поп Йоан като автор на изследвания препис.

Първата отбелязвана неведнъж разлика в сгрешеното наименуване на раздела за второто разорение на България вероятно се дължи на невнимание на преписвача, тъй като двете части – *О сѣрбовѣ* и *О разорение* – в РП са записани една под друга и е възможно при преписването на изходния текст неволно да се премине в следващия ред. От друга страна, в историческия разказ е изоставена частта, описваща сръбските крале, което не може да бъде обяснено с технически пропуск, липса на концентрация или с недостигащи листове, тъй като в ръкописната книга празните листове са общо 20.

Наблюденията ни върху текста на частта *За разорението на българите* (която заема 3 страници) показват стриктното следване на текста от РП. Има и случаи, в които преписвачът редактира извода си, като изпуска, размества или променя думи. Подобни намеси не би трябвало да се оценяват като незначителни. Тъй като тези преправки намираме и в ръкописа на монах Харитон⁴, именно те потвърждават ролята на ПЙП като извод за Харитоновия ръкопис. По този начин те стават важно доказателство за родословните отношения в едно текстово семейство. За целите на нашето изследване ще приведем следния разширен пример:

Рилска преправка

Егда ушлишалъ султан магомѣтъ таковое дело от сина своего деющиися. Абие повелелъ советникомъ своимъ да ему обе очи избодать безмилости. [...]

Когда умрелъ султанъ махомѣтъ а онъ восталъ от тами и узель. (л. 81б)

Поп-Йоанова преправка

Егда ушлишалъ магомѣтъ от сина своего деющиися таковое дело. Абие повелелъ советникомъ своимъ да обе очи ему избодать безмилости. [...]

Когда умрелъ султанъ могомѣтъ а онъ восталъ от тамо и узель. (л. 55б)

В примера особено важна е въведената промяна в личното име на султана, тъй като в този му вид – Могомѣтъ, то е употребено и от Харитон, и от Н. Геров в техните преписи. От същото значение е още една промяна на поп Йоан. Докато в РП имаме *тартарска войска* (л.

⁴ Тъй като тази част в X1 попада в откъснатите листове, съпоставката е направена с текста на X2.

81б и следващи употреби), в ПЙП е налице промяната *татарска войска* (л. 55б и следващи употреби), което намираме по същия начин представено от Харитон.

Отбелязаните словоредни размествания в ПЙП преписвачът използва, за да повиши комуникативността на текста, като по този начин го доближава до особеностите на говоримата реч. Със същата функционална натовареност са многобройните и последователни промени в отбелязването на ударението при миналите деятелни причастия. Докато в РП акцентът е в крайната сричка, то в ПЙП ударението (отметнато, изместено навътре в думата) в преобладаващия брой случаи е върху коренната морфема:

Рилска преправка

истурчѝли, потурчѝль,
избирѝраль, писувѝаль, обращѝали,
имѝали, искаѝали

Поп-Йоанова преправка

истурѝчили, потурѝчилъ,
избирѝраль, писувѝаль, обращѝали,
имѝали, искаѝали

Системността, с която е осъществена промяната, издава носител на изговорен тип, характерен за балканските говори, както и добре усвоен навик за писменото му отбелязване.

Работата ни при съпоставянето на трите ръкописа в този раздел показва и други важни резултати. Авторът на ПЙП не се намесва в текста на РП, когато той съдържа езикови реализации, присъщи на съвременната му говорима реч, каквито са например аналитичните именни групи. За Харитон обаче е типична промяната, която възстановява по-архаична езикова проява в лицето на книжни падежни форми:

РП и ПЙП

О во время второе разорение
болгарию
съ наши греци

Харитоновата преправка

О времена второго разорения
болгарии
съ нашими греки

Вторият раздел – *За списъците на българските крале и турските царе*, не е отбелязан в *Оглавление*. Отсъствието му най-вероятно се дължи на липсата на място в тази страница. Изглежда, че тя е писана, след като е приключил цялостният препис, без да е преценено необходимостта от пространство за изброяването на всички раздели. В историческия разказ частта е въведена с подзаглавието *Зде совокопихомъ заедно имена кралемъ и цремъ болгарскимъ. Колико ся обретаютъ и кой по кого е цртоваль* и заема 5 страници. Макар да представлява

списък от имена, тя също може да ни послужи за целите на нашето описание. И тук откриваме примери, в които поп Йоан не копира РП, а въвежда фонетична промяна, която е налице и в ръкописите на Харитон. Ето примерите, в които поп Йоан задава промяна, налична в последващите преписи:

Рилска преправка

кралъ Бардинъ синъ Будѣновъ
црѣ Телезвиа [...] синъ Телезви-
евъ
црѣ Телерикъ или Илирикъ

Поп-Йоанова преправка

кралъ Бардинъ синъ Будиновъ
црѣ Телевзий [...] синъ Телез-
виевъ
црѣ Телерикъ синъ Иллириковъ

Към тази група е нужно да прибавим и петте собствени имена, които поп Йоан записва с основната им форма, докато в РП те са представени с тяхната косвена форма: Болгъ (Болга), Авкиний (Авкиние), Мойсей (Мойсеа), Телевзий (Телезвиа), Александръ (Александра). Този модел е възприет от Харитон, като при него промяната е разширена и е приложена и при други лични имена.

В обсега на подобни намеси трябва да поставим граматичната редакция, осъществена от Харитон в заглавната част на раздела. При него тя има следния вид: *Зде совокопихомъ заедино имена кралей и царей болгарскихъ. Колико ся обретаютъ и кой по кого е цртвораль.*

В други случаи преписвачът в ПЙП копира РП, но в X1 намираме различен фонетичен вид на собственото име.

Примери за съвпадения между РП и ПЙП и фонетична промяна в X1:

РП и ПЙП

црѣ Муслومانъ
црѣ Мохаметъ
црѣ Махометъ
црѣ Ахमितъ

X1

црѣ Муслуманъ
црѣ Могаметъ
црѣ Мохометъ
црѣ Ахметъ

Интересен е случаят, който представя индивидуалното решение на тримата преписвачи в сравняваните ръкописи. Така в пояснението за турския цар Оркан намираме следната употреба на различни типове причастия:

Сей Орканъ перво пришолъ во Европе. (РП)

Сей бе перво пришолъ во Европе (ПЙП)

Сей бе перве пришедый во Европе. (X1)

Резултатите от представените съпоставки на двете части между трите ръкописа могат да се обобщят така:

1. Авторът на ПЙП има за пряк извод на своя текст РП. В съдържателен план той следва изходния текст, като изоставя само раздела *О сербов*. Това негово решение не намира обяснение с някаква „техническа“ причина, като недостатъчно листове например. Най-вероятно то е продиктувано от настъпващите промени в обществената и културната ситуация за периода от 30-те години на XIX в. и нататък. Зад подобен избор стои мисленето за съседа не като за „наш“, защото ни сближава религиозният, социалният или общославянският критерий, а като за „другия“, който е видян отдалечен, етнически различен. Формирането на националното съзнание в различните области на Османската империя се осъществява с различни темпове и с поставяне на различни акценти. Все по-отчетливо в процесите на българското самоопределяне се мисли за етническата „другост“ на съседа на Балканите, разпознат в този случай в образа на сърбите, който вече не е на необходимия „роднина“, неговите аспирации го правят опасен за националната идентификация.

2. Типът промени, които осъществява поп Йоан, го очертават като книжовник, който е представител на балканските говори. Характерът на езиковите намеси свидетелства за славянобългарския смесен книжовноезиков тип (повече по темата виж Иванова 2015), в който народните, говоримите (диалектни) елементи са предпочетени в дискурса на историческия разказ през възрожденската епоха (до 50-те години на XIX в.). В посочените „поправки“ може да разпознаем и тясната връзка между тях и целите на ръкописната книга в процеса на езиковата комуникация. ПЙП е текст, който е подготвян, за да се използва и разпространява в централнобалканския регион на етническото ни землище. Включването на езикови маркери от говоримия регистър съдейства за тяхното легитимиране във „високия“ контекст на историографията, като по този начин се разширява възможността за съчетаемостта им. Чрез прилагането на този принцип текстът запазва своята престижност, но и повишава своята достъпност. Нека да припомним, че в ПЙП авторът запазва някои говорими черти, които са характерни елементи от западнобългарски говорен тип. Разноликата езикова практика, която откриваме в преписите от Рилското текстово семейство, е интересен пример за съвместяването, съчетаемостта на разнодиалектни говорими черти, от една страна, и традиционни, книжни, от друга. Необходими са по-детайлни изследвания върху тези езиково-творчески процеси, което ще е обект на следващи наши научни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1961:** Ангелов, Б. Паисий Хилендарски. „История славянобългарская“, Никифоров препис от 1772 г. [Angelov, B. Paisiy Hilendarski. „Istoriya slavyanobalgarskaya“. Nikiforov prepis ot 1772 g.] София: БАН, 1961.
- Ангелов 1966:** Ангелов, Б. *Рилска преправка на „История славянобългарская“*. [Angelov, B. Rilska prepravka na „Istoriya slavyanobalgarskaya“.] София: БАН, 1966.
- Златарски 1899:** Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на „История славянобългарска“. По повод един новооткрит препис от тия преправки. [Zlatarski, V. Kam voprosa za tay narechenite prepravki na „Istoriya slavyanobalgarskaya“.] // *Периодическое списание на Българското книжовно дружество в София*, 1899, № LIX, 723 – 757.
- Иванов 1914:** Иванов, Й. *История славеноболгарская. Собрана и нареждана Паисием иеромонахом в лето 1762*. [Ivanov, Y. Istoriya slavenobolgarskaya. Sobrana i narezhdana Paisiem ieromonahom v leto 1762.] София, 1914.
- Иванова 2015:** Иванова, Н. *Методологически коментари към изследването на славянобългарския и славяносръбския език от последните десетилетия на XVIII до средата на XIX век*. [Metodologicheski komentari kam izsledvaneto na slavyanobalgarskiya i slavyanosrabskiya ezik ot poslednite desetiletiya na XVIII do sredata na XIX vek.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, том 53, кн. 1, сб. А, 50 – 66.
- Кръстева 2014:** Кръстева, М. Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“: академични (хипо)тези. [Krasteva, M. Pop-Yoanova prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“: akademichni (hipo)tezi.] // *Материали III Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії* (15 – 16 травня 2014). Збірник тез. Бердянск: БДПУ, 2014, 164 – 167.
- Куршумова 2014:** Куршумова, М. Поп-Йоановият препис на „История славянобългарска“ като част от текстовото семейство на Рилската преправка (лексикално-семантични съпоставки. [Kurshumova, M. Pop-Yoanoviyat prepis na „Istoriya slavyanobalgarska“ kato chast ot tekstovoto semeystvo na Rilskata prepravka (leksikalno-semantichni sapostavki.) // *Liternet*, 17.08.2014, № 8 (177), <<http://liternet.bg/publish30/mariana-kurshumova/pop-joanov-prepis.htm>> (17.09.2017).

- Стоянов 1962:** Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. [Stoyanov, M. Prepisi na Paisievata „Istoriya slavyanobalgarska“.] // *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962)*. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. София: БАН, 1962, 557 – 597.
- Тодоров 1985:** Тодоров, И. Неизвестен препис на Паисиевата история в Хилендарския манастир. [Todorov, I. Neizvesten prepis na Paisievata istoriya v Hilendarskiya manastir.] // *Старобългарска литература*, № XVIII, 1985, 193 – 203.

ПЛАТОНОВИЯТ „КРАТИЛ“ В ПРЕВОД НА РАКОВСКИ

Мирена Славова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

PLATO'S CRATYLUS TRANSLATED BY RAKOVSKI

Mirena Slavova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The article examines how Rakovski translates Plato's dialogue Cratylus and uses it to prove the superiority of the Bulgarian language over the Greek in the framework of his Hindistan theory. After a brief overview of the formation of Rakovski as a Hellenist and the place of the dialogue in Plato's philosophical doctrine of εἶδος, the author firstly focuses on a passage composed by Rakovski compiling three different sentences from the Cratylus which he uses twice as a motto and once as a quote. The second way in which Rakovski utilizes Plato's text is in the treatise *The advantage of Bulgarian over Greek language* (1865). In this essay, he selects six passages of the Cratylus which he lists, translates, and comments. His translation strategies have been examined and defined as ranging between authenticity and manipulation

Key words: *Rakovski and antiquity, Plato's Cratylus, translation, ideology of the Bulgarian Revival*

Настоящото изложение върху Раковски и Платоновия диалог „Кратил“ има няколко тематични центъра, чието последователно анализиране ще улесни осмислянето на наблюденията върху начина, по който Раковски чете Платон.

Най-напред е необходимо уточнението, че постиженията на Раковски като преводач от гръцки език са възможни благодарение на системното образование, което получава в килийното училище в Котел, в елино-българското училище в Карлово при Райно Попович и във Великата патриаршеска школа в Цариград (Μεγάλη τοῦ γένους σχολή), която се ползва с голям авторитет в Османската империя и в целия Левант. Раковски изучава в това училище класически и съвре-

менни езици, литератури, философия и реторика. Но в нея се оформя и неговият културен и национален идеал (Арнаудов 1942: 22) в отговор на гръцката стратегия за формиране на национално самочувствие, което се съизмерва с европейското. Атмосферата и наученото в тази школа му помага да конструира своята Хиндистанска теория. В нея той постулира изначалност и първобитийност не на гръцкото, а на българското, и в частност – на българския език. Целта му е да омаловажи и да дискредитира чрез нея гръцката претенция за архетип и матрица на европейската цивилизация (Налбантова 2005).

Съгласно с тази теория индоевропейският език е възникнал в Хиндистан, където в началото се обособяват отделните езици, сред които е и българският наред със санскрит (*самскрит*) и авестийски (*зендский*). Племената са започнали да се придвижват към Мала Азия и оттам към Европа. Сред тях са както старите българи = словене = пелазги (предгръцко население съгласно със старогръцките историци), така и елините. Първите са се заселили по *равните и плодовити* места на Балканите в Европа, а последните – по горите (*горски* = гърци). Когато се спущат в равнините, гърците се натъкват на пелазгите, които всъщност са старите българи. Тъкмо тогава заемки от българския първобитен (т.е. първобитиен) език навлизат в гръцки. Това е причината българският език да е изначален и близък до санскрит и авестийски, а *еленският език* да е смес от различни езици и да съдържа в себе си български, турски и семитски елементи.

Особено нагледно тази волунтаристична теория, повлияна, между другото, от модерните за времето си индоевропейски проучвания в Европа, е представена в първата (и останала последна) книжка на сп. „Българска старина“ от 1865 г. (206 с.). Написана в Одеса и публикувана в Букурещ, тя е последният опит на Раковски да доизгради своята теория. В тази книжка той публикува наред с други четири студии и студията си *Преимуществото българскаго языка над староелинскаго*. Тъкмо в тази публикация Раковски привежда и превежда големи откъси от Платоновия диалог „Кратил“, който е първият изцяло запазен текст в европейската лингвистика по проблемите на езика и в който Раковски вижда необорим и подходящ доказателствен материал за теорията си.

В общи линии се приема, че диалогът „Кратил“ се числи към диалозите от средния период на Платоновото творчество. Темата му е правилното поставяне на име или наименование на нещата, а целта – да разобличи както схващанията на съвременните на Платон граматичи и софисти по този въпрос, така и да предпази философстването от злоупотреба с техните етимологии, които се опират на неправилен принцип. Според Платон (и това е позицията на неговия говорител в

диалога Сократ) имената в езика нито възникват произволно и по случайно хрумване (по природа, φύσει), както твърди единият от участниците в диалога, Хермоген, нито по някакво споразумение и конвенция между хората (по закон, νόμῳ), което е мнението на Кратил. Ако търсим истината, то според Платон трябва да изхождаме не от названията, приложени към вещите, а от същността на вещите. Затова в този диалог, който обхваща 58 секции (383α – 440ε) с по 5 параграфа (290 параграфа общо), Платон/Сократ отделя много място, за да разгледа и всъщност да иронизира и компрометира 90 произволни етимологии на имена, изведени по маниера на софистите – 6 собствени, 6 нарицателни, 22 теонима и 56 понятия за нравствени качества и ценности. Така например в този контекст името на Орест се свързва с думата за планина ὄρος, защото младежът бил див и жесток като зверовете в нея; човек, ἄνθρωπος – с две глаголни форми ὄπωλα и ἀναθρέω, т.е. това е онова същество, което има качеството да вижда и разбира това, което вижда. Теонимът Ἐρμῆς например е изведен от μηχανή (в смисъл на хитроумен способ съобразно с типичния образ на бога в митологията), а ἀλήθεια е θεία ἄλη (божествено скитане).

Сократ все пак допуска, че невинаги може да се открие етимологията на имената и че понякога трябва да се предположи варварски произход на съответното название, например от фригийски. И точно тази последна Платонова постановка е добре дошла за идеите на Раковски относно преимуществото на българския език (разбиран от съвременните гърци като варварски) над староеленския език.

Как Раковски чете „Кратил“ с оглед на идеята си за превъзходството на българския език в рамките на Хиндистанската теория? В своите съчинения той няколко пъти уместно се обръща и се възползва от този Платонов диалог.

Първо, той се опира на „Кратил“, за да изфабрикува един удобен нему нов пасаж, съчленен от три различни Платоновии пасажа, като го използва в три различни свои съчинения, публикувани последователно през 1860, 1864 и 1865 г., по два начина – като мото и като цитат:

- Кратко разсъждение върху тъмние и лъжовние начала, на коих е основана стара повестност всех европейских народов (Белград, 1860).

Елени зели много имена (в язику си) от варваров, а най-паче живеещия подвластни варварам; варвари же са по-стари от нас... Защото се преобъртат всевидно имена у язык, никак не е чудесно, ако старий язык (еленски) никак не се различава от языка днешних варваров.

(Раковски 1984: 139)

- Български вероизповеден въпрос с фанариотите и голямата мечтайна идея панеленизма, от Г. С. Раковскаго (Букурещ, 1864).

Елини зели много имена от варварите, а най-паче живеящи подвластни варваром; варварите са по-стари от нас. Защото се преубъртат всековидно имената (език), никак не е чудно, ако старий език (елински) никак не се различава от езика днешних варваров.

(Раковски 1984: 340)

- Преимуществото българскаго языка над староеленскаго. – Българска старина. Одеса, 1865, 83¹:

Πολλά οἱ Ἑλληγες ὀνόματα ἄλλως τε καὶ οἱ ὑπὸ τοῖς βαρβάροις οἰκοῦντες παρὰ τῶν βαρβάρων εἰλήφασιν..... εἰσὶ δὲ ἡμῶν ἀρχαιότεροι οἱ βάρβαροι..... Διὰ γὰρ τὸ πανταχῆ στρέφεισθαι τὰ ὀνόματα, οὐδὲν θαυμαστὸν ἂν εἴη εἰ ἡ παλαιὰ φωνὴ πρὸς τὴν νυνὶ βαρβαρικῆς μηδὲν διαφέρει.

(Πλάτων ἐν Κρατύλῳ).

—Елени тѣ зѣли много имена (въ языка си) отъ варвары тѣ (не-елены тѣ) най-паче же онѣи-зи кои то живѣхътъ подъ варвары тѣ..... Варвари тѣ же сѣ по-стари отъ насъ..... Зашто то ся приубертѣтъ всевидно имена та (языка), никакъ не е чудесно, ако старий языкъ (еленскы) въ ништо ся не отличава сравненъ съ днѣшнаго варварскаго.

(Платонъ въ Кратила).

Този новополучен текст е съставен, както бе казано по-горе, от три различни параграфа на „Кратил“ (409e + 425d + 421d). Любопитното е, че те отстоят в оригиналния текст твърде много един от друг, а освен това не са и последователни – в текста на Раковски втората по-

¹ В това оригинално издание на *Българска старина* ясно се виждат трите пасажа, които Раковски е свързал, но и открил с поставените многоточия в края им.

ред ексцерпирана Платонова фраза всъщност е трета поред в оригиналния диалог. Раковски прилага превод на новосъздадения от него текст, който обаче е неточен и в унисон със схващанията му, че гръцкият език е съставен от варварски думи и по нищо не се отличава от варварските езици. Разликата с оригиналния Платонов текст е деликатна, защото всъщност идеята на Сократ е, че гръцкият език от старо време толкова много се е променил, че се отличава твърде много от езика, на който разговарят събеседниците в диалога – точно толкова, колкото и в съвременето им един варварски език се отличава от гръцкия. Т.е. подходът при превода на Раковски в този случай освен с компилативност, се отличава и с липса на скрупульозност и внимание към детайла (ако приемем, че грешката е случайна), а ако сметнем, че преиначаването не е допуснато без умисъл, нещо, в което съм убедена, като познаваме неговия натюрел и замах – с тенденциозност и манипулативност.

Вторият начин, по който Платоновият „Кратил“ присъства в творчеството на Раковски, е вътре в текста на *Преимуществото*, както бе споменато по-горе. Раковски избира шест пасажа, съдържащи 19 параграфа и 6 етимологии, като ги прилага, превежда и коментира, изхождайки от два критерия – дали може да предложи българска етимология срещу Платоновата и дали Платоновият текст засяга въпроса за варварските заемки в гръцки, което ще подкрепи Хиндистанската му теория. При това пет от тези пасажи са ексцерпирани като готови логични цялости от Платония текст, докато шестият е комбинация (по вече познатия ни маниер от мотото) от три различни Платоновы параграфа²:

- i. 390d–e (φύσει)
- ii. 395e–396c (Ζεύς)
- iii. 397c–397d (θεός)
- iv. 409c–410b (πῦρ)
- v. 410c–410e (ῥαί)
- vi. 414c + (421c – 421d) + (425d – 426a)

Да започнем с етимологиите. Раковски не прониква достатъчно компетентно и задълбочено в голямата задача на Платон да внуши и обоснове оригиналната си идея за εἶδος/идея на вещта, който εἶδος е надименен и единствен критерий за истинската същност, за „душата“

² В скобите посочвам лексемата, чиято етимология се разглежда в съответния пасаж.

на тази вещ. Той повърхностно се приплъзва по разгледаните в диалога етимологии, без да отчита и да проумява тънката сократовска ирония и акуширането и „израждането“ на истината в края на диалога, а именно, че „е възможно да познаем съществуващите неща, без да се интересуваме от имената им (438e – ἔστι ἄρα δυνατὸν μαθεῖν ἄνευ ὀνομάτων τὰ ὄντα). Съсредоточен в постигането на поставената си цел, той влиза в уловката на Сократовата мрежа и не съзнава скрития изобличителен умисъл на предлаганите 90 етимологии. От тях той подбира само шест, за които може да предложи български, не по-малко фантазмагорични от обсъжданите в диалога етимологии:

- ✓ Ζεύς (Зевс; Ζῆνα/Δία) – не е този, който дава живот (δοῦναι ζώην), а джин_{перс.} и дев_{санскр.};
- ✓ οὐρανός (небе) – не е ἄνω ὄψις (гледане нагоре), а our < iar_{слав.} (светъл, срв. ярък, Ярослав); т.е. iarань = усветляющ;
- ✓ θεός (бог) не е този, който тича θέω (по небето – слънцето, луна-та, звездите), а Дев (дева);
- ✓ πῦρ (огън) не е фригийска дума, а българското *пари, упарих се, пара*;
- ✓ ὕδωρ (вода) не е гръцко, а българско *вуда/уда*;
- ✓ ὄρα (годишно време) не е свързано с ὀρίζω (разделям годината), а с < iar_{слав.} (светъл, само когато има светлина и топлина, растенията растат).

Изводът е ясен: гръцкият език е съставен от думи от други езици, в частност от български, не е оригинален и първобитен, поради което гръците не могат да претендират за величие и старинност на своята култура.

Вторият принцип на подбор на шестте пасажа е дали те третират наличието на варварски елементи – такъв например е шестият пасаж.

След като се спряхме на критериите за подбор на шестте пасажа от „Кратил“, нека характеризираме преводаческата стратегия на Раковски. Елинист, за когото гръцкият език не крие тайни, Раковски все пак се представя в превода на тези шест пасажа противоречиво.

1. Ще започна с това, че Раковски **вярно превежда** пасажи, които подкрепят идеята му за контактите на елинския език с варварските езици (Трети цитат), а при превода на две места според мен той единствен от всички преводачи на Платон досега (и на чужди езици, и на български) е постигнал оригиналния смисъл на текста, както проличава от сравнението по-долу:

Plat. Cratylus, 414c	Преимуществото
... които разместват и изваждат букви, за да могат имената лесно да се произнасят, и всячески ги въртят – било за разкрасяване, <u>било за време (ритъм)</u> ³ .	– пѣвцы тѣ, кои сѣ прибавяли и изваждали буквы, ради благозвучия, и сѣ гы всякоѣко убъртали, за украшение и за врѣмя [т.е. за краткы и дългы].

Раковски се проявява тук като познавач на метрическата организация на поетичната реч на старогръцкия език. Изхождайки от наличието на дълги и кратки срички в стъпките, чието времетраене древните са означавали с термина *χρόνος*, единствен е проникнал в смисъла на оригиналната фраза *ἴπὸ χρόνου* в сравнение с останалите преводачи:

Михайлов 1982: **поради течението на времето;**
 Schleiermacher 1857: **aus Schuld der Zeit;**
 Карпов 1879: **тому виной ...течение времени;**
 Fowler 1921: **merely in the lapse of time;**
 Cousin 1837: **par les changements que le temps amène.**

2. **Екскерпира** изрази и изречения от различни места на диалога и ги **сглобява** в нов текст (мотото и Шести цитат).

3. **Пропуска** лексеми, за да създаде от шестте пасажа последователно течащ, кохерентен текст ала Раковски и така да се получи връзка между края на предходния и началото на следващия цитат (Втори цитат):

Платон: Но изглежда, че и името на баща му, за когото се казва, че е Зевс...

Раковски: Вижда ся же чи и имя то Диево е твърдѣ добрѣ гудено...

4. Един труден пасаж **превежда най-общо и по смисъл** (Втори цитат):

Платон: Обаче когато двете части (на името) се съединяват, то показва природата на бога, което всъщност твърдим, че подобава на едно име, и с което може да се произвежда (име).

³ Тук и по-нататък преводът от старогръцки е на автора.

Раковски: нъ кату ся съставятъ тыя въ едно значи естество на бога, което трѣба казваме на имято да стани.

5. Един цял цитиран пасаж, който го е затруднил, **преразказва частично** (Пети цитат).

6. **Умишлено преиначава** превода с оглед на авторовите си цели (**Шести цитат**):

Платон: не би било чудно, ако старият език в сравнение с днешния по нищо не се отличава от един варварски.

Раковски: никакъ не бы было чудесно ако старый языкъ сравненъ съ днѣшний никакъ не ся разликува. . . (Шести цитат)

Раковски: никакъ не е чудесно, ако старый языкъ (еленскы) въ ништо ся не отличава сравненъ съ днѣшнаго варварскаго. (Мото)

7. **Грешен превод** на единични лексеми, чието точно значение му е убягнало или не е разпознал добре граматическите им характеристики (Четвърти цитат):

Платон: Прочее, виж какъв способ въвеждам при всички такива имена, с които евентуално се затруднявам.

Раковски: Вишь убо колко затруднение полагамъ за сичкы тыя, които не знаю.

Платон: Ако някой би изследвал тези имена как по всяка вероятност са били положени с оглед на елинския език, а не с оглед на онзи език, от който се оказва, че е името, знаещ, че би изпаднал в затруднение.

Раковски: ако бы искалъ нѣкой си значението имъ спорядъ еленский языкъ както бы трѣбало, а нѣ спорядъ онѣзи языкъ, отъ когото е зѣта рѣчьта, знай чи не бы узналъ.

8. **Грешен превод** на изречения, чието точно значение не е разбрал или не е разпознал добре граматическите им характеристики (Четвърти цитат):

Платон: Но не бива да насилваме нещата, някой все пак би могъл да каже за тях (как са наречени по гръцки).

Раковски: Не трѣба убо насилствено да искаме на тыя значението, когато бы имали да кажиме нѣшто си за тѣхъ.

Платон: Освен ако не искаш, подобно на трагическите поети – когато се затрудняват, те прибягват до приспособления, като издигат богове.

Раковски: освѣнь ако и ные бы стрували кату писателитѣ на жялостнытѣ игры, кои когато незнаять нѣшто си. прибѣгвать въ льжовны приструванья, движяшты богове.

Платон: И за нас ли това е най-убедителният аргумент? Или онова, че сме ги взели от някои варвари, а пък варварите са по-древни от нас?

Раковски: и за насъ това слово бы было по-здрави а нѣ онова, чи отъ нѣкои си варвары (неелены) сме гы зѣли; – варвары тѣ же сж отъ насъ по-стари...

Едно възможно обяснение за незнанието на Раковски за използването от трагическите (= *жалостливите*) поети на *приспособления, като издигат богове* ($\theta\epsilon\omicron\varsigma \acute{\alpha}\pi\omicron \mu\eta\chi\alpha\nu\eta\varsigma$, *deus ex machina*), в пасажа погоре, очевидно е липсата на по-задълбочено познаване на сценичната постановка на атическата трагедия. Това е специфично знание, на което елинското образование по това време очевидно не е отделяло особено внимание.

В заключение: През 1865 г. Раковски пръв въвежда в българска културна среда диалога „Кратил“. Без да проникне достътъчно задълбочено в Платоновата задача да компрометира повърхностните схващания на съвременните нему софисти за познаването на вещта чрез името и за правилното ѝ назоваване, Раковски непредубедено възприема постановките, иронизирани в диалога, като опора за своите собствени цели.

От 290 параграфа той уместно подбира 19, като ги оформя в 6 пасажа, образуващи кохерентен текст. Той ги превежда преобладаващо вярно или сглобява текст от няколко отстоящи една от друга фрази, понякога пропуска лексеми или преразказва частично трудни места. Веднъж си позволява да преиначи текста, за да внуши идеята си, че гръцкият език по нищо не се отличава от варварските, а на няколко места допуска и грешки в превода на отделни лексеми, фрази и реалии.

Независимо от това той неусетно, майсторски и ловко дава нов живот на разглеждания Платонов текст, натоварва го с нови послания, впрегнати в голямата му задача за реабилитация на българската старина и обосноваване на българската претенция за равностойно място в културната територия на европейския свят.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов 1942:** Арnaudов, М. Г. С. Раковски. *Живот, дело, идеи*. [Arnaudov, M. G. S. Rakovski. *Zhivot, delo, idei*.] София: Българска книга, 1942.
- Карпов 1879:** Карпов, В. Н. *Сочинения Платона*. [Karpov, V. N. *Sochineniya Platona*.] Т. 5 – 6. Москва: Синодална типография, 1879, <<https://ru.wikisource.org/wiki/>> (10.12.2017).
- Кузен 1837:** Cousin, V. *Œuvres de Platon. Cratyle*. Vol.11. Paris: Rey et Gravier, 1837.
- Михайлов 1982:** Михайлов, Г. *Платон. Диалози*. Т. 2. [Mihaylov, G. *Platon. Dialozi*.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Налбантова 2005:** Налбантова, Е. Идеологът Раковски и неговият експеримент „Хиндистан“. [Nalbantova, E. *Ideologat Rakovski i negoviyat eksperiment „Hindistan“*.] // *Интердисциплинарна научна конференция „Оксидентализмът или (тенденциозните) „източни“ представи за „Запада“*. Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 4 – 5 май 2005. <<http://www.bulgc18.com/-occidentalism/nalbantova.htm>> (10.12.2017).
- Раковски 1865:** Раковски, Г. С. *Българска старина*. [Rakovski, G. S. *Balgarska starina*.] Букурещ: В книгопечатницата Стефана Расидеска, 1865.
- Раковски 1884:** Раковски, Г. С. *Съчинения*. Том IV. [Rakovski, G. S. *Sachineniya*.] София: Български писател, 1984.
- Фаулър 1921:** Fowler, H. N. *Plato in Twelve Volumes*. Vol. 12. Translated by Harold N. Fowler. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1921.
- Шлайермахер 1857:** Schleiermacher, Fr. E. D. *Platons Werke*. 2. Teil. 2. Band. Dritte Auflage, Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1857, <<http://www.opera-platonis.de/Kratylos.pdf>> (10.12.2017).

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА В ПЪРВИЯ
РУСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК НА САВА ФИЛАРЕТОВ**

Надежда Делева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**OBSERVATIONS ON THE VOCABULARY IN THE FIRST
RUSSIAN-BULGARIAN DICTIONARY BY S. FILARETOV**

Nadezhda Deleva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

An opinion is expressed that the Russian-Bulgarian phrasebook authored by S. Filaretov is part of the pocket-size publications, meant for the Russian soldiers, and printed in 1854. The analyzed lexicographic work is the only completed and printed Russian-Bulgarian dictionary during the Bulgarian National Revival. It is little known to scientists and the wider philologist community. The selected Bulgarian equivalences provide information on the state of the standard language from the middle of the 19th century.

Key words: *Russian-Bulgarian Lexicography, Bulgarian National Revival, Sava Filaretov*

Българското речниково дело през Възраждането все още е обект на проучване в нашата филологическа наука (в частност в двуезичната руско-българска и българско-руска лексикография) и в културната ни история.

Сава Филаретов е сред възрожденските фигури, чиято разностранна дейност и талант допринасят за напредъка на българската просвета, публицистика и дипломация.

Ученик на Сава Доброплодни в Котел, едва осемнайсетгодишен, вече е учител в Шумен, откъдето благодарните граждани го изпращат да набави нови знания в Цариград в гръцкото училище в Куручешме. По-късно постъпва в Първа одеска гимназия, сред неговите покровители са семействата на Палаузови, Тошкович, Мутеви. Иван Денкоглу му предоставя стипендия, за да се обучава в Московския университет, а

известният историк и археолог, познат на С. Филаретов от пребиваването му в Одеса, Николай Н. Мурзакевич му дава препоръчително писмо до ръководителя на катедрата по славистика в Московския университет О. М. Бодянски. През всичките години на следването му в Москва О. М. Бодянски е негов преподавател, покровител и наставник. Контактите на Иван Денкоглу с М. П. Погодин, А. Ф. Велтман, С. П. Шевирьов, П. И. Бартенев предоставят възможност на младия българин да съчетава ученето с народополезна дейност. В писмата и в дописките в руски вестници и списания личат усилията му, насочени към запознаване на руското общество с положението в България, с българския църковен въпрос и ролята на руския синод в конфликта между българи и гърци (Минкова 2005: 289 – 291, Унджиева 1990: 114 – 123).

През 1854 г. студентът от втори курс в Московския университет е натоварен с поръчението да състави пособие за руските войници, участници в Кримската война. Това е „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“. Тя е с обем 164 стр., отпечатана е в Санкт Петербург и се състои от три части: 1. Разговоры русско-болгарские (1 – 57 стр.), 2. Словарь Русско-болгарский (61 – 116 стр.), 3. Основные правила Новоболгарского языка (119 – 164 стр.). Този труд заслужава особено внимание, тъй като обединява единствения завършен и издаден руско-български речник през Възраждането, първия руско-български разговорник и първата граматика на новобългарския език, предназначена за руснаци (Бабов 1976: 48, Унджиева 1990: 204).

Анализът на лексикалния състав на „Карманная книга...“ предполага да бъде разгледан, първо, подборът на словника, второ, подборът на българските съответствия в разговорника и в речника.

Редица изследователи на „Карманная книга...“ приемат, че С. Филаретов изцяло е автор на пособието (Бабов 1976: 44 – 45, Вълчев 2008: 412, Унджиева 1990: 114, 153). Ф. Димитров дори твърди, че тя е написана за „рекордно кратко време“, „само за пет-шест дни. Без подръчна литература, без лексиконни източници“ (Димитров 1964: 23). Р. Русинов пише, че *преводът* (курсивът мой – Н. Д.) на първите две части на „Карманная книга...“ и написването на граматическия очерк, съставлящ нейната трета част, е бил възложен на българина С. В. Филаретов, по това време студент в Московския университет, но не уточнява кой е първоизточникът (Русинов 1977: 34). П. Джамбазов пише, че по повод на Кримската война през 1854 г. в Санкт Петербург са отпечатани три пособия с еднотипно название „Карманная книга для русскихъ воиновъ въ Турецкихъ походахъ“, предназначени да по-

магат на воините от руската армия да общуват с носителите на турски, гръцки и български език. Българският текст е написан от студента Сава Филаретов (Джамбазов 1977: 24). Тази информация не е докрай точна, тъй като в действителност става дума за руско-румънския разговорник и речник (Гинкулов 1854), за руско-гръцкия разговорник и речник (Гумалик 1854) и за руско-българския разговорник и речник (Филаретов 1854)¹.

Оскъдните данни в публикациите, свързани с „Карманная книга...“, са напълно оправдани, като се имат предвид годините, в които са публикувани. НБКМ разполага (най-вероятно) с единствен екземпляр от книгата. Трудовете, за които ще стане дума по-долу, са съхранявани в руски архиви и явно не са били достъпни за българските изследователи.

Сведенията за неимоверно краткия срок, съпоставени с обема и съдържанието на това филологическо произведение, предизвикват не само възхищение, но и известно недоверие, че това е физически възможно (като се има предвид, че „Карманная книга...“ се състои от 164 печатни (!) страници, а подготовката ѝ се е извършвала на ръка). Цв. Унджиева в монографията си, посветена на С. Филаретов, упоменава, че на него е възложено да състави кратко ръководство по подобие на руско-турските разговорници на Сенковски, което той подготвя за две седмици (Унджиева 1990: 27, 153).

¹ Вж. опис на разговорниците на Гинкулов и Гумалик в: *Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год. выпуск II. Лексикология и лексикография*. «Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год» вып. 1 – 8. Главный редактор: академик В. В. Виноградов. Составители: Н. С. Авилова, Е. Т. Черкасова, Н. Ю. Шведова (руководитель группы). Институт языкознания. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954 – 1959, <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5322&0a0=2340> (11.12. 2017). Този опис е представен, както следва: **Гинкулов, Я.** *Карманная книжка для русских воинов в походах по княжествам Молдавии и Валахии*. [Ginkulov, Y. *Karmannaya knizhka dlya russkih voinov v pohodah po knyazhestvam Moldavii i Valahii*.] Ч. 1. Разговоры и словарь русско-ромынские (валахо-молдавские). 15, 1 – 14. Предварительные замечания о словопроизношении ромынском, 1 – 82. Разговоры русско-ромынские (валахо-молдавские), 83 – 228. Словарь русско-ромынский употребительнейших слов (около 4000 слов, от *авось* до *ячень*). Ч. 2. Основные правила ромынского (валахо-молдавского) языка. Спб.: Акад. наук, 1854; **Гумалик, Д.** *Карманная книга для русских воинов в походах по турецко-греческим землям*. [Gumalik, D. *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v pohodah po turetsko-grecheskim zemlyam*.] Греческие разговоры. Словарь. Грамматика, 5 – 64. Русско-греческий военный разговорник, 1 – 76. Словарь русско-греческий (около 2500 слов, от *абордаж* до *ящик*). Спб.: Акад. наук, 1854.

Това е единственото споменаване на фамилията Сенковски в литературата, посветена на С. Филаретов, стана ключ към изясняване на редица характеристики на „Карманная книга...“ и на мястото ѝ сред другите пособия от този род, отпечатани във връзка с Кримската война. О. Сенковски е талантлив филолог ориенталист, полиглот, писател (известен и под псевдонима Барон Брамбеус), журналист, редактор на поредицата „Библиотека для чтения“, професор в Санктпетербургския университет (1822 – 1847) (Соловьев 1892).

В списание „Москвитянин“ в раздела „Критика“ през май 1854 г., т.е. два месеца след отпечатването на книгата на Филаретов, е отпечатана рецензия за две книги: „Карманная книга для русских воинов в турецких походах“ и „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“. „Тези две книги, съставени по един и същи план, са много добре приспособени за употребата им, за която са предназначени“. В бележката към първата книга е посочено, че тя е написана през 1828 г. от О. Сенковски, „чието име вече говори достатъчно, че съставената от него книга е направена с пълно познаване на предмета“ (Москвитянин 1854: IV, 20 – 23). (Пълният оригинален текст на руско-турския разговорник може да бъде видян в: Сенковски: 1854.) През 1854 г. е отпечатано наново изданието на Сенковски, подготвено през 1828 г. (вж. ел. вариант). Името на С. Филаретов е посочено на трета страница. Книгата на Сенковски е съставена от две части – в първата част са включени руско-турски разговорник и руско-турски речник на най-употребяваните думи, във втората – кратка граматика на турския език. Книгата на С. Филаретов обединява в едно книжно тяло руско-български разговорник, речник и основни правила на новобългарския език. В разговорника С. Филаретов разработва още една отделна част „Разговори на руския воин с български свещеник“ (с. 52 – 60).

Сравняването на съдържанието на трите пособия, издадени през 1854 г., дава основание да се твърди, че те са съставени въз основа на „Карманная книга...“ на Сенковски от 1828 г. От рецензията в списание „Москвитянин“ пък става ясно, че през 1854 г. трудът на Сенковски е отпечатан за втори път явно за да отговори на тогавашните нужди на военното командване.

Очевидно е, че по време на Кримската война съставянето на подобни пособия е било наложително. Изборът на С. Филаретов за автор на едно от тях е висока оценка за филологическата му подготовка, тъй като другите двама автори са утвърдени и известни имена. Я. Д. Гинкулов е първият руски румъновед, професор в Кишиневския универ-

ситет, ръководител на катедрата по влахо-молдавски език, преводач в Министерството на външните работи (Оганян 1960).

П. Х. Гумалик е поручик в оставка, през 1870 – 1871 г. е градоначалник на гр. Кишинев (www.bessarabia.ru).

Детайлното сравняване на композицията на тези четири книги ни дава право да смятаме, че като образец и основа за съставянето на пособията за български, румънски и гръцки е послужила „Карманная книга...“ от 1828 г на О. Сенковски.

Досега не ни е известно в литературата за Възраждането да е правено сравнение на пособията от тази поредица.

С. Филаретов се е отнасял твърде критично към подготвената от него книга. В писмото си от 13 януари 1856 г., адресирано до И. Денкоглу, С. Филаретов се оплаква:

Колкото за моята несчастна „Карм[анная] книжка“, казвам ти правичката, че тя е пълна от промахи и недостатки. Последните можеха да бъдат по-малко, да не бяха ме приптели да я напиша наизуст в 5 – 6 деня.

(Из Архивата на ... т. 2: 455, № 2342)

Подробното сравняване страница по страница и дума по дума на двете произведения се явява неоспоримо доказателство за това, че С. Филаретов е следвал словника, подготвен от О. Сенковски, което явно е било част от възложената задача на съставителите и на другите две пособия – руско-румънското и руско-гръцкото.

Следователно трудът на С. Филаретов не бива да се анализира от гледна точка на съставяне на словника, тъй като той стриктно следва списъка с думи (в речника) и изрази (в разговорника), предложен от О. Сенковски. Направеният извод по никакъв начин не омаловажава филологическия подвиг на преводача, по това време студент във втори курс на Историко-филологическия факултет на Московския университет, който за изключително кратки срокове е подготвил съответствията на руската част на речника и разговорника и е съставил граматическия очерк.

Другата част от наблюденията са свързани с подбраните съответствия на български език в „Карманная книга...“ на С. Филаретов.

В първата част – „Разговоры русско-болгарские“ (разговорник, с. 3 – 57) прави впечатление, че турските думи не са посочени като широко употребявани. Повечето от тях са дадени като вариант в скоби след българската дума, напр. *клисурь (богазы)* – ущелья, *село, ка-саба* – селение.

Вторият раздел е „Словарь Русско-Болгарский“ (с. 61 – 116). В речника се съдържат 2443 заглавни руски думи (1392 съществителни, 686 глагола, 325 прилагателни и причастия, 24 наречия, 3 местоимения, 2 предлога, 2 частици, 1 числително и 8 словосъчетания) (Джамбазов 1977: 25). Словникът стриктно следва първоизточника – Руско-турския речник от книгата на Сенковски (1828 г.).

Сравнително често като съответствия са подбрани отглаголни съществителни на *-нѐ* (106 на брой, т.е. около 8% от всички съществителни в речника, напр. *растенѐ* (растение), *распорѐжданѐ* (распоряжение), *разстоянѐ* (разстояние), *уморяванѐ* (усталост). (Пълният списък е приведен у Вълчев 2008: 424 – 425). Наставката *-нѐ* през този период е широко разпространена в българския езиков ареал, а с течение на времето присъства трайно в книжовния език (днес в писмена форма на *-не*).

Не във всички случаи обаче авторът предлага превод на руски съществителни на *-ние*, напр. *наказванѐ* (казнь), *посрамванѐ* (стыд), *сладкодуманѐ* (красноречие), *штение* (охота).

В доста случаи като съответствия на руските думи С. Филаретов представя две – българска и турска, напр. *баня*, *хамам* (баня); *сарай*, *палат* (дворец), *заплата*, *хак* (жалование). Според Н. Николова поясняването на традиционната книжовна лексика с турска дума във възрожденските текстове е по-скоро акт на въвеждане на книжен елемент в нетипично, ново комуникативно пространство – една манифестация на опита за разширяване на комуникативните функции на старобългарското и черковнославянското лексикално наследство (Николова 2006: 55).

При подбраните съответствия на възвратни глаголи частицата *се* непоследователно е предадена като постфикс *ся*: *ядосвамся*, *докачвамся*, срещат се и случаи, когато се изписва отделно, напр. *къпя ся*.

При употребата на личните местоимения са застъпени източнобългарските форми *азъ* и *той*, в 3 л. мн. ч. *тѝи* и *тѝе*, но в скоби са посочени и западнобългарските форми *я*, *он* и *они*.

Наречията, представени в „Карманная книга...“, са се запазили и в съвременния български език, вж. напр. *тѝй*, *иначе*, *иначе*, *добре*, *зле*, *прилично*, *детински*, *лежешком*, *по нашенски*, *веднѝж*, *сега*, *утре*, *снощи*, *там*, *вън*, *вътре*, *горе*, *долу*, *напред*, *назад*, *нататѝк* и др. Срещат се и форми, съхранени и досега в диалектите: *лани*, *лятос*, *зимѝс*, *еднѝж*, *тогаз*.

Източнобългарската редукция преобладава, особено при *е* и *и*, напр. *гостинин*, *идим*, *наши-ти*, но не липсват и случаи без редукция: *можеме да се надаме*, *чакате*.

Елементи от източното наречие се наблюдават и в редица други случаи: *чюкче* (молоток), *трепера* (дрожать), *ляштовичка* (ластовка), *михана* (кабак). През втората четвърт на XIX в. в българския книжовен език постепенно се налага източната диалектна основа в резултат на по-ускореното икономическо и културно развитие на централните балкански области. К. Вачкова твърди, че по това време са издадени 24 граматика от 21 автори. В Западна България са родени само четирима граматика, т.е. 19%, останалите 17, т.е. 81%, са родени в източнобългарските територии (Вачкова 2008: 122).

Сред съответствията се срещат и новообразувания – *численица*, *книга за хесап* (арифметика), *земетис* (атлас).

Редица думи, които днешният език е получил чрез руския език, по това време по-скоро не са част от лексикалния фонд на българския език, напр. *пешикир* (салфетка), *плюска*, *приказка* (анекдот), *ищах* (апетит), *разговарянье* (беседа), *пятно*, *леке* (чернина), *вада* (канал).

От гледна точка на състава на лексиката през втората половина на XIX в. подбраните от С. Филаретов съответствия в българския език интерес представляват чуждиците. Това са основно думи от политическата и военната терминология, още ненавлезли в общонародната езикова практика, напр. *дружина* (компания), *представитель* (депутат), *паша* от големи-те (министър), *бинбашия* (полковник), *вардач* (часовой), *дженк* (сражение), *запрян*, *хапузин* (арестант). Тези случаи отразяват моментното състояние на новобългарския език от този период.

Сред съответствията се срещат случаи, в които при подбора на българските съответствия личи силното влияние на руския език, напр. *снабжавам*, *земетрясение*, *уподобявам*, *битва*, *воздух*, *раб*, *оружие*, *осада*, *перемирие*, *темница*. Срещат се и случаи на междуезикова омонимия *гора* (гора), *искам* (искать), *прося* (просить), *чехал* (чехол). Те могат да бъдат обяснени с неимоверно кратките срокове за подготовката на пособието. Доброто владение на руския език личи при подбора на уместни еквиваленти от родния език: *сечиво* (инструмент), *изедник* (тиран), *живак* (ртуть), *сиромах*, *просяк* (нищий), Авторът правилно разграничава омографи и омофони (*мъка* (мука), и *брашно* (мука), *ливада*, *морава* (луг), *лук* (лук, растение), *светлина* (видело) (свет) и (*мир*), свят (свет), *коса* (волос) и *коса* (перчан), *народ*, *хора*, *калабалък* (толпа) и *народ* (нация).

В „Карманная книга...“ е отразено състоянието на лексиката и на разговорния български език от средата на XIX в. Наред с особеностите му проличава и колебание при установена лексикална норма в изграждащия се новобългарски книжовен език.

Българските възрожденски речници следва да бъдат разглеждани като културно-исторически паметници от това време. Техните автори са пионери в лексикографското дело, за тях създаването на тези трудове е важна и отговорна задача и мисия. В дописката си в „Цариградски вестник“, посветена на речника на Найден Геров, С. Филаретов пише:

Речник и граматика са най-първото основание за всеки език: доде няма тия двете, никоя книжина не може да тръгне напред. За съставяване Българска граматика нии имаме веќе няколко опита, от които със време може да са състави нещо по-пълно. Но речник – нямахме. До ден днешен нито другите народи, нито нии сами знаяхме наздраво – какъв капитал, каква сила, какво богатство заключя в себе си наш българский язык.

(Филаретов 1857)

В тези съчинения се съдържат важни сведения за чертите на фонетиката, морфологията и словообразуването, за словното богатство на новобългарския книжовен език. От такава гледна точка разглеждането на лексикалния състав на „Карманная книга...“ бележи някои тенденции и явления, до голяма степен още не напълно проучени. В по-нататъшни изследвания този пръв руско-български лексикографски труд, който е сравнително малко познат на учените и на широката филологическа общност у нас, може да бъде разгледан в сравнение с други двуезични речници от епохата на Възраждането.

ЛИТЕРАТУРА

Бабов 1976: Бабов, К. *Руският език в българските училища. 1846 – 1976.* [Babov, K. *Ruskiyat ezik v balgarskite uchilishta. 1846 – 1976.*] София: Народна просвета, 1976.

Вачкова 2008: Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език. Възрожденски период.* [Vachkova, K. *Tipologichna harakteristika na balgarskiya knizhoven ezik. Vazrozhdenski period.*] Шумен: Шуменски университет „Еп. К. Преславски“, 2008.

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език.* [Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik.*] София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2008.

Джамбазов 1977: Джамбазов, П. Транслитерация и интерференция в първом русско-болгарском разговорнике и в първом русско-

- болгарском словаре. [Dzhambazov, P. Transliteratsiya i interferentsiya v pervom russko-bolgarskom razgovornike i v pervom russko-bolgarskom slovare.] // *Българска русистика*, 1977, № 4, 24 – 33.
- Димитров 1964:** Димитров, Ф. Карманная книга на бойната дружба. [Dimitrov, F. Karmannaya kniga na boynata druzhba.] // *Български воин*, 1964, № 11, 23 – 24.
- Из архивата ... 1914:** *Из архивата на Найдено Геров*. Т. 2. [Iz arhivata na N. Gerov.] София, 1914.
- Кювлиева-Мишайкова 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Минкова 2005:** Минкова, Л. *Българи възрожденци в Русия*. [Minkova, L. Balgari vazrozhdentsi v Rusiya.] София: Карина-М, 2005.
- Москвитянин 1854:** *Москвитянин*. [Moskvityanin.] Учено-литературный журнал. Т. III. № 9, май, кн. 1. Карманная книга для русских воинов в турецких походах. В тип. Штаба Отдельного корпуса внутр. стражи. В 16 д. л. 2 части. Стр. в I-й 97, во II-й 95. Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по Болгарским землям. С.-П.: Ак. Наук, 1854. В 16 д. л. стр. 164.
- Николова 2006:** Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX век*. [Nikolova, N. Bilingvizmat v balgarskite zemi prez XV – XIX vek.] Шумен: Шуменски университет „Еп. К. Преславски“, 2006.
- Оганян 1960:** Оганян, Л. Н. Выдающийся молдавский педагог XIX в. Я. Д. Гинкулов. [Oganyan, L. N. Vydayushiysya moldavskiy pedagog XIX v. Y. D. Ginkulov.] // *Ученые записки Тираспольского пед. ин-та*, 1960, в. 8, 43 – 52.
- Русинов 1977:** Русинов, Р. Первая грамматика новоболгарского языка, предназначенная для русских воинов. [Rusinov, R. Pervaya grammatika novobolgarskogo yazyka, prednaznachennaya dlya russkih voinov.] // *Българска русистика*, 1977, № 4, 34 – 38.
- Сенковски 1854:** Сенковский, О. И. *Карманная книга для русских воинов в турецких походах*. Ч. 1 – 2. [Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah.] СПб: Тип. штаба отд. Корпуса внутр. стражи, 1854, <<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21423#page/1/-mode/inspect/zoom/4>>. (12.01.2018).
- Соловьев 1892:** Соловьев, Е. А. О. И. Сенковский, его жизнь и литературная деятельность. [Solov'ev, E. A. Senkovskii Y., ego zhizn' i literaturnaya deyatel'nost'.] СПб, 1892 (Жизнь замечательных людей,

Биогр. библиотека Ф. Павленкова), <http://az.lib.ru/s/-solowxewandreewich_e_a/text_0040.shtml> (05.01.2018 г.)

Унджиева 1990: Унджиева, Ц. *Сава Филаретов*. [Undzhieva, Ts. Sava Filaretov.] София: Народна просвета, 1990.

Филаретов 1854: Филаретов, С. *Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям*. [Filaretov, S. Karmannaya kniga dlya russkih voinov, nahodyashihsy v pohodah protiv turok po bolgarskim zemlyam.] 1. *Разговоры русско-болгарские*. 2. *Словарь русско-болгарский*. 3. *Основные правила ново-болгарского языка*. СПб: В типографии Императорской академии наук, 1854.

Филаретов 1857: Филаретов, С. Кратко известие. [Filaretov, S. Kratko izvestie.] // *Цариградски вестник*, бр. 329, 18 май 1857.

**ОСТАТЪЦИ ОТ НАЗАЛИЗЪМ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ
(ПО ОПИСАНИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.)**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**TRACES OF NASALITY IN THE BULGARIAN DIALECTS
(ON DESCRIPTIONS FROM THE SECOND HALF
OF THE 19TH CENTURY)**

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The main topic of this article is the development of the Bulgarian linguistic teachings, and in particular – the development of the Bulgarian dialectology as a science. The current study focuses on some descriptions of nasality traces in the Bulgarian dialects from the second half of the 19th century. It was found that the discovery of this archaic linguistic feature originating in Old Bulgarian Language becomes one of the key identifications of Modern Bulgarian Language as a direct descendant of the language written by St. Cyril and St. Methodius in the 9th century.

Key words: *Bulgarian revival period, Bulgarian dialects, history of Bulgarian dialectology, nasal vowels, Bulgarian nasality*

От първите свидетелства за говорни различия в отделни части на българската езикова територия, които първоначално се възприемат като неправилности, спъващи формирането на единен книжовен език (30-те години на XIX в.), през началните опити за диалектното членение на по-големи говорни групи и анализирането на конкретни фонетични и морфологични черти в отделни говори (средата на XIX в.) до цялостно описание на отделни диалекти (третата четвърт на XIX в.), историята на българската диалектология от деветнайсетото столетие следва неравномерния, но последователен път на развитие на българската лингвистична наука през Възраждането.

Идването на Венелин през 1830 – 1831 г. в България, желанието на П. Й. Шафарик да посети областта Македония и пътуването на В.

Григорович из Европейска Турция през 1845 г. подчертават стремежа на славистиката да се домогне на юг (Йоцов 1992: 17). Предизвиканото научно внимание спрямо българите и техния език, както и проявеното желание за проучването им провокират у самите българи по-дълбоко вглеждане в себе си и стремеж за опознаване на историята и настоящето на родния език. За възрожденския книжовник след средата на XIX в. осъзнаването, че говорното разнообразие не е спънка за създаване на единна книжовноезикова нормативност, а богатство, което доказва континуитета и единството на българския език, води след себе си онзи задълбочен интерес към същностите, своеобразието и разновидностите на езика, оказал се в основата на диалектоложкия поглед към говоримия български език от онова време.

Въпросът за наличието на назализъм в българския език навлиза много рано в полезрението на европейската славистика от XIX в. във връзка със споровете около произхода на старославянския писмен език и съответно езика, който заляга в основата на преведените от Кирил и Методий свещени книги. Той се появява с особена настоятелност и във филологическите разработки на българските изследвачи след средата на века, за да се превърне в една от ключовите идентификации на съвременния български език като пряк наследник на Кирило-Методиевия.

Едно от първите свидетелства за наличието на остатъци от носовост в живото българско произношение принадлежи на руския учен Константин Зеленецки¹. В третата глава на книгата му „О языке церковнославянском, его начале, образователях и исторических судьбах“ (1846) той дава своя научнообоснован отговор на актуалния за славистиката от средата на XIX в. въпрос „На какое из Славянских наречий совершен был перевод книг Св. Писания?“. Зеленецки излага три вида доказателства – исторически, филологически и доказателства от древни свидетелства (Зеленицкий 1846: 53). Според него наличието на остатъци от назализъм в говоримия български език е неоспорим филологически довод в полза на тезата, че Кирил и Методий са превели Светото Писание на „българско наречие“. Макар и без да отбе-

¹ Константин Зеленецки (1812 – 1858) е професор в Ришельовския лицей (преобразуван през 1861 г. в Императорски новорусийски университет) в Одеса. Научните му публикации са в областта на историята на руската литература, език и словесност. Неговите тези относно началото, създателите и съдбите на църковнославянския език са в защита на тезата за старобългарския му произход (Вж. Зеленецки 1846).

лежи откъде черпи сведения относно интересуващите ни фонетични особености, той убедително заявява:

Буква юс, характеризующая собою древния Церковно-Славянския рукописи, в живом произношении не встречается ни у одного из Славянских племен, кроме Болгар. Они произносят ее не как польское а- и е- но как нечто среднее между звуками: о и у, общая при том этой букве носовой отголосок.

(Зеленецки 1846: 55)

Едва две години по-късно, през 1848 г., първите примери, извлечени от говоримия език, доказващи живостта на това явление, са представени пред научната общност от В. Григорович в известния му „Очерк путешествия по Европейской Турции“ (1848). Както е известно, тази книга има особен принос за привличането на вниманието на славистите към българските говори. Наред с първото научно обосновано разделение на българската езикова територия на две основни „наречия“ (по неговата терминология) според рефлекса на старобългарската гласна ъ, заслугата на Григорович се състои и в това, че той пръв отбелязва следи от архаични явления като назализма в крайните югозападни говори. Представяйки най-важните признаци на българския изток и българския запад, той специално изтъква:

[...] българите на юг от Битоля и Охридското езеро, в Корча, Бобошица са съхранили в няколко думи пълен назализъм като в думата мъндръ (mendr) и в поздрава: „да бждеш жив“ (da bades živ) чух същия този звук.

(Григорович 1877: 165)

Тази бележка на Григорович остава дълго време без отзвук, но през 60-те години на XIX в. се появяват нови данни за наличието на остатъци от назализъм в споменатите говори. През 1868 г. Ст. Веркович в своето „Описание на бита на македонските българи“ съобщава за същата особеност в езика на бандовците (от банда = бѣда) в Костурско и Корчанско, като привежда редица думи със запазени следи от назализъм:

Бандовците са получили своето име от особеното произношение у тях на полугласните букви ъ, ъ, я и буквите ѣ и я. Тези звукове те произнасят като он (глухо о, т.е. ян, ън и ян) например думите ке бядам те произнасят ке бондам (ке-бяндам), ряка – ронка (рянка); лѣжа – лънжа; рѣка – рѣнка; грядам – гряндам; лягко – лягко и проч.

(Веркович 1868: 22)

Наред с това Веркович описва и ареала на разпространение на явлението, като казва, че бандовците „населяват цялата костурска област и отчасти горишката“ и „с това име се славят около 500 села“ (Веркович 1868: 22). Друг интересен факт, който изрично се отбелязва, е, че „Константинопол е пълен с тях“ (бандовците – бел. моя, М. М.). Именно върху говора на тези костурчани, търсещи по-добър живот в столицата, в следващото десетилетие ще се спрат М. Дринов и П. Р. Славейков.

Бележката на Григорович може и да остава дълго време без отзвук, но през 60-те години на XIX век една публикация в цариградския вестник „Съветник“ предизвиква вниманието на европейската славистика към въпроса за наличието на остатъци от назализъм в българските говори. През 1863 г. в бр. 29 на вестника е отпечатана дописка от с. Висока, Солунско, към която четем следния редакционен коментар:

Тая дописка, като ни представя някои белези за бъдещето съживяване на народното чувство помежду македонските пагуби, които е причинявало гръцкото духовенство на българският народ, има още този интерес, чи е написана на македонското наречие, съ забележителните особености на произношението, което е употребително в това село и още в село Сухо.

(Съветник 1863: 2).

Дописникът моли редакцията текстът му да се отпечата без изменения „за любопитство на онези, които ся интересуват от различните особености на българският език по разни места“ (Съветник 1863: 2). Дописката от с. Висока изобилства с примери за разложен назализъм, като рефлексът на ж е отбелязан като ън и жн, а вариантите на л са ен, ан: разбѣндението, лѣнжливо, ржнководство, пжнтоващем; и съответно: глЕНда, напрЕНдваха, чАНда/чЕНда, ЕНзик, ЕНвиха (Съветник 1863: 2). Анализирайки говора, редакцията на вестника, отбелязва следните особености в дистрибуцията на бифонемните съчетания: 1) Остатъците от назализъм са се запазили в средисловие („в речените две села ж-т и ъ-т в средата ся обръщат на носови гласни“ (пак там). Освен това наблюдение може да се добави, че се срещат и в начална позиция, що се отнася до рефлекса л. В отворени срички в края на думата назализмът е изчезнал, за което говорят примери като: во св. Горж, сж, годинж; 2) „Такова носово произношение на ъ-т и ж-т нямало впрочем място пред буквите л, г и р“ (пак там) – например джлбоко. 3) Макар и неотбелязано в коментара на редакцията, по представените примери може да

се обобщава и още една особеност от фонетичната система на говора от с. Висока и с. Сухо, а именно, че рефлексите на ж и ъ строго се различават и не се смесват едни с други.

Реакцията на европейските учени е незабавна. Две години след публикацията във в. „Съветник“, през 1865 г., чешкият славист Михаил Хатала отпечатва в хърватското списание „Književnik“ (излизащо под редакцията на В. Ягич) статията „O posnih samoglasnih u Bugarštini“, в която разглежда от диахронно и сравнително гледище историята на българските назали, както и съвременното им състояние в говоримия език, като анализира подробно езика на седмоградските българи и на говорите около Солун, за чиято цел копира целия текст на дописката и коментара на редакцията (Хатала 1865: 462 – 474). Няколко години по-късно сръбският етнограф Милош Милоевич издава първия том на книгата си „Песме и обичаи укупног народа српског“ (1869). Макар и под знаменателя на великосръбската идея, в сборника са представени редица примери с разложен назализъм от Корчанско. В публикуваната гергьовденска песен от село Полянка например се срещат форми като сЕН; свЕНти; мОНки; тОНга; льОНкаво и пр. (Милоевич 1869: 159).

Наред с това и в българския периодичен печат се появяват множество публикации, в които е отбелязан назализмът в отделни словоформи, от които става ясно, че следи от носовост могат да се наблюдават и в североизточни и балкански говори, особено що се отнася до рефлекса на малката носовка в числителни имена като **пет** и **девет**. По този повод, коментирайки остатъците от носовки в брациговския говор, К. Иречек споменава, че подобни форми са много разпространени по цяла България, „дори и там, където иначе следите от носовите гласни съвършено са изчезнали“ (Иречек 1874: 499).

Примери с разложен назализъм в посочените числителни имена са обект на описание и коментар в редица публикации от 70-те години на XIX в. В кн. 1 на сп. „Читалище“ от 1872 г. е отпечатана статията „Нещо за българското правописание“ от Г. Миркович², в която той излага своето предложение за по-демократичен правопис на базата на фонетичния принцип. Като бележки под линия към текста на статията редакцията на списанието изказва несъгласието си с тази идея, а доводът е категоричен – традиционният правопис държи единството на книжовния език и живата връзка със старината:

² За авторството на статията (Г. Миркович), подписана с инициали Д. Г. М., вж. Иванова 2000: 81 – 87.

Ако приемем да напишем по фонетическо начало, както говорим, според не новото предложение на г. Д. Г. М. и оставим на Сливенци да пишат двајсят, трийсят и пинсят, как можем да запретим на Търновци да не пишат двајси, трийси, пинсе?

(Миркович 1872: 176)

Макар и представени по друг повод, и то в текст, който далеч не се занимава с диалектоложки въпроси, включването на формите *пинсят* и *пинсе* в спора като неоспорими доказателства за тяхната собствена просторечност и отдалеченост от наложените и вече стабилизиранни в книжовния език от третата четвърт на XIX век варианти, говори, че по това време тези форми са още живи в балканските говори. Начинът, по който са записани, освен следата от старата носовост отбелязва и още една характерна особеност на тези говори – силната редукция на неударените гласни (в представените примери е отбелязан фонетичният вариант ИН вместо очаквания рефлекс ЕН на мястото на ѱ).

Две години по-късно, през 1874 г., на страниците на списанието отново върху същите форми и отново като бележка под линия се спира и Н. Геров в прословутата си статия „Учение от Г-на М. Дринова за Ново-Българската азбука“. Статията представлява критика на Дриновите правописни предложения по отношение на неговия подемодератичен и по-близък до живия изговор модел. В репликата, в която Геров критикува изказването на Дринов, че в днешния български език „няма пример, гдето ѱ да ся заменува с я“ (Геров 1874: 259), за доказателство за диалектното разнообразие в рефлекса на малката носовка отново му служи търновският говор:

Има още пак други места, като в Тръновско, дето числителни имена пяддесят и девяддесят изричат пендесет и девендесет, сиреч, в тия две имена едното от двети ѱ, что има в тях, изричат ен, а другото е.

(Геров 1874: 259).

В този случай Геров, придържайки се към своите филологически разбирания, силно обвързани с традицията, не отбелязва редукцията на неударените гласни, но живата двуфонемна природа на старата носовка не е останала скрита за окото на опитния книжовник.

За остатъци от разложен назализъм в посочените числителни имена се споменава и на страниците на „Периодическо списание“ (1873). В коментарите към публикуваните „Български народни песни (от Шуменско)“ (ПСП 1873: 107 – 108), специално посветени на диалектните особености на този говор, четем следното обяснение на употребената форма:

Пиндисет=остаток поизменен от старо-българският носов звук Λ =ен, както: падъдесатъ=пентъдесентъ; пать=пентъ, старогръцки πεντε.
(ПСп 1873: 108)

Наред с отбелязването на фонетичните особености на словоформата в шуменския говор (редукцията на широките гласни), с прилагането на популярния по онова време сравнително-исторически метод е направен опит за обяснение на нейния произход, като същевременно се отбелязва и връзката на старобългарския език с останалите стари европейски езици.

След средата на XIX в. въпросът за говорната основа на езика на Кирил и Методий излиза на преден план, което от своя страна предизвиква един нов и задълбочен поглед към югозападните български говори и остатъците от архаични черти в тях. Близо 30 години след В. Григорович Петко Славейков и Марин Дринов съобщават за наличие на следи от назализъм в Костурско въз основа на свои лични наблюдения върху езика на гурбетчи в Цариград (Шклифов 1980: 69). Пръв представя тази отличителна черта Славейков³, който през 1873 г. в кн. 11 на сп. „Читалище“ прави следната кратка бележка, без да отбележи конкретните населени места или източниците, от които е почерпана информацията:

В Костурско и Дебрско по някои места изговарят и днес Ж-та като ън и он, напр. мъндро, рънка, и мондро, ронка вместо мъдро, рька.
(Читалище 1873: 1028)

Не след дълго на страниците на „Периодическо списание“ (1876) Дринов публикува една песен „по Костурско изговоряне“, като целта му явно е да насочи вниманието към същата „важна особеност“. Дринов започва коментара си директно с твърдението „В Костурский говор се е завардило старото изговоряне на юсовете“ (Дринов 1876: 163) и изнася редица примери с разложен назализъм от говора на селата Прекопана, Команичево, Загоричени, Бобишча, Котори, Олишча, Бомбоки, Фотиничишча в областта Планински кол (Костурско), извлечени в личните му разговори с информатори от този край. Според неговите наблюдения се срещат рефлексите ЙЕН (в начална позиция) и ЕН в средисловие на старата Λ (рендóве, но в единствено число ред:

³ Споменатата бележка е към анонимната статия „Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука)“ (Читалище 1873: 1010 – 1034), която се спира на множество както общофилологически, така и диалектоложки въпроси. За авторството на бележката вж. напр. Шклифов 1980: 69.

„еден ред, а много рендóве“; йензик: „йензико ме боли“; гренда (града), но – греди (градеть); пендесе: „сто и пендесе куки“, или „къшчи“. Застъпникът на старата ж е ЪН и ЪМ, като всички изнесени примери за двуфонемнен рефлекс са само в средата на думата: мъндро (мждро): „седа си мъндро“; зъмби: „зъмбите ме боли“, гъмби: (гжби)“ (Дринов 1876: 164). Наред с това с усета на опитен изследовател Дринов отбелязва изключенията от общото правило, в които се виждат форми, в които назалният елемент е изгубен както по отношение на л (ред, греди), така по отношение на ж: в думата ръка се изговаря „ж като глух глас“ (Дринов 1876: 164).

Откриването на следи от разложен назализъм в българските говори предизвиква силен отзвук в европейската славистика по онова време. През 70-те години въпросът е засегнат от А. Лескин, Ал. Потеня, К. Иречек, Фр. Миклошич. През 1877 г. В. Ягич събира известните дотогава материали по проблема в публикацията „Към въпроса за ринезма в новобългарския език“, с което, както споменава Ал. Теодоров-Балан в една ранна своя статия, посочва на славистите „великата важност на по-нататъшни издирвания за осветление на това бележито явление“ (Балан 1882: 142). Споменатата Баланова статия „Принос към въпроса за българските носовки“ е издадена през 1882 г. в софийското „Периодическо списание“ и разкрива нови данни за остатъци от назализъм в брациговския говор. Наред с примерите тя дава ценни сведения за историята и произхода на говора, както и за процеса на неизбежното бъдещо изчезване на разглежданата архаична особеност. Балан отбелязва, че в с. Брацигово, „Пещерска околия“, и съседните му села Паталеница и Стрънча, заселени с бежанци от Македония в средата на XVIII век, се срещат форми с остатъци от носовост с ЪМ като застъпник на ж и ЕН и ЕМ на л като гЪМба, ДЪМбене, зЪМби, сЪМбота, гълЪМби; и съответно чЕНдо, прЕНде, пЕНдесе, девЕНдесе, рЕНдове, грЕМбло (Балан 1882: 143). „Занимателните особености на това наречие“ могат да се наблюдават само когато „си го говорят всред домашното си общество“, защото по думите на Балан носовото произношение е обект на подигравки от страна на съседните тракийци, поради което брациговци го възприемат като неправилно или твърде местно и избягват да го употребяват в разговор не само с хора, които не са носители на техния говор, но и с „книжовни“ люде“ (Балан 1882: 143).

Всъщност темата за наличието на следи от носовост в брациговския говор води началото си от един коментар на Ив. Богоров от 1878 г. В първата книжка на „Чистобългарска наковалня за сладкодумство“

той обръща внимание на явлението в една кратка бележка към статията „Заради едно право писанье“. В самата статия, обсъждайки правописа на „скъсеното местоиме СА“, Богоров прави кратък исторически преглед на фонетичната стойност на **л** в различните славянски езици и без допълнителни анализи изнася под линия следния факт:

Па що трябва да ходим толкова далеч, в Полония, нека идем по-добре в село Брацигово, на раздалеч 10 часа от Пловдив, и там ще чуем да изговарят: една гренда пентъ пенди; та не щеше ли да е по-добре вместо се да пишем и изговаряме сен както в старо време?

(Богоров 1878: 4)

Говорът на т.нар. брациговски и силистренски „арнаути“ продължава да представлява интерес за българските учени до края на XIX в. не само поради живостта на архаичните явления в техния обхват, но и поради специфичната езикова ситуация, в която съществуват, а именно, че са крайни западни говори, съществуващи в източно-българска говорна среда. След Балан К. Иречек специално се спира на „остатъците от ринезъм в Брацигово“ (Иречек 1974: 499) в своите „Пътувания по България“, издадени в Прага през 1888 г. (Cesty po Bulharsku. Matice Ceska. Prag., 1888⁴). Като доказва, че брациговци са преселници от югозападните краища и се различават от останалите съседни тракийски и родопски българи по външни белези, той обръща внимание и на техния език:

Много е любопитен говорът на брациговци-арнаути. Най-особеният белег на тяхното наречие, което лексикално много се отличава от българския език на околното население, са остатъците от носовки в отделни думи.

(Иречек 1974: 499)

Иречек прави корекция на данните за разпространението на говора, предоставени от Балан пет години преди това, и отбелязва, че в селата Паталеница и Црънча се говори така, „както изобщо в Тракийското поле“, с изключение на няколко брациговци, които в „най-скоро време са закупили там къщи“ (Иречек 1974: 499). Той дава списък от 21 словоформи с разложен назализъм, като наред с това отбелязва и процеса на изчезване на тази характерна особеност и заместването ѝ със собствените за съседните говори рефлексии на старите

⁴ Всички цитати от К. Иречек са предадени по съвременния български превод на книгата – вж. Иречек 1974.

носовки. В неговите коментари тези замени и навлизането на новото са отбелязани в скоби. Например:

[...] *длЪМбоко* (рядко, покрай обикновеното *дълбок*) [...], *грЕНда* (грета), *грЕНда идъ* (но вече се казва и *кой греди?*) [...], *гълЪМби* (рядко, ед. ч. само *гълъб*) [...], *рЕНдове* в гюловете (но ед.ч. само *ред*). [...] В останалите случаи старото *ж* и *л* у брациговци са заместени с чисто *ъ* и *е*, както въобще в днешния български език.

(Иречек 1974: 499)

На свой ред и Л. Милетич прави своя принос към изследването на езика на преселниците от крайните югозападни краища в Североизточна България в статията си за „арнаутите“⁵ в Силистренско (Милетич 1901). Той изгражда своето изложение върху ясно формулираната теза:

Като се вземат под внимание речените свойщини заедно с други от фонетиката и морфологията [...], дожда се [...] до речи сигурно заключение, че нашите арнаути ще да са доста стари преселници от Костурско-Воденско.

(Милетич 1901: 627)

По-детайлното вглеждане в описаните диалектни характеристики обаче извежда на преден план редица особености, появили се в новата източнобългарска говорна среда. Наред с архаичните черти, които Милетич описва и коментира, той детайлно анализира отклоненията и нововъведенията. Основният акцент на изследването му е наличието на следи от носовки, което той определя като „най-бележитата особеност в говора на нашите „арнаути“ в Силистренско“ (Милетич 1901: 647). Преди да изброи самите форми, в които се среща посочената особеност, ученият изтъква една важна и единствена по рода си замяна на *л*, която съществува в този говор, а именно:

[...] двоякото произношение като *ен* и *'ан*, напр. *м'ансу* (*масо*) и *м'енси* (3 л. ед. ч. *маситъ*), *приндиву* (*п'рдиво*); *п'анда* (*пада*), мн. ч. *п'енди* и *пр*.

(Милетич 1901: 648)

Милетич коментира посоченото явление, като предлага две възможни решения. От една страна, според него може да се приеме, че колебанието между *ен* и *'ан* се е формирало по аналогия на ятовия

⁵ В своята статия Л. Милетич неслучайно поставя понятието арнаути в кавички, тъй като за разлика от референцията, с която то се свързва, става дума за преселници от крайните югозападни краища, а не за албанци. В подкрепа на тезата си ученият излага неоспорими исторически и лингвистични доказателства.

преглас – „по закон, и то поради регресивна асимилация тъкмо тѣй, както е в същия говор на арнаутите, съгласно с повечето наши източни говори, определен и гласежът на Ъ ту като е, ту като 'а“ (пак там). Наред с това той изтъква факта, че в крайните югозападни говори (той дава примери от Корчанско) или в Солунско се е запазил широк гласеж на старата малка носовка, който съвпада със стария широк гласеж на Ъ и в историческото развитие на двете гласни могат да се наблюдават паралелни процеси. Тези доводи довеждат Милетич до следното обобщение:

Да се мисли, че нашите пришълци са свикнали да произнасят Ъ като е и 'а под влияние на своите околни съседи, българите от разградско, които досущ тѣй произнасят сега Ъ, би могло да се допусне изцяло, ако да не беше на лице посочената паралела с замените на ѱ.

(Милетич 1901: 650)

В представения списък (Милетич 1901: 652 – 656) е отбелязана и още една особеност на говора, развита вследствие на влиянието на източнобългарската говорна среда, в която съществува – редуцията на неударените гласни. Тук се срещат примери с рефлекса ИН като фонетичен вариант на старата ѱ в неударена позиция, например кòлИнда (коледа); прИндѣву (прежда, предиво) и пр.

Подобно на Балан, който две десетилетия преди това описва процесите в брациговския арнаутски говор, които биха довели до изчезване на разглежданата фонетична особеност, и Милетич прави констатацията:

„Арнаутите“ в Айдемир както и в другите споменати села⁶ напълно владеят наречието на своите българи съседи, а покрай това всички още добре говорят и своето македонско наречие, ала само когато са свои, помежду си; тогава те „такат“ (в техния говор се казва „така“=тѣй), ала щом се яви някой друг човек при тях, разговорът се обръща на обикновеното наречие – захващат да „тѣйкат“.

(Милетич 1901: 627)

Историята на българските носовки е „твърде занимлива и поучителна“ (Младенов 1984: 69) и с нея са свързани имената на някои от най-видните слависти от XIX в., чиито проучвания най-често са посветени на следите от назализъм в солунския диалект и крайните югозападни говори. След Освобождението редица български изследова-

⁶ Става дума за селата Сребърна, Бръмча (днес част от с. Българка), Караорман (днешно Страцимир), Бабук и Хаскъой (днешно Добротица) в Силистренско.

тели като К. Шапкарев, Д. Матов, А. П. Стоилов, А. Шопов, Н. Драганов се спират върху архаичните черти в посочените говори и допълват с неизвестни данни и употреби разпространението на явлениято. Благодарение на техните диалектоложки описания се очертава ясно западната граница на българската езикова територия. Приносът на българските книжовници и учени от втората половина на XIX в. се състои и в това, че представят пред науката данни и примери за разложен назализъм и в източните български говори – Шуменско, Сливенско, Търновско, Силистренско. По този повод с известно съжаление Л. Милетич констатира:

Това ново откритие на живи останки от ринезъм речи до вратите на града Силистра, на самия Дунав, щеше негли преди петнайсетина години да има голямо значение за науката, която тогава още се нуждаеше от повече докази за съществуването на носово произношение по българските наречия в Македония.

(Милетич 1901: 647)

Както споменава словенският учен Ватрослав Облак в своята статия върху назализма в българските диалекти (Облак 1894), въпросът за остатъците от носовост е важен не само за това, че хвърля светлина върху съдбата на старите назали в българския език, но преди всичко – „зарад произхода на старословенския език“ (Облак 1894: 518). С откриването на следи от разложен назализъм в Костурско, Корчанско, Преспанско и особено в околностите на Солун, наред с другите старинни особености, спорът за родината на Кирило-Методиевия език приключва с утвърждаване на тезата за неговия български характер.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1882: Балан, А. Т. Към въпроса за ринезма в новобългарския език. [Balan, A. T. Kam voprosa za rinezma v novobalgarskiya ezik.] // *Периодическо списание на БКД в Средец*. Кн. III. Средец: Държавна печатница, 1882, 142 – 145.

Богоров 1878: Богоров, Ив. Заради едно право писанье. [Bogorov, Iv. Zaradi edno pravo pisan'ye.] // *Чистобългарска наковалня за сладкостумство*. Написал Ив. Богоров. № 1. Пловдив: Печатявица Янко С. Ковачов, 1878, 4 – 6.

Веркович 1868: Веркович, Ст. *Описание быта болгар населяющих Македонию*. [Verkovich, St. Opisaniye byta bolgar naselyayushchih

- Makedoniyu.] Москва: В университетской типографии (Катков и Ко), 1868.
- Геров 1874:** Геров, Н. Учение от Г-на М. Дринова за Ново-Българската азбука. [Gerov, N. Uchenie ot G-na M. Drinova za Novo-Balgarskata azbuka.] // *Читалище*, IV, № 10, 1874, 257 – 262.
- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очерк путешествия по Европейской Турции*. [Ocherk puteshestviya po Evropeyskoy Turtsii.] Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1877.
- Дринов 1876:** Дринов, М. Български народни песни. [Drinov, M. Balgarski narodni pesni.] // *Периодическо списание*, I, № 11 – 12, 1876, 147 – 176.
- Зеленички 1846:** Зеленецкий, К. П. *О языке церковнославянском, его начале, образователях и исторических судьбах*. [Zeleneckiy, K. P. O yazyke tserkovnoslavyanskom, ego nachale, obrazovatelyah i istoricheskikh sud'bah.] Одесса: В типографии А. Брауна, 1846.
- Иванова 2000:** Иванова, Д. Кой е авторът, който се крие зад инициалите Д. Г. М. в цариградското списание „Читалище“? [Koy e avtorat, koyto se krie zad inicialite D. G. M. v spisanie „Chitalishte“?] // Иванова, Д. *По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането*. Пловдив: „Макрос 2001“, 2000.
- Иречек 1974:** Иречек, К. *Пътувания по България*. [Irechek, K. Paturvaniya po Bulgariya.] София: Наука и изкуство, 1977.
- Йоцов 1992:** Йоцов, Б. *Славянството и Европа*. [Yotsov, B. Slavyanstvoto i Evropa.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Милетич 1901:** Милетич, Л. „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния говор. [Miletich, L. „Arnautite“ v Silistrensko i sledi ot nosovki v tehniya govor.] // *Периодическо списание на БКД в София*, кн. LXI. София: Държавна печатница, 1901, 623 – 666.
- Милоевич 1869:** Милојевић, М. *Песме и обичаи укупног народа србског. Књ. 1*. [Milojević, M. Pesme i običai ukupnog naroda srbskog. Knj. 1.] Београд: У државној штампарији, 1869.
- Миркович 1872:** Миркович, Г. Нещо за българското правописание. [Mirkovich, G. Neshto za balgarskoto pravopisanie.] // *Читалище*, III, № 1, 1872, 176 – 181.
- Младенов 1984:** Младенов, Ст. Българската реч в Солунско. [Mladenov, St. Balgarskata rech v Solunsko.] // *Помагало по българска диалектология*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Облак 1894:** Облак, В. Принос към българската граматика. [Oblak, V. Prinos kam balgarskata gramatika.] // *Сборник за народни умотворе-*

ния, наука и книжнина. Кн. XI. София: Държавна печатница, 1894, 517 – 581.

ПСп 1873: Български народни песни (от Шуменско) (анонимен автор). [Balgarski narodni pesni (ot Shumensko) (anonimen avtor).] // *Периодическо списание*, I, № 7 – 8, 1873, 107 – 114.

Съветник 1863: Български дела. [Balgarski dela.] // *Съветник*, I, № 19, 3.10.1863, 2 – 3.

Хатала 1865: Hattala, M. O nosnih samoglasnih u Bugarštini. // *Književnik. Časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*. God. 2. Zagreb: Tiskom Dragutina Albrechta, 1865, 414 – 421; 461 – 476.

Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука) (анонимен автор). [Balgarskiy yazik. Nauka za zvukovete (yedin opit nad taz nauka) (anonimen avtor).] // *Читалище*, III, № 11, 1873, 1010 – 1034.

Шклифов 1980: Шклифов, Бл. Кратък преглед на проучванията на югозападните говори през втората половина на XIX в. [Shklifov, Bl. Kratak pregled na prouchvaniyata na yugozapadnite govori prez vtorata polovina na XIX v.] // *Български език*, № 1, 1981, 68 – 71.

**ПРОЕКЦИИ НА РУСКАТА ПЕДАГОГИЧЕСКА МИСЪЛ
ЗА ОБУЧЕНИЕТО ПО РОДЕН ЕЗИК В БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК**

Иван Чолаков
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**PROJECTIONS OF THE RUSSIAN PEDAGOGIC APPROACHES IN
THE FIELD OF NATIVE LANGUAGE TRAINING IN BULGARIA
IN THE FIRST HALF OF XX CENTURY**

Ivan Cholakov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The object of study in the present work is the Bulgarian reception of the Russian didactic literature in the first half of the 20th century. Whereas the ideas of K. Ushinski's school prevailed in the first stage of the period, there was a growing interest into the current European, including Russian, studies on native language training. The methodological approach of L. Georgiev was highly influenced by the views of Alexander Alferov, and the approach of I. Hadzhov by the views of K. B. Barhin, E. S. Istrina, and P. F. Afanasiev. In the 20s of the 20th century, the positive impact of the latest Russian methodological approaches facilitated the process of overcoming the restrictive Herbarian approach in the educational system in Bulgaria.

Key words: *Russian didactic literature, L. Georgiev, I. Hadzhov*

Първите методики на обучението по български език се създават десетина години след Освобождението. В тях ясно е подчертана новата образователна политика, която отговаря на актуалните стратегии в Европа, свързани с обучението по роден език. От краткия преглед на обучението по български език през Възраждането става ясно, че авторите на граматики през този период са учители, които съчетават преподавателската си работа с филологически интереси към езика. Тази тенденция ще се запази до голяма степен и през първите следосвобожденски години, но със създаването на Висшето училище, което по-късно прераства в първия български университет, ще се поставят

основите на същинското българско езиковедство и това ще доведе до постепенното разграничаване на учебника по български език от езиковедското изследване по граматика. Изграждането на новото научно пространство в областта на езика ще доведе и до обособяването на специална книжнина, която ще се самоопредели като методика (вж. Чолаков 2016: 41).

В своята статия „Етапи в развитието на методиката на обучението по роден език след Освобождението“ (1983) Стайко Кабасанов с основание отбелязва приемствеността на възрожденските традиции в областта на педагогическата книжнина и акцентира на чуждото влияние върху формирането на българската методическата мисъл от този период. Усвояването на европейския опит се осъществява чрез обучението на бъдещи учители в европейски педагогически центрове като Виена, Загреб, Петербург и Москва и чрез рецепция на чуждоезиковата специализирана литература.

През първия етап от новата история на българската методическа наука особена роля има руската педагогическа школа в лицето на К. Ушински, И. Срезневски, Д. Тихомиров, Ф. Буслаев, Н. Бунаков. Тази тенденция е ясно изразена в „Методика по български език“ (1892) на Вела Благоева, „Методика на граматиката“ (1898) на Дмитрий Белобради (псевдоним на Драган Манчов), „Методика на българския език, Част I. Граматика“ (1901) на Климент Карагюлев. Най-силно влияние руските учени оказват с онези свои трудове, в които общите педагогически принципи са пряко свързани с обучението по роден език. Тази проблематика е заложена още в първите специализирани трудове на руския XIX век и към нея учените подхождат от позиции, които не се взаимопротивопоставят, независимо че полагат различни акценти в своята концепция. Сред тези, които застъпват необходимостта родният език да се изучава като исторически динамична система, е Ф. И. Буслаев (1818 – 1897). Известен в по-голяма степен като изследовател на руската литература и фолклор, Буслаев проявява задълбочени интереси и в областта на методиката на обучението по руски език. В издадената през 1844 година книга „О преподавания отечественого языка“ той обобщава опита на своите предшественици и застъпва тезата, че в обучението по роден език трябва да се използва главно сравнителноисторическият метод, фокусиран върху обяснителното четене, практическите упражнения на усвоени граматични знания и върху формирането на самостоятелно логическо мислене на децата като част от цялостното им личностно развитие. Наличието на акцент върху необходимостта от формирането на логическо

мислене в процеса на езиковото обучение приближава концепцията на Ф. И. Буслаев до тази на Константин Д. Ушински (1824 – 1870), което дава основание на Ст. Кабасанов да определи и двамата учени като представители на логическото направление на руската педагогическа школа (Кабасанов 1979: 18). Съществен принос в развитието на методиката за обучението по руски език от втората половина на XIX век имат трудовете на К. Д. Ушински „Детский мир“, „Родное слово“, както и „Об изучении русского языка вообще и особенно в детском возрасте“ и „Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях“ на И. И. Срезневски (1812 – 1880). Методическият модел на Ушински се явява първата стройна концептуална система, която се възприема у нас и се вгражда в основите на българската методическа мисъл. Важно е също така да отбележим, че времето, в което се популяризират неговите възгледи в България, е в синхрон с неговата популярност в Русия. Естествено е българите, които учат по това време в Русия, да имат достъп до тези трудове и да се окажат основен медиатор на руската методическа мисъл.

Към края на XIX век групата на руските учени с особен принос за развитието на методическата литература по роден език се обогатява с имената на В. И. Водовозов (1825 – 1886), Л. И. Поливанов (1838 – 1904), Н. Ф. Бунаков (1837 – 1904), Д. И. Тихомиров (1844 – 1910) и А. Д. Алфьоров (1862 – 1919). За тази нова поколенческа вълна е характерно обогатяването на руския опит с този на Западна Европа, което например се забелязва в труда на Алфьоров „Родной язык в средней школе. Опыт методики“ (1911). В него авторът се позовава на редица както руски, така и чуждестранни учени и на основата на богат материал доказва тясната връзка на методиката с педагогиката и психологията, както и необходимостта от усвояване на граматичните норми на езика като система. Този принципен възглед в съчетание с изискването за прилагане на усвоените знания в устни и писмени речеве изкази ще бъде усвоен и приложен в следващия етап от развитието на методиката на обучението по роден език и ще съдейства за укрепване на комуникативно-практическата насоченост на придобитите систематизирани знания.

В началото на XX век тласък за развитието на руската методика имат безспорно със своите научни разработки и руските лингвисти Ф. Ф. Фортунатов (1848 – 1914), А. А. Шахматов (1864 – 1920), Д. М. Пешковски (1878 – 1933), Л. В. Щчерба (1880 – 1944) и др. В своята „Школьная и научная грамматика“ (1914) Д. М. Пешковски прави опит да отстрани създалото се противоречие между науката за

езика и преподаването на езика в училище. Той застъпва тезата, че всички разработки на учените лингвисти в областта на руския език трябва да залегнат в достъпна форма в учебниците. Авторът е и против догматизма и шаблона в урока и апелира за повишаване на езиковата и методическата подготовка на учителите. Съществен приносен момент в руската методическа мисъл през 30 – 50-те години на ХХ век имат и методиките на К. Б. Бархин и Е. С. Истрина „Методика руского языка в средней школе“ (1937) и на П. О. Афанасиев „Методика руского языка для педагогических училищ и преподавателей начальной школы“ (1937), „Методика преподавания руского языка в средней школе“ (1944), които оказват съществено въздействие върху българската методическа мисъл най-вече посредством методиката на Ив. Хаджов от 1941 година.

Ролята на руската школа в конституиране на научните основи на българската методика за обучението по роден език се засилва особено през 30-те години, когато губят своята популярност идеите на Немската педагогическа школа в лицето на Й. Хербарт, В. Райн, Фр. Керн, на Загребската педагогическа школа (Степан Басаричек), на Виенската педагогическа школа (Фридрих Дитес). Хербартианската идея за налагането на формалните степени на обучение в организацията на учебния процес има своята тежест преди всичко в края на предходния век. Това влияние е най-ясно изразено в методиките на П. Д. Вълв и на Петко Цачев (и двете със заглавие „Методика на български език“ и издадени през една и съща година – 1893-та), както и в четиритомната „Педагогия“¹ на Степан Басаричек, преведена и издадена у нас през 90-те години на ХІХ век. Хербартианската идея у нас навлиза съвсем отчетливо след Съединението, когато значителен брой български учители получават своята подготовка в Йена при Вилхелм Райн (1847 – 1929) – ученик на Хербарт. По-известни български хербартианци от Загребската и Йенската школа са Илия Гудев, Иван Бракалов, Иван Шишманов, Васил Николчов, Сава Велев, Константин Свраков, Димитър Грънчаров и др. Както с основание отбелязва Пламен Радев, хербартианството като педагогическа теория преустановява своето влияние в България през 20-те години на ХХ век. За последно ръко-

¹ Първата част от „Педагогия“-та на Ст. Басаричек – „Възпитание“, излиза още през 1882 г. Неин преводач е Христо Цанев, който е ученик на Басаричек в Загребската препарандия. Тази част, придружена от другите две части – „Дидактика“ и „Специална методика“, преведени от Илия Гудев и Тодор Танев, е преиздадена през 1894 г. Четвъртата част – „История на педагогията“, излиза в превод отново на И. Гудев и Т. Танев през 1899 г. (вж. Чолаков 2016: 112).

водство в хербартиански дух П. Радев посочва „Помагало на учителя“ от Владислав Каранов, издадено в Кюстендил през 1924 г. (Радев 2002: 213). През този най-активен период на хербартианството у нас² обаче руското влияние също има важно значение, служейки за коректив на немския образователен модел.

От началото на ХХ век в България намират отзвук педагогически идеи, които не приемат строгата хербартианска система поради това, че тя ограничава естественото личностно развитие на детето и възпрепятства проявите на неговите индивидуални наклонности. Тази алтернативна концепция, представена например от руския педагог Константин Венцел (1857 – 1947)³, кореспондира с идеите на Русо и Толстой за свободното възпитание и творческото обучение. Противниците на хербартианството отричат системността в обучението, както и ръководната роля на учителя в класическия вид на класно-урочната система. По-известни критици на хербартианската идея от този период в България са Виолино Примо⁴ и Димитър Кацаров⁵.

² Дейността на българските хербартианци се изразява главно в преводи на специализирана литература, в създаване на собствени методически съчинения, практически ориентирани към българското училище, в активно участие в различни комисии към Министерството на просветата, свързани с уреждане на нормативната и законодателната дейност в сферата на образованието.

³ Идеите на Константин Венцел за свободното възпитание са заклеймени от болшевишката власт като реакционни. Основните негови произведения, които представят неговата концепция, са „Основные задачи нравственного воспитания“ (Москва, 1896), „Борьба за свободную школу“ (Москва, 1906), „Этика и педагогика творческой личности“ в два тома (Москва, 1912), „Теория свободного воспитания и идеальный детский сад“ (Москва, 1923) и „Освобождение ребенка“ (Москва, 1923). Официалната власт в България след установяване на комунистическия режим също отрича тези „буржоазни идеи“, които са се разпространявали у нас след Първата световна война (по този въпрос вж. Чакъров и кол. 1989: 133).

⁴ Виолино Примо е псевдоним на Цонко Василев Попов – български писател и педагог, роден в Котел през 1881 г. и близък приятел на Йордан Йовков. Освен произведения за деца и статии по проблемите на съвременното българско образование създава и методическо ръководство „Как да четем и пишем с първаците. Книга за учители и родители“ (1929).

⁵ Димитър Кацаров (1881 – 1961) отначало е поддръжник на идеите на Л. Н. Толстой, но по време на своя женеvски период (1904 – 1910) той става асистент на проф. Едуард Клапаред и изпитва влияние на неговите възгледи за необходимостта от полезно и благоприятно стимулиране на психологическите феномени в процеса на обучение и възпитание. Доктор по педагогика на Женевския университет. След като се завръща през 1910 г. в България, той става асистент на проф. Петър Нойков в Софийския университет и се утвърждава като един от

Концептуална опора критиката на хербартианството намира преди всичко (но не само⁶) в руската школа. Ето защо не е случаен фактът, че първите нотки на подобно разграничение откриваме още при Вела Благоева – руска възпитаничка и авторка на първата българска методика за обучението по роден език от 1892 година. На този ранен етап – 90-те години на XIX в. – неприемането на хербартианството се изразява преди всичко по отношение на заложените в него формални степени на учебния процес. Друг съществен момент е изискването за активност на учащите се – принцип, който не е застъпен в хербартианската система на обучение.

Съществена роля в разграничаването на българската методическа мисъл от хербартианството има Петър Нойков (1868 – 1921) – професор по педагогика в Софийския университет. В своите лекционни курсове и научни изследвания, посветени на проблеми из областта на педагогиката, детската психология, историята на педагогиката и историята на българското образование, той отделя голямо внимание на въпроса за активността на ученици и учители при обучението в училище, който изяснява в духа на схващанията на Коменски, Песталоци, Русо, Паулсен, Вунд, Фолкелт и др. Вилхелм Вунд и Йоханес Фолкелт са големи авторитети в Лайпцигския университет през последните две-три десетилетия на XIX век в областта на философията, теорията на познанието, естетиката, педагогиката и оказват творческо влияние върху редица български интелектуалци, които следват през 80-те години там и които, след като се завръщат в България, внасят нови, модерни идеи в разбирането за човешката природа и нейния креативен дух: д-р Кр. Кръстев, Пенчо Славейков и др. Сред тях е и Петър Нойков, който защитава в Лайпцигския университет докторска дисертация на тема „Активният принцип в педагогията на Жан-Жак Русо“ от 1898 г. Това ново поколение ще бъде вече не само запознато, но и идейно формирано от принципно нови философски възгледи, които не само ще подложат на ревизия традиционни представи, но и ще формират нови ценностни приоритети. В областта на педагогиката и психологията, които на този етап вече се мислят като взаимносвързани науки, се откроява като водеща тенденция отчитането на индивидуалните особености на личността и позитивното стимулиране на

създателите на българската педагогика. За него вж. статията на Мариана Няголова и Живко Карапенчев „Психологията на нравствеността в толстоистките възгледи на Димитър Кацаров“, journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=86&type=.pdf.

⁶ В началото на XX век съществена роля в критиката на хербартианството имат и швейцарските педагози Елен Кей и Едуард Клапаред.

нейното участие в процеса на обучение и самопознание. Тези нови акценти се оказват в съзвучие с актуалните насоки в развитието както на западноевропейската, така и на руската педагогическа мисъл. Ето защо неслучайно една от водещите теми в изследванията на Петър Нойков е концептуалната кореспонденция между Русо и Толстой, пример за което е неговият труд „Педагогията на Толстой“, публикуван в Годишника на Софийския университет през 1910 г.⁷ Това е първото издание на български език, където са изложени и цялостно анализирани педагогическите възгледи на руския писател (Кирилова 2003б: 263).

За Нойков образованието не е самоцел, а средство за комплексно развитие на отделната личност. Съществен момент в този процес е така нареченото активно обучение (образование), което се отличава от пасивното по количеството, направлението, интензивността на мотивите и чувствата, които изпитват учениците (Кирилова 2003б: 246). Учениците трябва сами да стигат до определени изводи и заключения в резултат на самостоятелна или групова работа под ръководството на преподавателя. На учителя е необходимо да се предостави свобода при избора на методите и похватите, с помощта на които да постигне поставените цели в хода на урочната единица.

Наред с Петър Нойков застъпник на възгледите на К. Ушински и Л. Толстой и противник на хербартианството е Христо Максимов (1867 – 1902). Показателен е например фактът, че на страниците на списание „Учител“, което той издава, са публикувани откъси от „Педагогика“ на Толстой. Максимов е привърженик на идеята за създаването на педагогическа система, която да е пряко свързана с народопсихологията на българина и с възрожденските традиции. Обявява се и против неестественото пренасяне на чужд педагогически опит в българската образователна система.

В периода от началото на ХХ век до 1945 година с въпросите за оптималната организация на урока по български език и за резултатно обучение се занимават главно преподаватели от институти за прогимназиални учители, където се е водила учебната практика по предмета български език. Именно през второто десетилетие на ХХ век развитието на българската методическа мисъл навлиза в своя нов,

⁷ Този труд е издаден от Царската придворна печатница като самостоятелна книга през 1911 г. Достъп до електронната версия: <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/-pedagogika/index.htm>.

по-зрял етап⁸. Вниманието на авторите продължава да бъде насочено преди всичко към езиковото обучение в началното училище – четене, граматика и писане, но излизат и някои методики и ръководства за средния курс, в които обаче преобладават общи принципи, без конкретни указания за преподаване на граматичния материал и подходящи за целите на обучението примери. Според Стайко Кабасанов в тези методики „липсва конкретен езиков материал и указания за сложните и многоаспектни езикови явления“ (Кабасанов 1983: 318). Кабасанов го отдава на факта, че авторите им са педагози и не познават езика като специалисти.

Съществен принос в развитието на методическото дело през този период имат методиките на Л. Георгиев „Родният език в прогимназиите и гимназиите ни“ (1933) и „Методика на обучението по български език“ (1941) на Ив. Хаджов, в които по думите на Ст. Кабасанов въпросите за обучението по роден език са вече изяснени, засегнатите проблеми имат по-конкретен характер в зависимост от учебния материал (Кабасанов 1983: 318 – 319). В своята методика **Любен Георгиев** апелира за по-активни методи на преподаване и за разчупване на шаблона при уроците по граматика. Авторът застъпва идеята за прилагането в училище на т.нар. лабораторен метод, широко застъпен в Съветския съюз през 30-те години на XX век.

⁸ Както отбелязват Емилия Еничарова и Вася Делибалтова, „вероятно най-силното време на българската дидактика са годините между 1920 – 1945. В разгорещените дискусии за бъдещето на училището през този период излизат забележителните трудове на М. Герасков (1921, 1924, 1926, 1933, 1935, 1944), В. Манов (1923), П. Боев (1935), П. Теохаров (1943)“ (Еничарова, Делибалтова 2013: 25). Към посочените издания бихме прибавили още *Методика на български език в началното училище* от Хр. Николов (1924), няколко методики на Д. Грънчаров, *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища с примерни уроци* (1924) от П. Цонев, методически ръководства от Д. Марчевски и др. Друга група методически издания изясняват въпроси за организацията на урока при група от сродни за преподаване предмети, например *Кратка методика на предметите по езико-историческата и художествено-техническата група в прогимназиите* (Севлиево 1935) от Ил. Енчев, *Методика на учебните предмети в основното училище. Ръководство за курсистите от учителските институти и за студентите по педагогика* (1942) от М. Герасков, *Методика на обучението в прогимназиите – езико-историческа група предмети* (1940) от Т. Гиздов и др. Бихме могли да открием в този тип методическа литература проявление на интердисциплинарния тип езиково обучение. Въпроси, свързани с методиката на преподаване на родния език, активно се дискутират в периодичния печат, особено в сп. „Училищен преглед“.

И ето, от училище – аудитория то все повече се стреми да се превърне в училище – лаборатория, гдето на учениците се дава възможност да работят сами, да достигат по собствен път, с напрежение на собствените си духовни сили до едни или други резултати. Не възприемане на готови истини, не безкрайни и досадни теоретизации, а задълбочена работа върху конкретен жизнен материал, домогване до самостоятелно решаване на дадени проблеми.

(Георгиев 1933: III, разр. а.)

В използваната от него методическа литература наред с имената на известни немски педагози се срещат имената и трудовете на руски автори, като А. Д. Алфьоров („Родной язык в средней школе“, М., 1912, „Родной язык в средней школе. Научно-педагогические сборники. Сборник 5“, М., 1927), А. М. Соколов („Изучение литературных произведений в школе“, М., 1928, В. В. Голубков, М. А. Рыбникова („Изучение литературы в школе 2 ступени. Методическое пособие для преподавателя, Москва, 1929), К. Бархин („Методическое пособие для преподавателей 2 ступени, М., 1929; „Развитие речи и изучение художественных произведений“, М., 1930), М. Тарасов („Работа с книгой в школе. Опыт методики для преподавателей“, М., 1930). Любен Георгиев проявява позитивна нагласа към чуждия опит в областта на езиковото обучение, тъй като осъзнава слабостите на българската образователна система и необходимостта от изграждане на модерна, съобразена с актуалните тенденции на европейската педагогика и дидактика: „Мисля, че е време и за нас, българските учители, да внесем нов дух в областта на граматическото обучение в съгласие с мнението на най-напредничавите чуждестранни методици“ (Георгиев 1933: 78 – 79).

В методиката на Любен Георгиев е експлицитно заявен афинитетът към възгледите на Александър Алфьоров (1862 – 1919) – известен руски педагог и методик, автор на повече от 40 изследвания под формата на книги, статии, брошури по история и теория на литературата и методика на обучението по руски език. Цитирайки неговата книга „Родной язык в средней школе (опыт методики)“, Любен Георгиев е на мнение, че това е модерна методика за обучението по роден език и литература в училище. Още в предговора той формулира трите основни принципа, залегнали в нея, които смята за напълно приложими в обучението по български език: „1. Съобразяване с особеностите на детската и юношеската душа; 2. Развиване на самодейност у учениците; 3. Установяване на по-тясна връзка между обучението, от една страна, и интересите и изискванията на всекидневния живот, от друга“ (Георгиев 1933: 3 – 4). Тези принципи по забележителен начин

онагледяват наложените тенденции в българската методическа мисъл, която вече категорично се е дистанцирала от хербартианския модел и влиза в концептуален диалог с актуалните насоки в европейското, включително и в руското образование. Л. Георгиев обръща внимание върху необходимостта от определени предпоставки за провеждането на урок по роден език или литература пред учениците в класа: „създаване на атмосфера на искреност и дружелюбие, на взаимно зачитане и обич, които предразполагат към радостна дейност и творчество“ (Георгиев 1933: 1). Този психологически аспект на процеса на обучение е нов момент в българската методическа мисъл. Споровете дали въобще да се изучава граматиката на българския език, вече не са актуални, тъй като е преодоляно колебанието относно необходимостта от изграждане на систематизирано теоретично знание, заслуга за което има и развитието на българското езикознание, както и участието на видни български езиковеди в дискусиите по проблемите на обучението по роден език. На дневен ред стои по-скоро въпросът кога да започне изучаването на граматиката и по какъв път да продължи. Съобразяването на дидактическата система с възрастовите и психологическите особености на учениците, което се явява важно условие за положителната мотивация на учениците, според Л. Георгиев изисква на граматиката вече да не се гледа като на наука, която трябва да се изучава подробно и изолирано от обучението по съчинение и литература, а да се свързва с цялостната практикоприложна работа върху езика. Авторът отрича излишните наизустявания на граматични правила и апелира към прилагане на усвоените знания в разнообразни и достъпни за децата упражнения. В този смисъл за него е принципно необходимо обучението по граматика да се води паралелно със съставянето и редактирането на ученическите съчинения и при анализа на изучаваните литературни творби.

Идеята за активизиране на творческия потенциал на учениците в обучението по роден език застъпва и **Иван Хаджов** в своята методика от 1941 година, в която особено отчетливо се проявява руското влияние върху българската методическа мисъл от този период. Както отбелязва Ст. Кабасанов, в методиката на Хаджов „ясно и категорично са формулирани основните дидактични и методически принципи при обучението по български език, като в повечето случаи са подкрепени с примери от езиковия материал. Във връзка с принципа за научност е подчертана мисълта за единство между научна и училищна граматика, за което говорят езиковеди като Ф. Ф. Фортунатов, Д. Н. Ушаков, А. М. Пешковски и др.“ (Кабасанов 1983: 320).

Във възгледите както на Л. Георгиев, така и на И. Хаджов принципно важен се явява моделът на училището като лаборатория:

В такъв случай целокупната работа на учителя се превръща в непрекъсната верига опити, класовете – в лаборатория, в която всеки ученик има да разреши задача, що му е поставена, като е съобразена със силите му.

(Хаджов 1941: 11).

Според Кабасанов за първи път в тази методика най-пълно и научно са изяснени лингвистичните основи на методиката на родния език. За постигане на тази цел Хаджов ползва „Методика руского языка в средней школе“ (М., 1935) в съавторство на проф. К. Б. Бархин и проф. Е. С. Истрина. Българският методик ясно формулира тезите за комуникативната функция на езика, за връзката между език и мислене, за същността на езика като знакова система и др., позовавайки се на цитираните съветски учени. В главата „Бележки върху методиката на четенето“ Хаджов цитира цели пасажии от методиката на Бархин и Истрина за т.нар. „тихо четене“, което е четене за себе си, осъществяващо непосредствен контакт между читателя и автора. За разлика от немските методици, които отричат този вид четене, Бархин и Истрина са на мнение, че то е необходимо в процеса на обучение по език и литература, тъй като е по-бързо от гласното, води да по-малка умора и до завишена концентрация на четене при избора му на необходимата информация от дадения текст (Хаджов 1941: 96 – 97). Във връзка с особеностите при усвояването на устната реч Хаджов подкрепя изразената от Бархин и Истрина идея учениците системно да овладяват правоговорните норми на езика (Хаджов 1941: 197 – 198), да избягват диалектизмите, да умеят да променят темпото, интонацията и силата на гласа си и да формулират правилно своите въпроси при беседа, да импровизират, когато това е възможно, за да постигнат по-силно въздействие върху слушателите.

В методиката на Хаджов се проявява една от характерните тенденции на българската методическа мисъл от този период – рецептивно отношение към съвременните чужди, особено руски, изследвания в областта на родноезиковото обучение. В този смисъл вече е преодолян етапът на случайното и до известна степен хаотично компенсиране на непознати и слабо известни педагогически идеи от по-далечното или по-близкото минало. Вниманието вече е насочено към актуалната ситуация на европейската педагогика и към най-новите за времето си

насоки, свързващи педагогиката най-вече с възрастовата, експерименталната и функционалната психология. Целта вече не е да се компенсира забавеното поради историческите обстоятелства културно, научно и образователно развитие, а да се постигне равностоеен научен диалог със синхронно протичащите концептуални насоки в областта на езиковото обучение.

В методиката на Хаджов се забелязва авторитетното присъствие и на руския (и съветски) педагог П. О. Афанасиев (1874 – 1944) – автор на буквари, учебници и методически пособия по руски език за началния и средния курс⁹. Още с първия си труд – „Методическите очерки о преподавании родного языка“ (1914), П. О. Афанасиев очертава като основно поле на своите научни интереси обучението по роден език. Както отбелязва Р. Русинов, неговото влияние върху Хаджов се изразява главно в разбирането за комплексния характер на обучението и за взаимовръзката между различните дялове на езикознанието, в изискването за практическа насоченост на обучението по роден език, в акцентирането върху значението на правописа, правоговора и речниковото богатство на децата, в подчертаване на ролята на самостоятелната работа в часовете по роден език и др. (Русинов 1983: 80). Хаджов поддържа тезата на Афанасиев, разгърната в неговата „Методика русского языка“, за връзката на изразителното четене със синтаксиса, логиката и психологията, подчертавайки, че това трябва да се отнася и до говоренето и до всяко друго четене (Хаджов 1941: 146). Той се спира и на идеята на руския методик, че изразителното четене трябва да се придържа към няколко основни критерия, свързани с произношението: да бъде съобразено с правоговорните книжовни норми на езика, да бъде ясно и отчетливо, с правилно поставяне на ударението – словно (граматично), логическо (смислово) и емоционално, интонацията да кореспондира с чувствата и настроенията, изразени в текста, с темпото и уместното поставяне на паузи, открояващи значението на отделна дума или пасаж от текста (пак там: 147 – 151). Разсъждавайки върху ползата от извънкласното четене, Хаджов препоръчва да се възпитава специална култура на четене у учениците посредством подбор на четивата съобразно тяхната възраст и отбелязване на впечатленията от творбите в специален читателски дневник.

Очертаните проявления на руското влияние върху българската методическа мисъл от първата половина на XX век разкриват неговия продуктивен характер и благоприятно въздействие върху изграждането

⁹ Вж. за него <<http://didacts.ru/termin/afanasev-petr-onisimovich.html>>.

на научните основи на методиката за обучението по роден език. Диалогът със съвременни теории в областта на руската педагогика и дидактика съдейства за преодоляване на хербартианската идея и за конструирането на една модерна теоретична система, съобразена с най-новите концепции в областта на педагогиката и психологията и предназначена да формира една цялостна личност с реализиран творчески потенциал и висока нравственост. Това е най-благотворният етап от историята на българо-руските контакти в областта на езиковото обучение. От една страна, българските методици особено от междувоенния период вече се отличават с висока степен на образование и с доказани професионални качества и научни интереси. Благодарение на своята подготвеност като специалисти в областта на педагогиката те успяват да се ориентират в сложната плетеница от различни научни хипотези и модели и да проявят предпочитание към стойностни научни разработки, в които се отразяват модерни идеи от областта на психологията и теорията на познанието. Ето защо отношението им към руските първоизточници е творческо, а не компилативно, каквото е в края на XIX век. От друга страна, този равностоеен в професионално отношение диалог с водещи имена на руската методическа мисъл по проблемите на родноезиковото обучение е предпазен от идеологически фактори, които впрочем ще бъдат определящи след 1945 г. Поради високата научна стойност на тези контакти, както и въобще на усвоения модерен европейски опит през първата половина на XX век заслужава да бъде много по-обстойно проучена проблематиката, свързана с чуждия теоретичен опит в концептуализирането на обучението по роден език.

ЛИТЕРАТУРА

- Алфьоров 1910:** Алфёров, А. *Родной язык в средней школе (опыт методики)*. [Alferov, A. *Rodnoy yazyk v sredney shkole (opyt metodiki)*.] Москва: Типография Лисснера Г. и Собко Д., 1911.
- Атанасов 1983:** Атанасов, Ж. *История на българското образование*. [Atanasov, Zh. *Istoriya na balgarskoto obrazovanie*.] София: СУ „Климент Охридски“, 1983.
- Афанасиев 1947:** Афанасьев, П. *Методика русского языка в средней школе*. [Afanasjev, P. *Metodika russkogo yazyka v sredney shkole*.] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947.
- Бархин, Истрина 1937:** Бархин, К., Истрина, Е. *Методика русского языка в средней школе*. [Barhin, K., Istrina, E. *Metodika russkogo yazyka v sredney shkole*.] Москва, 1937.

- Бракалов 1938:** Бракалов, И. Педагогическото развитие в Балканските страни до Освобождението ни с оглед у нас. [Brakalov, I. Pedagogicheskoto razvitiе v balkanskite strani do Osvobozhdenieto ni s ogleд u nas.] // *Училищен преглед*, 1938, кн. 4, 499 – 512.
- Георгиев 1933:** Георгиев, Любен. *Родният език в прогимназиите и гимназиите ни (опит за методика)*. [Georgiev, L. Rodniyat ezik v progimnaziite i gimnaziite ni (opit za metodika).] София: Печатница „Право“, 1933.
- Здравкова 1996:** Здравкова, Ст. *Методика на обучението по български език в началното училище*. [Zdravkova, St. Metodika na obuchenieto po balgarski ezik v nachalното uchilishte.] Пловдив: Хермес, 1996.
- Кабасанов 1979:** Кабасанов, Ст. *Методика на обучението по български език*. [Kabanov, St. Metodika na obuchenieto po balgarski ezik.] София: Наука и изкуство, 1979.
- Кабасанов 1983:** Кабасанов, Ст. Етапи в развитието на методиката на обучение по роден български език след Освобождението. [Kabanov, St. Etapi v razvitiето na metodikata na obuchenie po roden balgarski ezik sled Osvobozhdenieto.] // *Хиляда и триста години България и българското образование*. Съст. Любомир Георгиев, Панайот Дражев, Иван Стаменов. София: Народна просвета, 1983, с. 316 – 331.
- Кирилова 2003а:** Кирилова, Е. *Извори за историята на учебното дело в България. Педагогическата книжнина в България от Освобождението до войните 1878 – 1912*. [Kirilova, E. Izvori za istoriyata na uchebното delo v Bulgariya. Pedagogicheskata knizhnina v Bulgariya ot Osvobozhdenieto do voynite 1878 – 1912.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Кирилова 2003б:** Кирилова, Е. *Извори за историята на учебното дело в България. Педагогическата книжнина в България между двете световни войни 1913 – 1945*. [Kirilova, E. Izvori za istoriyata na uchebното delo v Bulgariya. Pedagogicheskata knizhnina v Bulgariya mezhdu dвете svetovni voyni 1913 – 1945.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Радев 1996:** Радев, Пл. *Дидактика и история на училищното обучение*. [Radev, Pl. Didaktika i istoriya na uchilishtното obuchenie.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1996.
- Радев 2002:** Радев, Пл. *История на българското образование*. [Radev, Pl. Istoriya na balgarskото obrazovanie.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002.

- Радев и кол. 2001:** Радев, Пламен, и кол. *Педагогика*. [Radev, Pl., i kol. Pedagogika.] Пловдив: Хермес, 2001.
- Радев и кол. 2003:** Радев, Пл., Атанасова, В., Колев, Й., Александрова, А., Витанова, Н. *Обща и българска история на образованието и история на училищните и някои предучилищни теории на възпитанието и образованието*. [Radev, Pl. Atanasova, V., Kolev, Y., Aleksandrova, A. Vitanova, N. Obshta i balgarska istoriya na obrazovaniето i istoriya na uchilishtnite i nyakoi preduchilishtni teorii na vazpitanieto i obrazovaniето.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2003.
- Русинов 1983:** Русинов, Р. *Из историята на обучението по български език в училище*. [Rusinov, R. Iz istoriyata na obuchenieto po balgarski ezik v uchilishte.] София: Народна просвета, 1983.
- Хаджов 1941:** Хаджов, И. *Методика на обучението по български език (бележки)*. [Hadzhov, I. Metodika na obuchenieto po balgarski ezik (belezhki).] София: Т. Ф. Чипев, 1941.
- Чакъров и кол. 1989:** Чакъров, Н., Атанасов, Ж., Люлюшев, М., Радев, Пл. *История на образованието и педагогическата мисъл в България*. [Chakarov, N., Atanasov, Zh. Lyulyushev, M., Radev, Pl. Istoriya na obrazovaniето i pedagogicheskata misal v Bulgariya.] Велико Търново: ВТУ „Кирил и Методий“, 1989.
- Чолаков 2016:** Чолаков, Иван. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език от Освобождението до началото на XX век*. [Cholakov, I. Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik ot Osвобоzhdenieto do nachaloto na XX vek.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

ИНТЕРКУЛТУРНОСТ И ОБРАЗОВАНИЕ

Снежана Бойчева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

INTERCULTURALISM AND EDUCATION

Snezhana Boycheva

Constantine of Preslav University of Shumen

The article is part of a vast research on the attitude of young people towards otherness, based on over 200 essays on the topic of “My experience with otherness“, suggested as the basis for a discussion within the framework of *Intercultural communication* – a subject taught to MA and BA students from majors within the professional field of *Philology and Social Communication*. The research focuses on the analysis of a number of the basic main points in the students’ term papers, reflecting the attitude towards cultural differences and the experience of young people in coordinating such differences with their own cultural standards. The suggested examples serve, pragmatically, as a premise for modes of constructive countering different views and aim at overcoming bi-ased, clichéd, and sometimes confrontational, attitudes towards otherness.

Key words: *interculturalism, education, otherness, intercultural communication, young people*

„Ако се различавам от теб, това не само не те ощетява, но те и обогатява!“

Екзюпери

Едно от големите предизвикателства в епохата на глобализация е подготовката на младите хора за общуване в интеркултурна среда, за възприемане на естественото многообразие от модели на поведение, за равнопоставяне на културните стандарти и за отчитане на различията между културите в контекста на релативизма, а не като конфронтация. Особено важно е диференциите между отделните мисловни и поведенчески модели да се поставят и обвързват в рамките на пъстрата картина на света, като конструктивно обогатяване на общото и частното културно пространство, като шанс за всички участници в

процеса на межкултурната комуникация. Първата инстанция, която възпитава дух на разбиране и отговорност към другия, различния, е безспорно семейството. Но родителите, на които се пада тази сложна задача, са били преди това деца и ученици, обучавани в рамките на актуалната за времето образователна система. Ако този континуитет се прекъсне времево във веригата на различните поколения, изгледът за успех е минимален. Затова основната тежест в знанията и във възпитаването на толерантно отношение към поликултурния свят, в който живеем, поема съответната образователна система. Доскоро бе не-обичайно да се говори на тема културни различия в училищата и университетите, било то поради недооценяване и пренебрегване на важността на проблематиката в перспектива, било то поради рефлекс да се занимаваме главно и единствено със себе си. Причината за това е, че десетилетия наред живяхме в относително затворен обществен строй, в който културното разнообразие не беше приоритет и чиято идеология пледираше и действаше изключително в посока на съхраняване на национално самобитното в идентичността на българската общност. В годините след промените (отварянето на границите в широкия смисъл на думата) се забелязват отново подобни самосъхранителни тенденции като противодействие на процесите на унификация в хода на глобализацията и като отпор на етаблиралите се още през ХХ в. мултикултурни модели на живот в европейските общества. Тези тенденции продължават да се развиват и днес с отявлен националистически привкус, породен от интензивизирането на миграционните процеси и кулминирал в бежанската криза след 2015 г. Терористичните атаки засилват и подклаждат страха и напрежението и решително допринасят за обострянето на явления като сегрегиране и стигматизиране на чуждия, ксенофобия, расизъм. Тази актуална картина в Европа и света правят още по-наложителна задачата на образователните институти за въвеждане на задължителни дисциплини и предмети от сферата на интеркултурната комуникация, социологията и психологията на межкултурното общуване. Такава дисциплина бе включена като задължителна и/или избираема във *Факултета по хуманитарни науки* в Шуменския университет, като главни „потребители“ са филологическите и журналистическите специалности и свързаните с тях магистърски и докторски програми. За съжаление, все още, дори в областта на хуманитаристиката, съществуват „резерви“ по отношение на необходимостта от интеркултурни знания и умения. Особена необходимост от тях според нас има в обсега на историческия и теологичния дискурс, които така или иначе тематизират като обект на предс-

тавяне другия, различния, много често обаче на принципа на неприимиримото противопоставяне.

Статията е част от широкообхватно изследване на отношението на младите хора към другостта, основано на над 200 есета на тема „Моят опит с чуждостта“, предложени като основа за дискусия в рамките на дисциплината *Интеркултурна комуникация* при магистри и бакалаври от специалности в професионалните направления *Филология* и *Обществени комуникации*. Ще се спрем на няколко от основните акценти в изследваните студентски работи, които отразяват отношението към културните различия и опита на младите хора да ги съвместят със собствените културни стандарти. Предложените примери предпоставят в прагматичен план способите за конструктивно противопоставяне на различни възгледи и тези с цел преодоляване на едностранчивото, клиширано, а понякога и конфронтационно отношение към другостта.

Събирането и пресичането на различия в културно отношение е старо като света – „робинзониадите“ са художествена фикция. Мултикултурността е съществувала в различна степен и интензивност изначално, тя не е плод на последното столетие (вж. Троянов 2007). Тази теза представлява първото проглеждане на студентската аудитория в нормалността на феномена интеркултурност – поликултурността е естественото, изконно състояние за света, в който живеят и учат младите хора в България:

Неизбежно, рано или късно всеки човек се сблъсква с чуждостта по един или друг начин. В много случаи този „сблъсък“ е силно преувеличен за тези, които са израснали и съзрели в годините на демокрацията, за които соцрежимът е само една приказка, разказвана от майки и бащи. Казвам това с чистото съзнание, че в днешно време младежите израстват в един силно изразен микс от култури, което до голяма степен прави досега с „чуждото“ някак по-естествен и дори неосъзнат. (Дарина Димитрова)

Но като възглед тази естественост на различието често е скрита и трудно разпознаваема в тесния кръг от хора, в който минава ежедневието ни, човечеството минава през различни етапи, за да го осъзнае и приеме като даденост:

В историята на човечеството срещата с чуждостта датира от дълбока древност, когато хората от едно племе стигат до пределите на обитаваната от тях територия и осъществяват контакти с друго племе, с

друг език, с друг етнос. По-късно, по време на Великото преселение на народите, големи маси хора са контактували с представители на други култури, чужди за тях по редица показатели: език, нрави и обичаи. Невинаги срещите са били приятелски, а напротив – студени и даже враждебни. В днешно време също има повишена миграция на отделни индивиди, цели семейства или групи общества (например сирийците в Западна Европа). Днес хората са мобилни и търсят своето място под слънцето, търсят реализация, препитание или просто по-добър живот. (Марияна Цюрхер)

Измества се единствено целеполагането на мобилността в хода на историческото развитие – от войните за заемане на нови територии през борбата за оцеляване до търсене на друг начин на живот с акцент върху образование, професионална реализация и по-добро личностно развитие. Мобилността като начин на живот постепенно измества традиционната уседналост в границите на родния дом, родния край, националната държава. В изследваните текстове на студентите т.нар. *оцеляване* доминира като повод и основна част от мотивацията за промяна на топоса на живот и работа. То обаче представлява именно само повод или претекст за тази промяна, така че впоследствие от принуда често се превръща в шанс за модифициране на житейския модел под влияние на фактора чуждост, напр. в начина на междуличностно общуване:

Моята мащабна среща с чуждостта започна, когато започнах работа в старчески дом в Швейцария. Още при първите си срещи с немскоговорещите ми направи впечатление тяхната учтивост, добронамереност, съчетана с критично отношение. Коректността и точността изпъкнаха на преден план при всяка една среща с тях. Направи ми силно впечатление тяхната демонстрация на внимание в разговора, бил той служебен, официален или личен, дори да е с незначителна важност. Когато казват нещо, те не говорят мимоходом, а се приближават до събеседника си, гледат го в очите и така обменят информация. На мен ми допада изключително много този техен прийом, защото така показват зачитане, респект и уважение към всеки събеседник, независимо дали е техен сънародник, или чужд. Когато швейцарците в по-малките градчета срещнат някого, дори да не го познават, поздравяват. Ако няма поздрав, се счита за липса на възпитание. При работна среща задължително се подава ръка. Например, когато лекарят дойде на визитация в старчески дом, се ръкува задължително и с персонала, и с пациентите. Такова поведение не съм видяла при нито един наш медик – това не е обичайно при нас. Във всяко учреждение

и магазин персоналът е усмихнат, поздравява и пита „С какво можем да ви бъдем полезни?“. Тези чужди за мен по език и етнос хора ме накараха да се чувствам добре сред тях благодарение на своето гостоприемство и вежливост. (Марияна Цюрхер)

Срещата с чуждостта в случая е позитивно конотирана и предпоставя промяна на собствения модел на поведение както в рационален, така и в емоционален план. В същото време не е спестено критичното отношение към българския културен стандарт – медици, които говорят на пациентите си на „ти“, намръщени лица в магазините. Това обаче по никакъв начин не отменя „задължителната“ за българското самосъзнание гордост от това, че сме българи. Конкретни основания за това не се споменават – гордостта е аксиоматична и „задълбава“ в миналото като единствен извор за национално достойнство:

Културата на моя народ е древна и богата. Имаме много положителни качества и традиции, които трябва да се постареем да съхраним и предадем на следващите поколения. Мисля обаче, че има какво да заимстваме и от германските народи, което да ни обогати в културно отношение и да продължим да крачим в бъдещето с вдигната глава, че сме българи. (Марияна Цюрхер)

За разлика от подробния и конкретен коментар на положителното въздействие на другостта в манталитетно отношение, авторката на есето се лишава съзнателно от скрупулъозен анализ на собствената културна рамка – резултатът е кратък клиширан текст, който сякаш („мимоходом“) бърза да подмине съвременното нелицеприятно усещане за своето на фона на чуждите приветливост, коректност, респект към всеки човек, описани в изложението. Краят на цитата повдига основен въпрос за **фактора (славно) минало – древна култура – традиции – национална гордост при формирането на личностната и общностната идентичност**. Семейството, училището, културните институти като институции, призвани да се грижат за националната идентичност, много често и понякога безкритично преекспонират ролята на миналото и корените в процеса на инкултурация, на осъзнаване на собствената културна принадлежност. Затова и описанието на българските добродетели в цитирания текст звучи неопределено, стереотипно, празно патетично (древна и богата култура, положителни качества и традиции). Разбира се, веднага след това картината е допълнена с **дистанцирания поглед към своето** (заимстването на други културни модели) в резултат на срещата с чуждостта. **Допълването на своето с чуждото** е

характерно за повечето изследвани текстове. Много рядко се наблюдава пълно изключване на критическия поглед към собствената култура, породен от срещите с другостта. Т.е. взаимовръзката свое – чуждо се възприема не само като естествена, но и като конструктивна в процеса на саморефлексия. В анализираниите есета почти напълно липсва обаче като контрапункт **осъзнаването на миналото и историята не като източник на гордост, а като бреме**, „свърхбагаж“ (Мирела Иванова, цит. по Коневке 2007: 46), който тежи, а в някои случаи може и да саботира процеса на социализация и интеграция: „Не сте ли усещали никога бремето на тежкото, безкрайно минало, което сме принудили да мъкнем от хилядолетия, този шлейф, който става все по-дълъг и никога не свършва? Имам предвид именно това, към което сме най-привързани: нашата идентичност, която, от една страна, ни придава стабилност, но пък, от друга, не ни позволява да се движим свободно“ (Юга 2007: 5). Този въпрос не само рядко се задава в България, той се възприема едва ли не като кошунствен, като посегателство към свещени и непоклатими истини. В същото време би било късогледо миналото и паметта за него да се разглеждат като анахронизъм в процеса на идентификация, т.нар. корени са равнопоставен фактор в личностното и общностното развитие наред с много други предпоставки, актуални за настоящето и визионерски за бъдещето. Славославането на миналото, чест рефрен в изследваните текстове, би могло да се квалифицира като вид компенсаторна реакция спрямо неудовлетворителното и нелицеприятно настояще, както и спрямо липсата на перспектива в обозримото бъдеще.

Друг акцент в коментираниите студентски работи, особено сред магистрите, които се занимават с педагогическа дейност и са в една по-зряла възраст, е **значението на интеркултурното обучение в работата с деца и родители**. Основен мотив в есето на Биляна Николова е **емпатията, проявена в културноспецифични ситуации**. Всички ние имаме огромен запас от черти, теории и обяснения за нашето и чуждото поведение в културен аспект. Точно това ни помага да взаимодействаме с другия (чуждия) по един адаптивен начин:

Моделът на семейството и интерпретацията на нормите на поведение в България, Швеция и Франция се оказаха моята първа среща с чуждостта. Това се случи на семинар за обучение на родители на деца със специални образователни потребности. Чуждестранните гости, млади и по-възрастни семейства, бяха дошли с децата си и залата, превърната в коктейлна, се изпълни с интересна компилация от жестове, усмивки и реакции. Докато хапвахме сладки и седяхме спокой-

но, децата на шведка, българка и французи играеха около саксия с цвете. Ровеха и изхвърляха пръстта, смееха се щастливо и се цапаха типично по детски, предизвиквайки възмутените погледи на наблюдаващите ги по-възрастни. Наблюдавах реакциите на родителите. Всеки от тях подходи различно и в зависимост от културата, чийто представител е. За да разберем една култура, е нужно да подходим от гледна точка на това, което диктува нормите и представите, заложенни като модели в нея. Въпреки това винаги съществува несигурност как би трябвало да се интерпретира едно действие, но в случая поведението на родителите спрямо децата, извършили беля, се асоциираше с културните предпоставки. Интересна беше реакцията на шведката. Тя прошепна нещо на ухото на детето си, усмихна се и момченцето се върна при саксията, като започна да връща пръстта обратно в съда с цветето. Колегата, с която пътувахме заедно от Си-листра, типично „по нашенски“ започна да се кара на своето дете и то се разплака, възмутено тръшкайки се на пода. Французинът, строг и ядосан, удари шамар и това ни най-малко не възмути съпругата му. По-късно, докато коментирахме поведението на децата, тя сподели на английски език: „Смятам, че това е добър метод да покажеш на децата кое е добро и кое – не. Ако са добри – има целувка, ако са лоши – шамар“. Постигането на амбицията на родителите да възпитат послушни, умни и успешни деца става по различен начин, налаган от културата им. Попитах шведката каква беше тайната, която накара малчуганът ѝ с щастливо изражение на лицето да се втурне в чистене на замърсеното място. Тя сподели, че обяснила правилата на „играта“, която детето играело, и прибирането на пръстта обратно в саксията било втората част от „приключението“. Децата в скандинавските държави биват насочвани към развиване на творческите им заложби. Родителите не акцентират върху дисциплината и строгия режим. А децата със специални образователни потребности посещават обикновените детски градини и училища. Направи ми силно впечатление подходът на шведската майка, която, спокойна и уравновесена, преобърна неловката ситуация в пример за възпитание и модел на култура, която се намира в рязък контраст с българската култура и възпитателни подходи. Независимо от трите различни примера смятам, че е нужно да признаваме чуждостта и да разбираме Другия. Влизането в „чуждия ред“ ми даде възможност да вникна в смислите на друг вид житейски образци и ме обогати. То посочи препратки към осмислянето на другостта в контекста на социални, етически и естетически норми и светоусещане. (Биляна Николова)

Може да не се съгласим с тезата за възпитанието на „послушни, умни и успешни деца“ чрез способите в коментиранияте три култури,

може да се изненадаме от „френския“ шамар като възпитателно средство и от довода, който го обяснява и оправдава, но трябва да признаем, че това, което обединява трите случая, е разчитането на определени „правила“ на играта в трите културни общности, към които можем да се отнесем критично и/или емпатично.

Трети основен акцент в изследваните есета е **срещата с чуждостта в условията на икономическа миграция**. Наред с трудности, свързани понякога с „гледа, мизерните условия на живот“, с отношението като към „евтина работна ръка“ (Дарина Личева), наред с проблемите в общуването на съответния език се появяват (расистки) предразсъдъци относно цвета на кожата и взаимовръзката му с националната принадлежност (Цветозар Иванов). В чужбина българите се идентифицират от местното население с определен етнос, живеещ в националната държава България – ромите, и като цвят на кожата, и като поведение („Тяхната представа за българка беше образът на мургава, не особено привлекателна и много често нечистопътна жена, практикуваща някои доста съмнителни професии, които наричаме свободни, както и джебчийство“, Дарина Димитрова):

В средата на 2000 г. и на мене като на всички млади хора, срещнали трудност с намирането на работа в България, ми се наложи да замина за друга държава, за да мога да издържам семейството си, и така заминах за Холандия. Там срещнах големи трудности с езика им, който е трудно разбираем и още по-трудно е да го научиш, някаква смесица от немски, френски и английски. Там всички знаят английски език, но не желаят да го говорят и комуникацията е голям проблем. Всички холандци, с които се срещнахме там, ни питаха откъде сме, от коя държава сме. След като разберяха, че сме от България, казваха, че лъжем, понеже сме били бели, а българите, които били виждали, били мургави (черни) и много лъжели и крадели. Казваха, че бели българи нямамо и че ние не сме искали да кажем откъде идваме. Много трудно ни допускаха до себе си и не искаха да работим с тях или да ни препоръчат на някого за работа. (Цветозар Иванов)

Контрапункт на недоверието към българите е доброто отношение на част от работодателите в Холандия – правилото винаги има изключения:

Но имаше и такива, които ни приеха добре, помогнаха ни да си намерим квартира и работа. Много им бе странно защо сме отишли в тяхната страна да работим, когато разбяха, че имаме собствени къщи или

жилища, а сме ги оставили и сме тръгнали да търсим работа при тях. Казваха: „Вие сте богати, щом имате свои жилища. Какво търсите при нас?“. В Холандия е много скъпо да закупиш имот, поне 80% от тях живеят на квартира въпреки добрите си доходи. Плащат наеми на държавата или на някои по-заможни хора, предоставили им квартира. (Цветозар Иванов)

Разминаването между представите за стандарт на живот много често се свързва с т.нар. собственост на жилища в България, което е не толкова критерий за добро благосъстояние, колкото резултат от традиция, психологическа нагласа – първото, което българинът се стреми да осигури, е свой покрив над главата. Крепостта собствен дом е по-скоро предпоставка за оцеляване, отколкото утвърждаване на висок социален статус, последното наблюдаваме като културен стандарт в Западна Европа – само богатите притежават недвижима собственост. „Странно“ изглежда в „българските“ очи типичното за Запада отделяне на децата в самостоятелно жилище след навършване на 18 години, което отново ни връща към българската традиция на разширеното семейство, за което многофамилният дом на различни поколения („дом за нашите деца“) е висше житейско постижение и добродетел. Този феномен, от друга страна, обяснява липсата на самостоятелност у младите поколения и продължителната опека от страна на възрастните, траеща практически през целия живот („да осигурим деца и внуци“).

Друг ракурс, свързан неотменно с икономическата миграция на българите, е т.нар. „студенина“ и „пресметливост“ на Запад в сравнение с емоционалността и емпатията на Изток. Има се предвид липсата или трудността на комуникацията между хората (празните улици вечер, забавленията и срещите с приятели стават по точно установен график и единствено през уикенда), през седмицата се работи. Тази прагматичност в модела на функциониране на ежедневието се окачествява от българска страна като несъответстваща в манталитетно отношение на културата на Юга („[...] в България ние сме свикнали и знаем, че всеки ден, всяка вечер и по всяко време можем да излезем, да се забавляваме с приятели“). Резюмето на анализа в есето на Цветозар Иванов е кратко и ясно: „В крайна сметка нашата родината е България и нашето място е тук“, с други думи, според автора възможността за съвместяване на културните стандарти е нещо преходно, дългосрочно то не е осъществимо. С това се обяснява и фактът на завърнали се българи, включително и на успешно реализирани в чужбина – понякога

усещането, че не ти е там мястото, взема връх над всякакви социални, икономически, финансови аргументи: „...чужбина дава, чужбина взема, но чужбина дом не става“ (Дарина Личева). Разбира се, също толкова силна е обратната тенденция на заминаващите българи, които дълго време или завинаги се „затварят“ за т.нар. родина.

„Излизането“ от стереотипите на собственото мислене е възможно най-трудната, но и най-дискутирана тема в изследваните курсови работи. Особено нагледен и за съжаление, често срещан е описаният от Дарина Димитрова случай на метаморфоза на отношенията между българи в чужбина: „това, което смятах за свое, близко (групата българи – С.Б.), се оказва истински чуждото, което кара човек да се чувства несигурен и далечен“:

[...] в очакване на подкрепа от българите, с които пътувах до Холандия, а и впоследствие общувах и живях и чийто имидж така ревностно защитавах (срещу идентифицирането на българите с ромския етнос – С.Б.), впоследствие се оказаха всъщност „чуждите“. И както може би повечето хора, тръгнали „на гурбет в чужбина“, ще ви кажа: пази се от своите! (Дарина Димитрова)

Обяснението за тази метаморфоза на своето в чуждо е в психологията на общуване и поведение, в т.нар. „народопсихология“ и конкретно в пословичната българска завист:

[...] рано или късно уменията ти да оцеляваш, да се адаптираш към средата, която те заобикаля, всъщност са те отчуждили от „стадото“, от тези, които си смятал за свои. Качествата, които всеки човек иска да притежава, за да съумее да се приспособи към новата, различна среда, стават камъчето, което спъва отношенията ти с обкръжаващите те (българи – С.Б.) и те правят обект на завист. Тези същите качества всъщност натрапчиво се набиват в очите им и ги карат да се чувстват застрашени, напомнят им, че може би те не са се справили, не са успели. (Дарина Димитрова)

Тук отново за пореден път се тематизира мотивът за „оцеляването“, който трайно навлезе в мисленето и целеполагането на младото поколение независимо дали напуска, или остава в България, липсата на перспектива и прилично настояще се превърнаха в основни маркери на актуалната българска действителност, както показват почти сто процента от студентските есета. Традицията да оцеляваме, вместо да

живеем, се подема и от младите поколения. Но по-важното в описания случай е нюансираната промяна в дефиницията що е чуждо:

И сега, след толкова много години, разбирам, че чуждостта в същността си не е нещо просто различно. Тя е усещане, начин на мислене, възприятие. Тя търпи промени, еволюира, **сменя полюси**. Това е така, защото и ние се променяме, като изменяме и значението на думата, и смисъла ѝ спрямо нас. (Дарина Димитрова)

Динамиката на релацията свое – чуждо ни приближава към доминиращия принцип в интеркултурната комуникация – културния релативизъм, който, на първо място, предполага равнопоставеност на културните стандарти и на второ, разбива мита за тяхната устойчивост и непроменимост („смяна на полюсите“). Горният пример е убедително доказателство за т.нар. излизане от стереотипите на мислене и възприемане на отношението свое – чуждо, както и за идентичността като динамична, а не статична категория – идентичността не е даденост, а се формира и променя в хода на житейския опит на човека, който неизбежно включва срещите с другостта.

В заключение – ракурсите, тематизирани в разсъжденията на студентите, обхващат акценти в отношението към чуждостта както в синхронен, така и в диахронен план. **Чуждостта** в коментирания есета разбираемо се тематизира **в контекста на спомените, на паметта за близкото и по-далечното минало**. В този смисъл опитът на младите хора с различни култури се основава на механизма на спомняне в далечен или по-близък времеви отрязък. Синхронното възприемане на другия в голяма степен се съчетава с диахронния принцип на спомена. Отдалечаването в пространството (критическа дистанция) като начин да се оцени свое и чуждо, се допълва от отдалечаването във времето. Колкото и малък „исторически“ опит да имат 20 – 30-годишните, погледът към миналото присъства неотменно в отношението към другостта. Нещо повече, близкото минало се явява основен „герой“ в разказите на студентите, ако лично не са го преживели и осъзнали, бидейки деца, то се появява в разказите на родители, баби и дядовци. Но и двата плана на отразяване на релацията свое – чуждо от страна на младите хора – ретроспективен и проспективен, имат за свързващо звено съзнанието за важността на срещите с различните видове чуждост в интер- и интракултурен контекст, тяхното изключително значение за личностното и общностното развитие на отделния човек. Саморефлексията – погледът към своето през призмата на другостта, който ни помага да

„прогледнем“ и да се променяме – е доминиращият мотив в анализираниите текстове и основен извод, който студентите извличат за „ползите“ от житейския опит в интеркултурна среда.

ЛИТЕРАТУРА

Конекфе 2007: Koneffke, J. Von „deutschen Schweinehunden“, französischen Tabakverkäufern, türkischen Kopftüchern, Identität und mangelnder Vaterlandsliebe und dem Heimweh nach Europa. // *Identitäten im Wandel*. Internationales Autorentreffen II Sofia und Plovdiv 29.03.-1.04.2007. Sofia: Goethe-Institut, 45 – 50.

Троянов 2007: Trojanow, I., Hoskote, R. // *Kampfabsage. Kulturen bekämpfen sich nicht – sie fließen Zusammen*. München: Karl Blessing Verlag, 2007.

Юга 2007: Juga, N. *Was uns Menschen von der Mehrheit der Lebewesen, die unseren Planet bewohnen, unterscheidet*. *Identitäten im Wandel*. Internationales Autorentreffen II Sofia und Plovdiv 29.03 – 1.04. 2007. Sofia: Goethe-Institut, 1 – 10.

Есета на бакалаври и магистри от Факултета по хуманитарни науки към Шуменския университет: **Марияна Цюрхер, Биляна Николова, Цветозар Иванов, Дарина Личева, Дарина Димитрова.**

Докторанти

**МЕСТНИТЕ ИМЕНА В СЕЛО КОСТИЕВО ПРЕЗ ПРИЗМАТА
НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ, КОИТО ПРОТИЧАТ
В НАСЕЛЕНОТО МЯСТО**

Красимир Коилов
Институт за български език, БАН

**THE LOCAL NAMES IN THE VILLAGE OF *KOSTIEVO* FROM
THE PERSPECTIVE OF THE DEMOGRAPHIC CHANGES
IN THE SETTLEMENT**

Krasimi Koilov
Institute for Bulgarian Language, BAS

Demographic processes taking place in Plovdiv's region (and nationwide) affect a number toponyms used by the local people. The local names in the territory of the village of *Kostievo* are a collection of many diverse onyms reflecting local characteristics, values and traditions in naming. By microtoponyms the settlement can trace its importance in the cultural and historical memory of our land.

Key words: *Kostievo, demography, toponyms, field study*

Костиево е едно от българските селища, които пазят до ден днешен своите традиции, изградени на сериозния исторически, културен и духовен потенциал, натрупан през годините на развитие. Разположено е в Южна България, Горнотракийската низина. Намира се в Пловдивска област, на 14 км северозападно от Пловдив, като е част от община „Марица“.

Малко се знае за миналото на село Костиево. До нас не са стигнали никакви писмени документи. Можем да градим своите заключения само върху онова, което е дошло като предание. Преди османския период не се откриват писмени свидетелства въпреки регистрираните стари обиталища в землището му – няколко гробни могили, които не са запазени до наши дни, а са разграбвани от различни завоеватели през отделните периоди на историята. Свидетелство за живот по тези

земи са множеството стари керамични съдове, които са откривани при различни стопански дейности. Първото сигурно писмено свидетелство за селището е от 1576 година, когато то се появява в османските документи под името Кьосте. От епохата на Българското възраждане се открива едно по-скоро легендарно сведение за селото – по-възрастните хора разказват, че там веднъж е пренощувал българският революционер Васил Иванов Кунчев (Васил Левски), но подобна информация трудно може да бъде доказана с писмен източник и тя вероятно да бъде отнесена към преданията, които оформят народния облик на Костиево. След Освобождението селището става известно със своята църква „Св. Троица“, построена през 1905 година, с уникални стенописи на пловдивския художник Георги Данчов. В нашето съвремие сведенията за Костиево гравитират основно около неговата роля и участие в проекта „Тракия – икономическа зона“ в няколко журналистически статии, без да се открива цялостно изследване за селото (Нигохосян 2006: 7).

За името на селото съществува легенда, която гласи, че някога варвари избили местните и по могилите останали само костите им. Оттам дошло и името на селото – *Костиево*. Видно е, че подобен тип сведения имат митологичен характер и не могат да дадат точна етимология на ойконима, но са ценни с оглед на народните предания, свързани с населеното място и неговите традиции. Първото му сигурно название е от вече споменатата 1576 година в османските документи – *Кьосте* (Узунова 2003: 20). Макар и леко изменено, много наподобява на българското *Косте/Коста* + ойконимичната наставка *-ево* – *Костиево* (срв. *Хаджиево, Кадиево* и т.н.), или село *Кости* (което има същата етимология) в област Бургас. Предполагаме, без да имаме убедителни доказателства, че става въпрос за личното име *Коста* (вероятно по името на някой от създателите на по-ранно селище по тези земи или бележита личност, останала в местната история със своите постижения и приноси), което мотивира ойконима *Костиево*.

От проведено теренно проучване се установи умерено увеличаване на населението на селото благодарение на доброто му икономическо състояние. Почти не се откриват пустеещи къщи в него. Има слаба миграция на млади и по-възрастни лица към други населени места. В селището доминира българският етнос (90%), а ромският е умерено застъпен (10%). Не се откриват представители на други етнически групи. Традиционно в Костиево се изповядва източноправославно християнство. В единични случаи някои семейства (предимно от ромски произход) се определят като поклонници на мюсюлманството. Регистрират се все по-

вече случаи на изповядване на различни религиозни учения (напр. евангелизъм), отклоняващи се от официалната християнска догматика.

Костиево е едно от бележитите културни средища по нашите земи, което лесно може да бъде потвърдено и при разглеждането на местните названия, съхранени в неговото землище. Обект на нашето изследване ще бъдат местните названия в землището на село Костиево и по какъв начин те се повлияват от демографските процеси, които протичат в населеното място. Насочването към подобна тематика цели да опише и класифицира микротопонимите на споменатото селище, което ще доведе до първото им подробно разглеждане и проучване. В темпорален аспект няма как да се ограничим само със съвременното състояние на названията, тъй като голяма част от тях пазят „живи“ разновидности от по-стари времена (нещо характерно като цяло за науката ономастика – историческият аспект в развоя на онимите не би могъл да се пренебрегне и да останем само в настоящето). Оттук следва да бъдат приложени синхронноописателният и диахронният метод. Анализът на микротопонимите ще бъде осъществен от няколко различни езикови гледища, което ще очертае и структурата на настоящото изследване. От своя страна микротопонимите са названия на неголеми географски обекти, които имат тясна сфера на своята употреба, функционират само в пределите на малка територия и са известни на ограничен кръг от хора (Чолева-Димитрова 2002: 23).

Доброто местоположение и приемствеността през вековете са предпоставка село Костиево да съхранява почти непокътнати своите ценности и традиции, които са достигнали до нашето съвремие. То безспорно е културно средище, предизвикващо интерес за изследване от различни научни гледни точки – историческа, етнографска, археологическа и т.н., поради натрупаното в неговото землище немалко количество разностранен емпиричен материал. Проучването на подобни български селища има своя приносен характер, тъй като, от една страна, се обогатява съвременният научен фонд, а от друга, те ще се увековечат в културно-историческата памет на народа ни и няма да бъдат забравени.

В последвалия анализ на събрания емпиричен материал са представени микротопонимите от Костиево, които не са в своя пълен списък (такъв ще бъде включен в бъдещо по-подробно изследване), а само представителна извадка, имаща за цел да илюстрира голямото онимно разнообразие в землището му.

Семантична класификация на местните названия

А. Деапелативни теренни имена

Семантичната класификация на теренните имена в сравнение с другите класификации на видовете топоними е най-богата. Въз основа на произхода на теренните имена (т.е. от какъв вид име са образувани) и мотивите на номинация названията им могат да се проследят като топографски и имена във връзка с човешката дейност. Земеличните (както някои изследователи ономасти наричат топографските названия) имена съсредоточават вниманието си върху физико-географските особености на съответния регион, които са мотивирали оними (географски термини, названия на почви, растения, животни, особености и местоположение на местностите и др.). След групата на топографските названия важно място заема и групата на културните названия, които със своето разнообразие са огледало на човешката дейност в природата, и по-конкретно – на неговата битова, стопанска дейност през различните исторически периоди, тясно свързана с религиозния му мироглед или с неговата духовна култура (Димитрова-Тодорова 2012: 116, 117).

– Имена според особения вид на местността или на обект в нея, или в резултат на метафоричен пренос – *Голяма равнина, Големи шипове, Гърбища, Дълъг герен, Каменица, Камъкът, Равнината, Равнините;*

– Имена по местоположение спрямо други обекти – *Горни ливади, Горна Каменица, Долен герен, Долна вада, Долна Узунория;*

– Имена от названия на растения и дървета – *Брестчетата, Бряста, Бъзите, Върбата, Джевизови върби, Дъбите, На ореха, Оришака, Черницата;*

– Имена от названия на птици, животни и техните обиталища – *Орловица;*

– Имена във връзка с вършитбата на житните култури – *Арманите, Арманчетата;*

– Имена във връзка с вида на засажданите места – *Бахцията, Бостанлъка, Голям бостанлък, Градина, Малък бостанлък, Оризарки;*

– Имена във връзка с овощарството и с вида на плодните насаждения – *Джевизови круши, Петкови круши;*

– Имена във връзка с лозарството – *Лозята;*

– Имена във връзка с местата за паша – *Биволов герен, Богданов герен, Богомилов герен, Божилков герен, Вълков герен, Геренчетата, Големанов герен, Голям герен, Големи ливади, Ливадите, Малки ливади, Минков герен, Мишков герен, Начев герен, Ничев герен;*

– Имена във връзка с различни домашни животни – *Конарски път*;

– Имена във връзка с помещенията на добитъка – *Ганчови егреци*;

– Имена във връзка с наличието на водоснабдителен обект (мно-го често се наблюдава вътрешносистемна транспозиция от хидроним-ния пласт топоними, които мотивират и ороними, названието на вод-ния обект се изравнява с това на сухоземния) – *Азмака, Барата, Ба-талов гьол, Баш гьол, Башев гьол, Бимбалов гьол, Божков гьол, Вада-та, Гаров кладенец, Големанов гьол, Данев гьол, Дълбока вада, Изво-рите, Камбуров кладенец, Камбуров чорбалък, Канала, Конарски гьол, Костов гьол, Крива вада, Кутев гьол, Кутев чорбалък, Миринов гьол, Митакон гьол, Мишов гьол, Модинков гьол, Новата вада, Попов кла-денец, Попски кладенец*;

– Имена във връзка с пътища, пътни съоръжения, крайпътни наблюдателни постове, бродове и т.н. – *Друма, Дърварски път, Дър-воделски път, Кулата, Мостчетата, Ханчетата*;

– Имена във връзка с гробове, гробища, некрополи и лобни мес-та – *Арабаджийска могила, Бабина могила, Голяма могила, Гробища, Дочева могила, Караджова могила, Каџи могили, Мини могили, Мин-кова могила, Минови могили, Могилите, Могилките, Шишков гроб*;

– Имена във връзка с култови обекти – *Манастира*;

– Имена във връзка с поселищните отношения в миналото, сви-детелстващи за наличието на селища в миналото – *Юртовете*.

Б. Деантропонимни теренни имена

Посесивните теренни имена от единични антропоними много добре представят частнособственическите отношения в миналото, ко-ито след политическите промени през 1989 година отново се възста-новяват в България. Те най-често носят в себе си името на собствени-ка на местността, която именуват, или името на собственик на обект в нея (Димитрова-Годорова 2012: 122):

– от андроним – *Бабин гьол, Бабин път*;

– от лично име – *Ангелинско пере, Асеница, Банко, Голяма Енчо-вица, Димови брести, Драганица, Енчевица, Лазарови брести, Лаза-ров път, Минкови брести, Николови брести, Рангелица*;

– от фамилно име – *Абрашеви кюшета, Аджовица, Акшеви кю-шета, Анчев герен, Анчева драка, Балев трап, Боневица, Вълкови брес-ти, Гогочев брести, Гърковица, Джевизови брегове, Джевизови трън-ки, Джевизова драка, Караджови трънки, Китев дупки, Костов брод, Кутев дупки, Мешков брод, Парови тирове, Гарови тирове*;

– от родови имена – *Бахчеванска черница, Бахчевански герен, Големаница, Кершехидов кладенец, Кимшев брод, Ковачевица, Мишков брод;*

– от жителски имена – *Цалатишки брести, Цалатишки друм, Цалатишки път;*

– по служебни (професионални) имена – *Войника, Войнишка.*

От направената семантична класификация на 154 микротопонима можем да направим някои изводи с интра- и екстралингвистичен характер.

1. В структурно отношение топонимията на Костиево е в дисонанс с утвърдените модели в онимната система в землището на Пловдивския регион. От едночленни имена са възникнали 116 от всички проучени 356 онима, или приблизително 40%, като по-голямата част от общия им брой са членувани.

2. Преобладаващата част от съществителните нарицателни имена, с които се означават географски обекти, растителен и животински свят и нарицателни с културно-историческо значение, са със суфиксални изменения, което показва недотам старинната лексика, залегнала в местните названия на Костиево.

3. Демографското състояние на населеното място леко се отклонява от общите развойни тенденции, характерни за българското землище – намаляване на населението по естествени биологични причини. Има ясно изразена миграция към селото поради наличието на стабилен източник на доходи. Рядко се регистрира обратният процес – напускане на пределите на селището.

4. От изследваните 356 (ексцерпирани от различни източници) топонима 55% все още имат жива употреба сред населението. Останалите 45% са посочени от информаторите като непознати. Въпреки демографските процеси (застаряване на населението и миграция към други населени места в България и извън нея), протичащи в населеното място, повечето от местните названия са запазили своя изконен произход и автентичен изговор в непроменен вид. В речта и в традициите на именуване не са навлезли нови названия – неоними.

ЛИТЕРАТУРА

Димитрова-Тодорова 2012: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България (Изследвания, анализ, проблеми)*. [Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Balgariya (Izsledvaniya, analiz, problemi)*.] София: Емас, 2012.

- Нигохосян 2006:** Нигохосян, Х. Щъркелът долита в Костиево на 20 февруари. [Nigohosyan, H. Shtarkelat dolita v Kostievo na 20 fevruari.] // *Седмичен Акцент (Пловдив)*, № 107, 23 – 29 юни 2006 г., с. 7.
- Узунова 2003:** Узунова, М. Село Костиево. [Uzunova, M. Selo Kostievo.] // *Марица*, № 3, 4 ян. 2003 г., с. 20.
- Чолева-Димитрова 2002:** Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник.* [Choleva-Dimitrova, A. Selishtni imena ot Yugozapadna Balgariya. Izsledvane. Rechnik.] София: Pensoft, 2002.
- Архив на секция „Приложна ономастика“ на ИБЕ към БАН. [Arhiv na sektziya „Prilozhna onomastika“ na IBE kam BAN.]

ЗА СЛОВОРЕДНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С К-ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Христиана Кръстева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ON THE WORD ORDER PROBLEMS OF BULGARIAN INTERROGATIVE SENTENCES WITH WH-WORDS

Hristiana Krasteva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The main goal of the article is to review problems connected with the word order of the wh-words in Bulgarian interrogative sentences with wh-words, the solutions proposed in the reviewed literature, the factors giving rise to these problems, and the opportunities for future research on the topic. Main problematic areas of interest hereby are semantic characteristics and affiliation of the wh-words to a lexical-morphological subclass; the syntactic function of the wh-words; multiple wh-fronting in the CP in simple and complex sentences.

Key words: *wh-questions, word order, Superiority effect, Specificity, multiple wh-fronting*

Увод

В съвременния български език съществуват два основни вида въпросителни изречения – със и без въпросителна дума (въпросително местоимение, частица, наречие). Въпросителните изречения без въпросителна дума имат за основен различителен признак интонацията. В настоящата статия няма да се спираме на тях. Тук ще разгледаме само общите въпроси¹ с въпросителни к-думи (*кой, кого, какво, кое, как, кога, къде, колко*). Целта на изследването е да се коментират проблеми, свързани със словореда на въпросителните к-думи в този вид изречения, с факторите, които пораждаат тези думи, както и да се разгледат предложените в научната литература решения и възмож-

¹ Под общи въпроси ще разбираме „въпроси за попълване“, както те са дефинирани от М. Лакова (Лакова 2007: 37).

ностите за бъдещи проучвания. Основните аспекти, върху които се фокусират нашите наблюдения, са:

- семантични признаци и принадлежност на въпросителните *к-думи* към даден лексикално-морфологичен подклас;
- синтактична функция на въпросителните *к-думи*;
- многократно запълване в СР на въпросителното просто и сложно изречение.

За словоредните проблеми на въпросителните изречения с *к-думи*

Един от основните проблеми на общите въпроси с въпросителни *к-думи* е свързан с *двойствената природа на някои въпросителни местоимения* в изречения от типа:

1. *Кой вестник искаш?/Искам цветния вестник.*

(кой = А)

2. *Кой дойде?/Дойде баща ми.*

(кой = N)

3. *Какво ще купиш?/Ще купя яйца.*

(какво = N)

4. *Какво дърво е това?/Това е бук.*

(какво = А)

В примерите по-горе едни и същи местоимения (*кой, какво*) функционират по различен начин – веднъж като съществително, веднъж като прилагателно. Този проблем е проучен по-подробно у Р. Ницолова (Ницолова 1984), М. Лакова (Лакова 1991, 2007) и И. Кръпова и Г. Чинкуе (Кръпова и Чинкуе 2008). В Приложение 1² е представен разбор на семантични признаци, с които са маркирани въпросителните местоимения. Видимо е, че една и съща дума, например *кой* (*кой1/кой2* в Приложение 1) може да функционира различно в синтактично отношение – като съществително да бъде главна част на NP, а като прилагателно да е спецификатор в случаи например като [кой [студент]]. В същото време обаче и двете думи *кой* са маркирани еднакво по признака *±адефинитност* (виж Приложение 1) или и двете в своето съответствие отговор съдържат „формален показател (възможно и нулев), показващ, че съответната синтактична фраза реферира обект – предмет от външната действителност, че реферира конкретно място или конкретно време“ (Лакова 2007: 147 – 180). С

² Обобщение на някои резултати от проучването на М. Лакова „Въпросите и въпросителните изречения в българския и полския език“ (Лакова 2007: 147 – 180).

други думи, пита се за познат (на респондента) предмет/човек от дадено известно множество. Още повече че местоименията не могат да се членуват, но отговорите и на двата типа въпроси предполагат посочване на съществително име или NP, което е дефинитно [+def] или поне специфично³ [+specif]:

5. *Кой дойде?/Иван дойде./Дойде един приятел.*

6. *Кой студент дойде?/Студентът по химия./Един студент по химия.*

Друга възможна гледна точка по отношение на *кой1* е застъпената от Р. Ницолова (Ницолова 1984): местоимението не означава никакъв признак на елементи от дадено множество, защото за признака научаваме от значението на името при атрибутивна употреба или на сказуемото/на изречението при предикативна или свободна употреба.

Освен маркираността по посочените признаци на всяко от местоименията в приложението се посочва и синтактичната служба, която то трябва да изпълнява в изречението. Без значение дали става въпрос за просто или сложно изречение, когато въпросителната дума е една, нейната функционална интерпретация се извежда от мястото ѝ във фразовата структура чрез проследяване на придвижването в спецификаторната позиция.

7. *Кой е виновен за стачката на летците?*

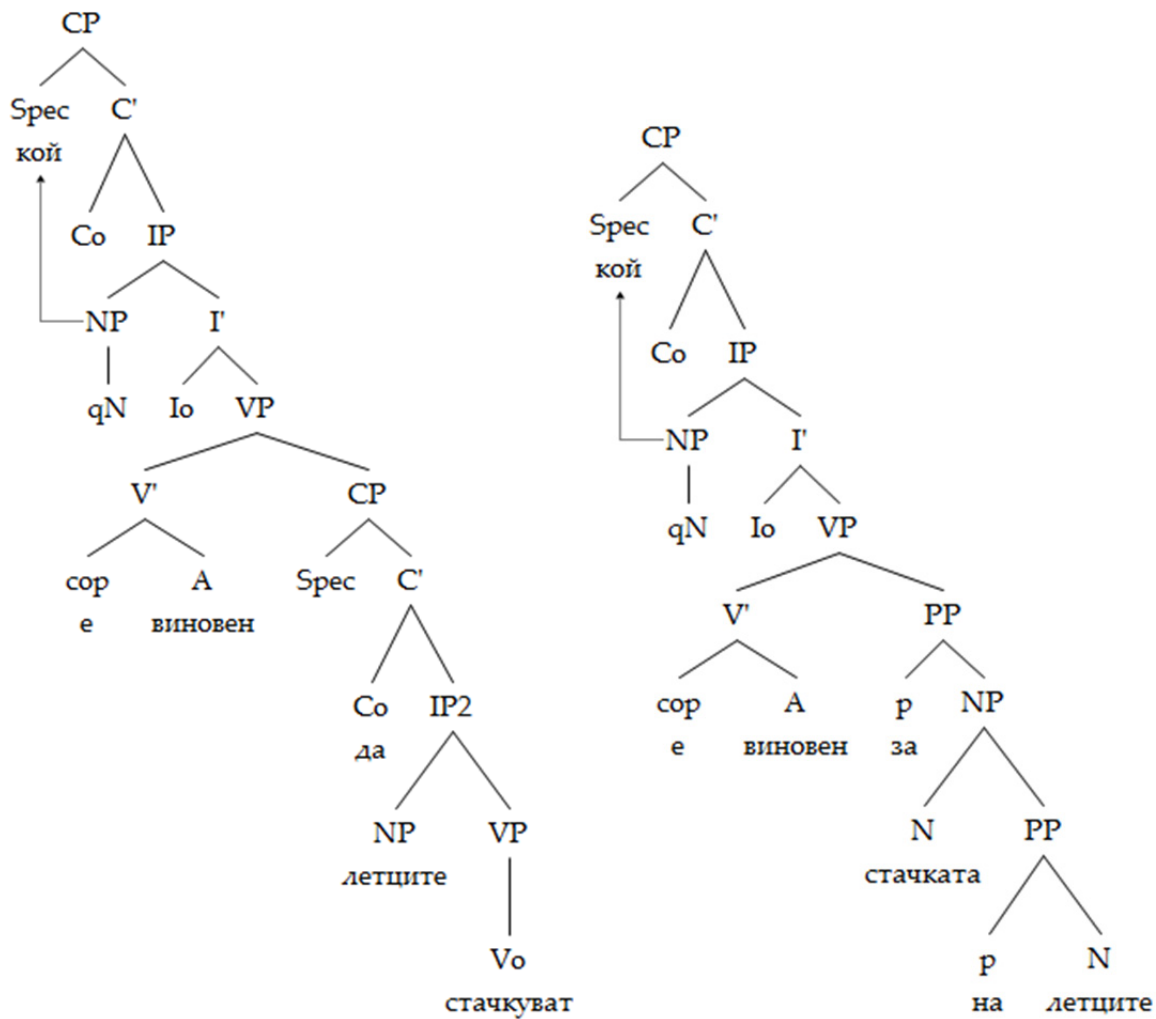
8. *Кой е виновен да стачкуват летците?* (Виж Фиг. 1)

И в двата случая *кой* е подлог или това е местоимението *кой2* от Приложение 1.

Й. Пенчев (Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998: 614 – 615) определя мястото на въпросителните думи „в свободна спецификаторна позиция на изречението“, като посочва, че те са резултат от движение, наподобяващо придвижването на *ли*, но тук разликата е, че има възможност за повече от една *к*-дума, както и за комбинация от *к*-дума и *ли*:

9. *Кой ли ще дойде вместо него?/Какъв ли е новият шеф?*

³ В смисъла на Й. Пенчев (Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998: 515).

Фиг. 1. Дървовидни структурни схеми на примери 7 и 8

След придвижването си *к*-думите оставят т.нар. „следи“, коиндексиращи с думата, на която съответстват. Тоест *к*-думите не поемат синтактична функция на мястото, на което са изнесени:

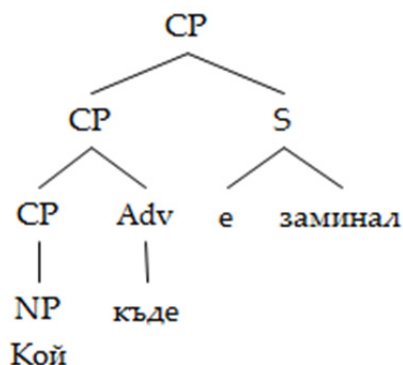
10. *Кой1* [казваш [че *t1* идва?

Напротив, в случая *кой* е подлог на подчиненото изречение и е в отношения на далечна зависимост⁴ от първоначалната си позиция. Мястото в спецификаторна позиция пък се обяснява с факта, че една дума аргумент не може при преместването си да заеме пак аргументна позиция, защото би нарушила тета-критерия⁵. Посочва се, че *к*-думите „носят изреченското ударение като фокус на изречението“ (Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998: 614). Многократното извеждане на *к*-думи в

⁴ По дефиницията на Й. Пенчев (Пенчев 1998: 615).

⁵ По дефиницията на Й. Пенчев (Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998: 623).

CP изисква разклоняване на спецификаторната позиция, което е онагледено със следното дърво:

Фиг. 2. Разклоняване на CP

В сложно изречение запълването се извършва по принципа на цикличността⁶ (строга и последователна), като всички *k*-думи трябва да бъдат изведени (освен в случаите, в които глаголът изисква косвен въпрос):

11. *Кой кога къде искаш да дойде с мен?*
12. **Кой искаш кога къде да дойде с мен?*

Българският е сред езиците с т.нар. многократно извеждане⁷ на въпросителни думи, но трябва да се изясни редът на подреждането им и по-точно факторите, които го обуславят. Няколко са предложенията в прегледаната литература във връзка с тези фактори, на които ще се спрем по-подробно: условие за превъзходство (Чомски 1973: 232 – 286), дискурсна свързаност (Песетски 1987: 107 – 109) и специфичност (Киш 1993: 85 – 120, Енч 1991: 1 – 25).

Дискурсна свързаност на понятия тук ще разбираме в смисъла, за който говори Д. Песетски: понятия, известни и на говорещия, и на слушащия (Песетски 1987: 107 – 109), а специфичност – според разбирането на М. Енч (Енч 1991: 1 – 25): специфична е именна група с определен референт в дискурса или при изразяване на екзистенциална пресупозиция. Условието за превъзходство е формално изискване за реда на придвижване на конституенти, маркирани с еднакъв признак: „Ако една трансформация може да се приложи по принцип на два конституента в структурата, то тя трябва да се приложи на по-високо стоящия. Никое правило не може да включва X, Y в структурата: ...X...[...Z...-WYV...],..., където правилото се прилага двусмислено към Z и Y и Z стои по-високо от Y“ (Чомски 1973: 232 – 286)⁸.

⁶ По дефиницията на Й. Пенчев (Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998: 617).

⁷ По класификацията на К. Рудин (Рудин 1986).

⁸ Преводът е мой – Х. К.

В случая с въпросителните местоимения този признак е [+въпросителност]. Според изискването подлогът се придвижва преди допълнението:

13. *Кой какво иска?*

14. *Кой кого търси?*

15. *Кой кога ще бъде настанен?*

16. НО: *Какво кого е сполетяло?/Кого какво е сполетяло?* (Билингс и Рудин 1996: 38)

17. НО: *Какво къде расте?/Къде какво расте?* (Билингс и Рудин 1996: 42)

Нека се върнем на Приложение 1 по-долу. *Какво* от примерите в 16 и 17 е синтактично съществително и може да функционира като подлог. Ако приемем тази хипотеза, а именно, че *какво* в такива случаи се употребява за предмет/явление от ср. р., ед. ч., в изречението изпълнява функцията на подлог (номинатив) и е неизменяемо по повърхностни падежи, то:

1. *какво* е очевидно различна дума от ср. р. на местоимението *какъв*, което не се отчита от други изследователи освен от М. Лакова сред прегледаните автори.

2. Условието за превъзходство не е нарушено в първите изречения от тези случаи, защото *какво* влиза във функцията на подлог и следва да се изнесе преди съответно допълнението в 16 и обстоятелственото пояснение в 17.

Това обаче не обяснява словоредните варианти след наклонената черта, които също са граматични. Няма как да допуснем, че във вторите случаи *какво* е ср. р. на *какъв*, защото то би функционирало като прилагателно.

За да обяснят подредбата на въпросителните *к*-думи в подобни примери, някои автори (сред които Кръпова и Чинкуе 2008, Песетски 1987, Коморовски 1996) предлагат добавяне на маркираност по признаци на местоименията: [\pm Д-свързаност] (Коморовски 1996) (Песетски 1987) или йерархия в пряка зависимост с признака [\pm одушевеност] и Д-свързаност (Кръпова и Чинкуе 2008). Всички тези опити не дават отговор на въпроса защо са граматични примерите след наклонената черта в 16 и 17.

Дискурсно свързани (Д-свързани) в смисъла на Д. Песетски (Песетски 1987: 107 – 109), както беше посочено по-горе, са (най-общо) понятия, известни и на говорещия, и на слушащия. Този показател може да се съотнесе (но не да се приравни) с въведения от М. Лакова термин [\pm адефинитност] дотолкова, доколкото се имат предвид конк-

ретни/определени/познати понятия от множество възможни. Песетски илюстрира дефиницията си с примера:

18. *Which book did you read?/Коя книга четете?*, като уточнява, че е налице ограничен набор книги, които са познати и на говорещия, и на слушащия.

Според анализа на И. Кръпова и Г. Чинкуе (Кръпова и Чинкуе 2008) в изречения от типа на примерите в 16 и 17 след наклонената черта и двете *к*-думи са интерпретирани като не-Д-свързани, а в изречения от типа на тези преди чертата – *какво* е посочено за Д-свързан елемент. Не става ясно на кое се дължи тази разлика в маркираността на *какво* и съответно словоредният вариант не може да се обясни.

В свое изследване от 1993 г. К. Е. Киш (Киш 1993: 86) дефинира т.нар. филтър на специфичността по този начин:

„Ако Opi е оператор, който съдържа в обсега си Opj и свързва променлива в обсега на Opj , то тогава Opi трябва да бъде специфичен“⁹.

Тук понятието „специфичност“ е взето в съзвучие с разбирането на М. Енч (Енч 1991: 1 – 25) (за улеснение го повтаряме – специфична е именна група с определен референт в дискурса или при изразяване на екзистенциална пресупозиция). Тоест *к*-думите са специфични, ако се отнасят към множество елементи, познати на всички участници в речевия акт, и съставят NP. На основата на тези идеи Е. Димова (Димитрова, ред. 2013: 173 – 176) изследва реда на придвижване в българските въпросителни изречения с *к*-думи. Авторката илюстрира проблема със следните словоредни варианти:

19. *Какво кога ще дадеш на Иван?/Кое нещо кога ще дадеш на Иван?*

20. *Кога какво ще дадеш на Иван?/Кой ден кое нещо ще дадеш на Иван?(?)*

21. НО: **Какво кога ще попиташ Иван?*

22. НО: *Кога какво ще попиташ Иван?*

Димова обяснява различията с факта, че в 19 *какво* може да се замени със словосъчетанието *кое нещо*, което е пряко допълнение на глагола *давам* и бива интерпретирано от авторката като специфично. В примери 21 – 22 обаче според нея *какво* не може да се замени с *кое нещо* и съответно няма как да се интерпретира като именна фраза. С

⁹ „If Opi is an operator which has scope over Opj and binds a variable in the scope of Opj , then Opi must be specific.“ (Киш 1993: 86). Преводът на български език е мой – Х. К.).

тази невъзможност на *какво* да получи специфична интерпретация Димова обяснява неграматичния словоред в 21. Основен аргумент е фактът, че *попитам* е двусубектен предикат и проявата на неграматичност е илюстрирана със следния диалог:

А: Какво те попита Иван?

Б: (1) Иван ме попита [кой звъни на вратата].

(2) *Иван ме попита [един интересен въпрос].

Отговорът: *Иван ме попита [нещо интересно]* е напълно граматичен в случая.

В същото време Димова предлага *кога* и *къде* да бъдат анализирани като NP, което пък дава възможност за тяхната интерпретация като специфични. Това предложение не е лишено от основания. Според Приложение 1 на настоящата статия М. Лакова въвежда синтактична функция – обстоятелствено пояснение – на тези две местоимения. Ако се върнем към конституентното правило за строежа на VP¹⁰, там обстоятелственото пояснение е дефинирано като дясно разширение на глаголната група с фраза на наречието AdvP, а в нея, от друга страна, пак по конституентно правило опората може да се изрази със субститутите PP, NP, S.

Може да се подложи на съмнение обаче твърдението за неспецифичността на *какво*, която всъщност представлява невъзможност то да се презапише с NP. Ако се приеме презаписът на *кога* от изречението в 20 (виж примерите след наклонената черта в 19 и 20) с *кой ден*, което е NP, вместо *в кой ден* – PP, то би могло да се приеме и *кое нещо кога ще попиташ Иван*, вместо *за кое нещо кога (в кой ден) ще попиташ Иван*.

Заклучение

В заключение можем да направим следните изводи:

- Двойствената природа на местоименията *кой* и *какво* обуславя някои от словоредните проблеми при многократно извеждане и за да се изяснят закономерностите в тяхното функциониране, има нужда от допълнително проучване.

- Условието за превъзходство далеч не може да обясни всички словоредни варианти в българския език. Маркираността на местоименията по признаци от типа на [±адефинитност]/Д-свързаност/не-Д-свързаност/[±одушевеност] също не е достатъчна, за да се обясни сложната природа на подредбата им при придвижване.

¹⁰ Както е у П. Бъркалова (Бъркалова 2011: 90 – 103).

Нужно е по-различно проучване на пораждащите фактори, което също да се концентрира върху примери от художествена литература, за да се избегне дозата субективизъм при работа с информанти¹¹.

• Филтърът на специфичността дава противоречиви резултати и не успява убедително и недвусмислено да обясни словоредните варианти. Нужни са допълнителни изследвания в тази насока, базирани върху по-обемен материал.

Приложение

Разбор на въпросителните местоимения по семантични признаци, принадлежност към лексикално-морфологичен клас и функция в изречението.

Легенда на признаците, дефинирани от М. Лакова: „Признаците образуват йерархична подредба по намаляване степента на общност“ (Лакова 2007: 147 – 180):

±адефинитност, където /+адефинитност/ означава, че „фразата – нейното съответствие в отговора – само означава понятие, а не обозначава обект – предмет, определено време или определено място и т. н.“; /–адефинитност/ – означава „че в нейното съответствие-отговор се съдържа формален показател (възможно и нулев), показващ, че съответната синтактична фраза реферира обект – предмет от външната действителност, че реферира конкретно място или конкретно време.“;

± назоваваща функция – местоименията „не назовават пряко предмет (лице), признак или признак на друг признак. [...] Съгласно със свойството не да назовават, а да посочват, част от наречията също са местоименни думи [...]“;

± въпросителност – „признакът [...] може да бъде разложен на съставки“:

+словесност

+императивност

+епистемичност .

Описът за всяка дума е направен в следния ред: въпросителна дума; част на речта; назоваваща функция; диференциален признак въпросителност; диференциален признак адефинитност; употреба; лице, число, род; функция в изречението; съответствие в отговора. Срв.:

¹¹ Информантите са носители на изследвания език, чрез които лингвистите проверяват граматичността на дадено изречение при събиране на корпус с примери от устната реч.

Кой2

съществително; –назоваваща; +въпросителна; –адефинитна; употребява се за лице, активен предмет; +3 лице; ± множествено число; ±среден род; ±мъжки род; ±подлог в изречението/номинатив; ±акузатив, ±датив, ±недатив; в отговора – невъпр. съществително или NP, Spодч;

Кой1

прилагателно; –назоваваща; +въпросителна ; –адефинитна; употребява се за означаване на дефинитност, индефинитност, генеричност на обекта, назован чрез определяното от него съществително; ±множествено число; + род; ±определение, именна част на съставно именно сказуемо, сказуемо определение към лексикално пълнозначен глагол; неизменяемо по падеж; в отговора – невъпр. прилагателно членувано, редно числително членувано, бройно числително членувано, адекативна разширена фраза членувана, подчинено определително или сказуемоопределително изречение;

Какво

съществително; –назоваваща; +въпросителна; +адефинитна; употребява се за предмет, явление; +3 лице; –множествено число; +среден род; ±подлог в изречението (номинатив), неизменяемост по повърхностни падежи; в отговора – невъпросително съществително, NP или Spодч;

Какъв

прилагателно; –назоваваща; +въпросителна; +адефинитна; употребява се, когато се пита за качество и оценка на предмет; ±множествено число, форма за множествено число – какви; +род: мъжки – какъв, женски – каква, среден – какво; ±определение, сказуемо определение, именна част в съставно именно сказуемо; неизменяемо по падеж; в отговора – може да стои нечленувано прилагателно, разширена нечленувана адекативна фраза, подчинено определително или сказуемоопределително изречение;

Колко 1

числително бройно ; –назоваваща; +въпросителна; +адефинитна; употребява се при питане за брой лица и предмети; –множествено число; +среден род; ±определение, сказуемо определение, именна част в съставно именно сказуемо; в отговора – числително бройно за определено или неопределено количество, местоименно числително,

разширена фраза с опорна част числително бройно, подчинено опре-
определително изречение, подчинено сказуемноопределително
изречение;

Колко 2

наречие; –назоваваща; +въпросителна; +адефинитна; употребява
се, когато се пита за степен; неизменяемост по число; неизменяемост
по род; обстоятелствено пояснение за степен на признак; в отговора –
невъпросително наречие за степен на адективен или предикативен
признак, разширена наречна фраза, подчинено обстоятелствено
изречение за количество и степен;

Къде

наречие; -назоваваща; +въпросителна; -адефинитна; употребява
се за означаване на място, цел на движението; неизменяемо по число;
неизменяемо по род; обстоятелствено пояснение за цел; в отговора –
обстоятелствено пояснение за място или за цел на движението –
наречие, предложно-именна фраза; подчинено изречение за място;

Кога

наречие; –назоваваща; +въпросителна; –адефинитна; употребява
се за означаване на време; неизменяема по число; неизменяема по
род; обстоятелствено пояснение за време; в отговора –
невъпросително наречие за време, разширена адвербиална фраза за
време, подчинено обстоятелствено изречение за време;

Как

наречие; –назоваваща; +въпросителна; +адефинитна; употребява
се за питане за способ, начин на действието; неизменяема по число;
неизменяема по род; обстоятелствено пояснение за начин и
сравнение; в отговора – невъпросително наречие за начин или
сравнение, разширена адвербиална фраза, подчинено изречение за
начин или сравнение.

ЛИТЕРАТУРА

Билингс и Рудин 1996: Billings, L. and C. Rudin. Optimality and Superiority: A new approach to overt multiple-wh ordering. // *Formal Approaches to Slavic Linguistics: the College Park Meeting*. Michigan: Slavic Publications, 1996, 35 – 60.

- Бъркалова 2011:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис познат и непознат*. [Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis poznat i nepoznat*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011.
- Димитрова, ред. 2013:** *Нови изследвания по генеративен синтаксис на съвременния български език*. Ред. Цв. Димитрова. [Novi izsledvaniya po generativen sintaksis na savremenniya balgarski ezik. Tsv. Dimitrova, red.] София: БАН, 2013.
- Димова 2013:** Димова, Е. За реда на въпросителните думи в българските въпросителни изречения. [Dimova, E. Za reda na vaproisitelnite dumī v bulgarskite vaproisitelni izrecheniya.] // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на съвременния български език*. София: БАН, 2013.
- Енч 1991:** Енч, М. The Semantics of Specificity. // *Linguistic Inquiry*, 22, 1 – 25, <https://www.academia.edu/9897715/The_Semantics_of_Specificity_Author_s_M%C3%BCrvet_En%C3%A7_Source_Linguistic_Inquiry_PM_All_use_subject_to_JSTOR_Terms_and_Conditions> (10.06.2017)
- Киш 1993:** Kiss, K. E. Wh-movement and specificity. // *Natural Language and Linguistic Theory*, 11, 85 – 120.
- Коморовски 1996:** Comorovski, I. *Interrogative phrases and the syntax-semantics interface*. London, Dordrech, Boston: Kluwer Academic Publishers, 1996.
- Кръпова, Чинкуе 2008:** Krapova, I., Chinque, G. On the order of wh-phrases in Bulgarian multiple wh-fronting. // *Formal Description of Slavic Languages: The Fifth Conference*, Leipzig: Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008, 318 – 336.
- Лакова 1991:** Лакова, М. *Местоименни въпросителни изречения в съвременния български език*. [Lakova, M. Mestoimenni vaproisitelni izrecheniya v savremenniya balgarski ezik.] София: БАН, 1991.
- Лакова 2007:** Лакова, М. *Въпросите и въпросителните изречения в българския и полския език*. [Lakova, M. Vaproosite i vaproisitelnite izrecheniya v balgarskiya i polskiya ezik.] // София: БАН, 2007.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Пенчев 1993:** Пенчев, Й. *Управление и свързване* [Penchev, Y. Upravlenie i svarzване.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1993.
- Пенчев, Куцаров, Бояджиев 1998:** Пенчев, Й., Куцаров, И., Бояджиев, Т. *Съвременен български език*. [Penchev, Y., Kutsarov, I., Boyadzhiev, T. Savremenен balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1998.

- Песетски 1987:** Pesetsky, D. *Wh in-situ: Movement and Unselective binding*. 1987, <<http://lingo.stanford.edu/sag/L222B/papers/pesetsky-wh-in-situ.pdf>> (06.06.2017).
- Рудин 1986:** Rudin, C. *Aspects of Bulgarian Syntax: Complementizers and Wh-constructions*. Columbus Ohio: Slavica Publishers Inc., 1986.
- Тилков, Стоянов, Попов, ред. 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език, т. III. Синтаксис*. Под редакцията на Димитър Тилков, Стоян Стоянов, Константин Попов. [D. Tilkov, St. Stoyanov. K. Popov (eds.). *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik, t. 3. Sintaksis.*] София: БАН, 1983.
- Чомски 1973:** Chomsky, N. Conditions on transformations. // *A Festschrift for Morris Halle*. Stephen Anderson and Paul Kiparsky (eds.). New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973, 232 – 286.

**МЕХАНИЗЪМ НА ОЛИЦЕТВОРЕНИЕТО
И ОДУХОТВОРЯВАНЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА**

Радостина Колева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**MECHANISM OF PERSONIFICATION AND SPIRITUALIZATION
IN BULGARIAN LITERATURE**

Radostina Koleva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper examines the mechanism by means of which personification and spiritualization in Bulgarian literature are achieved. We have proven with a lot of examples that the different levels – phonetic, lexical, morphological and syntactic interact to build up those literary devices. Some observations are included about the function of the category of gender in connection with those devices.

Key words: personification, spiritualization, the category of gender

Настоящото изложение е свързано отчасти с по-голямо наше изследване, обект на което е лексикално-граматичната категория род при съществителните имена. В хода на проучването на олицетворението и одухотворяването във връзка с категорията род и естествения пол на живите същества в природата стигнахме до интересни изводи и обобщения, които ще споделим.

Олицетворението се свързва с наивната представа на човека за света – за нашите далечни прадеди всяко нещо е било живо, одушевено (Пенчева 1998: 36) и съответно мъжко или женско (Пашов 2013: 63). На практика олицетворението и одухотворяването са вид метафори.

В това изследване ще опишем различни похвати, които използват българските поети за постигане на олицетворение или одухотворяване. Приемаме схващането, че олицетворение, или персонификация, е явлението, при което „човешки черти (качества, преживявания, състояния, реч и пр.) се приписват на предмети, природни явления, животни“

(Беров 2000: 219), а одухотворяване е явлението, при което на денотат от неживата действителност „се вменияват признаци, свойства на живото въобще“ (Маровска 73: 2007). Целта ни е да докажем, че средства от различни равнища – фонетично, графично, лексикално, морфологично, синтактично – си взаимодействат, за да се постигне олицетворение или одухотворяване. При това поетите използват различни средства, което може да се смята за белег на индивидуалния им стил.

Изключително богати са **лексикалните средства** за постигане на олицетворение и одухотворяване: на неодушевените *неща* (в най-общия смисъл на думата) се приписват качества на хора и животни; те притежават части на тялото, облеклото и други атрибути, присъщи на хора и животни, изпитват чувства, извършват действия, типични за хора и животни и т. н. Съответно като части на речта тези средства могат да бъдат съществителни, прилагателни, глаголи и лични и притежателни местоимения в първо и второ лице. Тъй като това са най-очевидните средства, които се откриват и в ексцерпираниите примери, няма да ги коментираме.

Интересно лексикално средство за постигане на олицетворение представлява смяната на лексико-граматичния разред на съществителното. Когато човешки признаци се приписват на нелично съществително, то се възприема като название на човек, т.е. сменя лексикално-граматичния си разред и се превръща в лично съществително. Написано с главна буква, нарицателното име се транспонира в собствено. Главната буква от своя страна е средство от текстовата графика. У Хр. Смирненски твърде често се срещат подобни олицетворения на живота и смъртта: *...де Живота ни дебне злорад, / де Смъртта своя гибелен танец извива...* У същия автор откриваме и други примери: *А зад гърба му пристъпя Смъртта, / кървава и многоръка, / и по цигулката старческа тя / тегли полекичка лъка; Венчах се за земната Истина свята, / а тя увенча ме с рога.*

Същия похват на преминаване на съществителни нарицателни в собствени откриваме в „Бабина приказка“ на П. Яворов – цялото стихотворение е изградено на основата на олицетворение на абстрактните понятия „правда“ и „разум“: *Тръгнала от божии рай / към земята чудна двойка: / Разум, който всичко знай, / с Правда, праведна девойка.* Чрез транспониране на нарицателно име в собствено се подчертава уникалността на назованите реалии – живота и смъртта, разума и правдата и др.

Личните съществителни се използват много активно за целите на олицетворението, например у Хр. Смирненски: *Нощта е твойта*

мащеха неумолима, / безмилостна и зла, както и у П. Яворов – ...жътварка – бясна хала – тук личното съществително жътварка е използвано като епитет.

Чрез интересни лексикални средства се постига олицетворение в поемата „Калиопа“: – *Там-сам! Зън-вън... бива-бива... Кали-Кали-Калиопа!*, и по-нататък: – *Зън-вън, трак-мрак!* Характерно е, че тези оказионализми са комбинирани с фонетично езиково средство – звукоподражанието. Наподобява се човешка реч, наковалнята сякаш „говори“ на героя.

Характерен **синтактичен похват** за постигане на олицетворение при някои поети са приложенията, например у В. Ханчев: *господин Тротоар*; у П. Яворов – *утешителка надежда*; у Хр. Смирненски – *майката земя*.

П. Яворов особено често си служи с приложения. Длъжни сме да отбележим, че те невинаги са използвани за целите на олицетворението, напр. *труженик селяк* не е свързано с олицетворение. При *майка робиня* и двете съществителни са лични; при *утешителка надежда* чрез прилагането на личното съществително *утешителка* към неличното *надежда* се постига олицетворението – ако авторът използва определение: *утешителна надежда*, не се постига съответният стилистичен ефект.

У И. Вазов също срещаме приложението *майката робиня*: *...и никой знак, че тука е светиня, / че тук умрял герой, умрял поет / за майката робиня.*

В граматиката първо и второ лице винаги са лица, докато трето лице може да е лице, а може и да не е лице. Затова е логично за неодошувени обекти да говорим в трето лице, а по принцип обръщението към тях във второ лице единствено или множествено число винаги предполага олицетворение. Това е обикнат похват на много поети, например у Вапцаров:

*Ние сплетохме здраво ръце,
с тебе се счепкахме здраво.
Кръв капе от мойто сърце,
грохнал си ти. Тогава?
Един ще бъде повален,
един ще бъде победен,
и победеният си ти.
Как мислиш, ще ли победиш?
Навъсен, мръсен, зъл живот.
И аз горя, и ти гориш,
и двамата се кънем в пот...*

Обръщението във второ лице, което представлява **морфологично средство** за постигане на персонификация, понякога се комбинира със звателна форма, която също по принцип е характерна само за личните съществителни, напр. *родино мила*. Смятаме, че звателната форма при нелични съществителни също свидетелства за олицетворение, но не употребена самостоятелно, а винаги комбинирана с второ лице, напр. *Българийо, за тебе те умряха...* Използва се второ лице както в единствено, така и в множествено число, напр. у П. Яворов: *и чезнете в мъгли далеко / вий, родни брегове*.

Макар и рядко, първо лице на личните и притежателните местоимения, както и на глаголите, също може да се използва за целите на олицетворението. Откриваме следния пример в баладата „Неразделни“ от Пенчо Славейков: *...и така ми тайната си повери сама Калина – / с шепота на плахи листи, шепот сладък и тъжовен: / „Някога си бях девойка аз на тоя свят лъжовен“*.

От примерите можем да се убедим, че един на пръв поглед елементарен и много лесно разпознаваем стилистичен похват, какъвто е олицетворението, е доста сложен по своя механизъм. За постигането му българските поети проявяват голяма креативност, комбинирайки различни по тип средства.

Одухотворяването от своя страна най-често е свързано с някои животни, но понякога не е ясно какво живо същество точно е изобразено, например облакът от Градушка“ на Яворов:

*Върни се, облако неверен, –
почакай, пакостнико черен,
неделя, две, ела тогази,
страшилище! А облак лази,
расте и вий снага космата...*

Въпреки че облакът е наречен с личното съществително *пакостник*, от направеното описание не можем да го идентифицираме като човешко същество. По подобен начин градът от „Цветарка“ на Смирненски е изобразен по-скоро като някакво чудовище, отколкото като човек:

*И грамаден и задъхан, скрил в студената си пазва
хиляди души разбити, глъхне празничния град,
и под лунно наметало с шепот странен той разказва
повестите безутешни на вседневен маскарад.*

И от същото стихотворение:

...а грамаден и задъхан, скрил в студената си пазва
хилляди души разбити – дебне каменния град.

Неслучайно одухотворяването е с нещо непознато, нещо, което не можем точно да си представим: непознатото е потенциално опасно, източник на скрита заплаха.

При олицетворението почти винаги имаме съответствие между рода на денотата и пола на личното съществително. Това според нас може да послужи за доказателство за наличието на семантика при личните съществителни имена в българския език. Както изтъква и Димитър Чизмаров: „Предметите и понятията, именувани с думи от мъжки род, се превръщат в поетическото творчество в герои-мъже, а назованите с думи от женски род се преобразяват в жени“ (Чизмаров 1978: 39). Адриана Георгиева разглежда подробно това явление и го нарича *семантична атрибуция* (Георгиева 2006: 237). Авторката убедително доказва с примери наличието на разглежданото явление в няколко езика. Най-вероятно то е универсално за всички езици, които притежават категория род. Интересно е, че съществителното име *смърт* на български език е от женски род; съответно, както показват примерите, смъртта се олицетворява с помощта на същества от женски пол. В съзнанието на българите смъртта най-често се отъждествява със *старицата с косата*. Същото съществително на немски език – *der Tod*, е от мъжки род. Съответно смъртта е широко известна още като *der Sensemann* – *мъжът с косата*. Съществителни от мъжки род се олицетворяват със същества от мъжки пол; съществителни от женски род – със същества от женски пол; и рядко за целите на олицетворението се използва средният род, който не носи представата за пол. Може би и това е подвело донякъде Д. Чизмаров да твърди, че средният род е с най-малки изразителни възможности в сравнение с останалите два рода (Чизмаров 1978: 42). Както многократно сме изтъквали, това обаче не е така при транспозицията, която много често се осъществява с помощта на средния род (Колева 2017: 509 – 510).

Открихме един случай на персонификация на съществително от среден род у П. Пенев: *Ще бъдеш ти кръстник, строително време...* Тук съществителното от среден род *време* е олицетворено с помощта на личното съществително от мъжки род *кръстник*.

Интересно е, че понякога се олицетворяват двойки, назовани със съществително от мъжки и съществително от женски род, напр. животът и смъртта, денят и нощта, яворът и калината, Разумът и Правдата, Дяволът и Истината.

В поемата „Калиопа“ срещаме не двойка, а тройка – любовен триъгълник – бръшляна и тополата, изобразяващи двамата влюбени, и потока, представящ злия старец, който се опитва да ги раздели: *А потокът с яд го тласка, / докогато го отбий, / и бръшлян не може с ласка / гиздосия да обвий.*

От друга страна, при одухотворяването съвпадението между пол и род не е задължително, срв. у Н. Вапцаров: *Живот без маска и без грим – / озъбено, свирепо куче.* По-нататък животът е оприличен на *настръхнало, вбесено псе.* Също и у Хр. Смирненски: *а над тях, кат хищни птици, кат настръхнали орлици, / спускат се и разпиляват гръм шрапнел подир шрапнел* (по-точно в този пример е осъществено сравнение с помощта на одухотворяване). В първия случай са използвани съществителните *куче* и *псе*, които са от среден род; във втория пример срещаме съществителните *птици* и *орлици*, които са от женски род, докато шрапнелите са от мъжки род. Изглежда, че при олицетворението по-силно се осъзнава релацията пол – род, отколкото при одухотворяването. Полът е много важен при личните съществителни – при тях съществува изискване за съответствие между граматичен род и пол (Буров 2004: 316). При останалите одушевени съществителни – названия на животни, обаче не е така – съществителни за трите рода имаме само при най-тясно свързаните с човека животни, и то невинаги (напр. при съществителните *куче* и *магаре* няма съответна лексема от мъжки род). Сякаш при животните на преден план изпъкват други качества, а не толкова полът. При това и при двата примера е налице одухотворяване с помощта на неутралните, родовите названия на съответното животно – „куче“, „птица“. Тези съществителни нямат съответстваща им лексема за мъжки род – още една причина за употребата на среднородовата и женскородовата форма съответно. Практически става дума за възможно най-неутралните, лишени от експресия форми, което способства за това на преден план да изпъкнат приписваните с помощта на епитети качества – *озъбено, свирепо; хищни, настръхнали.*

Изводите, до които достигнахме, са следните:

1. Езикови средства от всички равнища си взаимодействат за постигане на олицетворение и одухотворяване, като различните поети използват и комбинират разнообразни похвати. На практика открихме едно фонетично средство – звукоподражанието; едно графично средство – употребата на главна буква; изобилие от лексикални средства, в това число превръщане на нелични съществителни в лични и на нарицателни в собствени; две морфологични средства – използване на

второ лице и на звателни форми, и две синтактични средства – приложение и обръщение. Оказва се, че лексикалните средства са относително независими – често една лексема е достатъчна за постигане на олицетворение. Средствата от другите равнища обаче – фонетично, графично, морфологично, синтактично – използвани самостоятелно, най-често не са достатъчни за изграждане на персонификация, а влизат в най-различни комбинации както помежду си, така и с лексикалните средства.

2. Средният род играе важна роля при транспозициите, но при олицетворението не е активен, което се дължи на факта, че по принцип е неутрален по отношение на пола.

3. Съответствието между пол и род, което е почти задължително при олицетворението, невинаги е налице при одухотворяването. Стигаме до заключението, че в рамките на одушевените съществителни полът е по-съществен компонент в семантиката на личните съществителни в сравнение с названията на животни.

ЛИТЕРАТУРА

- Беров 2000:** Беров, Т. *Речник на литературните термини*. [Berov, T. Rechnik na literaturnite termini.] Варна: Зограф, 2000.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. [Burov, St. Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Георгиева 2006:** Георгиева, Адр. *Отвъд думите: превращения на смисъла*. [Otvad dumite: prevrashteniya na smisala.] Пловдив: ИМН, 2006.
- Колева 2016:** Колева, Р. Към въпроса за транспозициите по категорията род в съвременния български език. [Kam vaprosa za transpozitsiite po kategoriyata rod v savremenniya balgarski ezik.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, том 54, кн. 1, сб. А, 509 – 510.
- Маровска 2007:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. Stilistika na balgarskiya ezik.] Пловдив: КОТА дизайн ООД, 2007.
- Пашов 2013:** Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. Balgarska gramatika.] Пловдив: Хермес, 2013.

Пенчева 1998: Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека.* [Pencheva, M. Chovekat v ezika. Ezikat v choveka.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.

Чизмаров 1978: Чизмаров, Д. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език.* [Chizmarov, D. Stilistichni osobenosti na sashtestvitelното име v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Народна просвета, 1978.

**КНИЖНАЯ РЕФОРМА ПАТРИАРХА ЕВФИМИЯ.
ЛИТЕРАТУРНОЕ ДВИЖЕНИЕ В БОЛГАРИИ
В XIV–XV ВЕКАХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ
НА ЛИТЕРАТУРНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЛАВЯН**

Дмитрий Гусев

Московский педагогический государственный университет

**PATRIARCH EUTHYMIUS' REFORM. LITERARY MOVEMENT
IN BULGARIA IN THE XIV-XV CENTURIES AND ITS
INFLUENCE ON THE LITERARY ACTIVITY OF SLAVS**

Dmitriy Gusev

Moscow Pedagogical State University

In the middle of the 14th century, literary activity revived in Bulgaria. The reform of Patriarch Eufimiy was adopted in the Slavic countries. The cultural and spiritual uplift in the Balkans had an impact on Russian writing. Studying the Holy Trinity Monastery manuscripts, we find that the spelling of the Middle Bulgarian writing was included in the orthography of Russian books. The language of the manuscripts was also changed. In connection with this circumstance, we are talking about a literary movement among the Bulgarians and the Serbs in the fourteenth and fifteenth centuries, about the ties of the Russians with Athos and Constantinople – the two literary centers, from which powerful influence to Russia came.

Key words: reform of Patriarch Euthymius; The Holy Trinity Monastery; Slavic manuscripts; Southeast influence

В середине XIV века в Болгарии происходит большое оживление в области книжной и литературной деятельности. В эту пору Болгарию волновали ереси богомилов, исихастов, адамитов и др. На почве борьбы с ними и возникло активное литературное движение. Примерно те же причины имел всплеск литературного движения на святой Афонской горе в то же время (Гусев 2017: 127). Так же, как и на Афоне, во главе противостояния еретическим учениям в Болгарии стали ревностные богословы. Таким поборником православия тогда

явился святитель Феодосий Терновский, ратовавший против богомилов на соборе 1350 года (Пыпин, Спасович 1879: 91). Интересы Церкви защищал также и царь Иоанн-Александр. Придавая большое значение монашеству в деле борьбы с лжеучениями, он старался поддерживать монастыри – давал вспомоществование болгарским монастырям – Рыльскому и Зографскому (на Афоне) и построил монастырь в Витоше (Иречек 1879: 410). Ученик святого Григория Синаита, у которого училось множество греков, болгар и сербов, – Феодосий впоследствии подражал своему учителю. Поселившись недалеко от Тырнова, он собрал вокруг себя около 50 юношей (Иречек 1879: 411), из которых создал целую школу деятелей на поприще церковной литературы. Самыми выдающимися среди них были: Евфимий, впоследствии патриарх, и Дионисий. Сам святитель Феодосий в области литературы известен тем, что перевел творения своего учителя – «Главы зело полезны» святого Григория Синаита (Иречек 1879: 567). Ученик святителя Феодосия – иеромонах Дионисий, хорошо знал Священное Писание и читал его по-гречески и по-славянски (Иречек 1879: 568), он перевел «Маргарит» святителя Иоанна Златоуста и вообще много Слов этого выдающегося святителя (Пыпин, Спасович 1879: 92). Более знаменитым продолжателем дела святителя Феодосия был другой ученик его – Евфимий, патриарх Тырновский.

Тырнов в XIV веке дал Церкви четырех видных деятеля на поприще славянской литературы: патриарха Евфимия, митрополита Киприана, Григория Цамблака и Константина Костенецкого. «Из этой литературной семьи только первый трудился исключительно в пределах своей родины; остальные разошлись по соседним землям, сблизив этим культуру и письменность православных славян. Святой Митрополит Киприан жил, трудился и скончался в России, Григорий – в Молдавии, Константин – в Сербии. В этом распространении Евфимиевых традиций и заключалась их главнейшая заслуга» (Яцимирский 1904: 18). Отдельно необходимо упомянуть, что святитель Киприан был не просто уроженцем Болгарии – о его заслугах перед Русским православием пишет современный церковный историк архимандрит Макарий (Веретенников): «это носитель византийской культуры, просвещения и церковности, много потрудившийся на благо Московской Митрополии» (Веретенников 2013: 5).

В начале XX века исследованием балканской литературы в России занимался Михаил Константинович Струминский, по мнению ученого особое место в болгарском просвещении занимает выдающийся

деятель южнославянской литературы XIV века – патриарх Евфимий¹. Сначала ученик святого Григория Синаита, а потом – спутник святителя Феодосия Тырновского, Евфимий после смерти последнего поселяется в Константинополе, в монастыре Св. Иоанна Предтечи. Затем переходит на Афон, где он подвизается в Лавре Святого Афанасия. Потом Евфимий был сослан константинопольским императором на остров Лемнос, где прожил некоторое время. По возвращении в свое отечество изгнанник поселился в монастыре Пере, недалеко от Тырнова. Здесь он посвятил себя пересмотру и исправлению древнеславянского текста Священного Писания и богослужебных книг. После поставления в патриархи (около 1375–78 гг.) архипастырь создал вокруг себя целую литературную школу, в работах которой принимали участие не одни только болгары, но также сербы и русские. На кафедре Евфимий пробыл приблизительно 15–18 лет и вскоре после взятия турками Тырнова был сослан в Македонию, где и скончался².

Переводческая и литературная деятельность патриарха Евфимия встретила поддержку в лице царя Шигимана и носила весьма обширный характер. Самостоятельные труды Евфимия относятся главным образом к области житийной литературы. Так, он написал несколько житий отечественных святых – преподобного Иоанна Рыльского, Иллариона, епископа Меглинского, преподобной Параскевы, глаголемья Пятницы, великомученицы Недели (Кавелин 1870: 16). Затем патриарх Евфимий оставил после себя несколько посланий: 1-е – к Никодиму, священнику иже в Писмене вопросившу о неких главизнах церковных нуждных; 2-е – к Киприану мниху живущу во Святей горе Афонстей, и просившу написатися ему о неких церковных винах неждных, и послатися ему тамо; 3-е – к священнейшему митрополиту Унговлахийскому кир Анфиму (Кавелин 1870: 16). Кроме того, патриарх Евфимий по просьбе царя Иоанна Шигимана написал похвальное слово святым Константину и Елене и другим святым. Иерарх известен также своими литургическими трудами. В Зографском монастыре хранится пергаменный свиток, содержащий Устав литургии святителя Иоанна Златоустого, составленный Евфимием (Сырку 1890: 1), после того, как он ввел в употребление в Болгарской Церкви Устав константинопольского патриарха Филофея. Для руководства при богослужении и был приготовлен Зографский список (Сырку 1890: 1).

¹ См.: НИОР РГБ: ф. 172 № 406–04. Струминский, М.К. Книжные и литературные интересы в Троице-Сергиевой Лавре с древних времен до XVII столетия.

² Это суждение автора статьи противоречит историческому предположению о месте смерти патриарха Евфимия. – Б. ред.

По мнению российского историка Полихрония Сырку, он был написан в одном из болгарских ставропигиальных монастырей, «еще до совершения исправления книг, после которого были уже изданы обязательные правила для всех, желающих заниматься списыванием церковно-богослужебных книг» (Сырку 1890: 1).

В том же Зографском монастыре хранится Служебник патриарха Евфимия (Сырку 1890: 1), представляющий собой список со Служебника, переведенного с греческого языка или исправленного Евфимием (Сырку 1890: 1). Получив Филофиевский Устав литургии в переводе патриарха Евфимия, зографские монахи постарались добыть себе и список Евфимиевского Служебника. Кроме упомянутой книги, патриарху Евфимию принадлежит еще перевод с греческого языка на славянский литургии апостола Иакова, как свидетельствует об этом приписка в рукописи Московской Духовной Академии: «сия святая и Божественная литургия святого славного и всехвального Апостола Иакова брата Господня и перваго Архиепископа святейшия Божия и великия Иерусалимския церкви; переведена Евфимием Патриархом Терновским з Греческаго на Славенский язык, исправлена же и изследована Иеромонахом Иоаникием Греком (Лихудом). Преписася двусотаго году (1692)»³. Вполне допустимо предположение, что перевод Литургии св. апостола Иакова был сделан Евфимием в полемических целях борьбы с латинским учением об евхаристии (Сырку 1890: 213). Сырку считает возможным приписать патриарху Евфимию также перевод литургии апостола Петра, сохранившейся в позднейшем списке сербской редакции XVIII в., принадлежащем Хиландарскому монастырю (Сырку 1890: 215).

С именем патриарха Евфимия связано важное в истории южнославянской литературы дело пересмотра древнеславянского текста Священного Писания и богослужебных книг. Первые труды в этой области появились, вероятно, около 1374 года, когда сербские писцы – братья, иеромонах Иаков и Иоанникий, списали с «извода новoga нь истинь Боугарскога езика» Триодь, Октоих и Типикон (Стоянович 1902: 47; ср.: Иречек 1879: 568.). Ко времени этого исправления книг надо приурочить реформу правописания, произведенную патриархом Евфимием. Церковный историк Е.Е. Голубинский говорит, что «Евфимий в некотором смысле может быть назван болгарским Никоном, потому что он сделал в Болгарии то, что в России было сделано Никоном, именно – предпринял и совершил исправление, оказавшихся к его вре-

³ НИОР РГБ б: ф. 173 I № 168, л. 48 об.

мени неисправными, церковно-богослужебных книг» (Голубинский 1871: 173). Во времена, предшествовавшие деятельности патриарха Евфимия, в болгарском правописании накопилось немало неисправностей. О порче писаний в Болгарии свидетельствует известный южнославянский писатель XV века, Константин Костенецкий в своем трактате «Сказание о писменех». «В треновских странах», говорит он, «писмена погыбла была суть» (Сырку 1886: 310)⁴. Но «царь и патриарх просветите» (Сырку 1886: 311); благодаря этому «треновстии исцелише съвршенно в своих странах» (Сырку 1886: 310). Об испорченности церковно-славянских текстов патриарх Евфимий написал болгарскому царю записку, прося его о содействии в пресечении зла. Для того, чтобы провести реформу правописания в жизнь, несомненно, необходима была поддержка со стороны государственной власти. Можно допустить предположение, что патриарх Евфимий издал известные грамматические правила, получившие общеобязательный характер. Константин передает об этом следующее: «Кир Евфимие, в тых странь художнейшии бысть; аще бо и мнози множайши в слове о Божественм учении страху явише се, нь не в писменех основания якоже онь... потыща се съписати утврждение сим (то есть, письмам), якоже в гръческих писанихь обретаеь се» (Сырку 1886: 311). Реформа патриарха Евфимия, введенная в Тырнове, распространилась по всей стране и принята была в славянских монастырях на Афоне и вообще в славянских странах, а также и в Румынии. Сущность реформы направлена была к тому, чтобы упростить болгарскую орфографию и сделать ее однообразной. В частности в начале слов Евфимий оставил ж; там, где встречаются два юса, – на первом месте ставился «ж», а на втором «а»; «ѣ» стали употреблять в середине слов, в предлогах и частицах, а «ь» – в конце слов (см. Соболевский 1908: 78).

Вообще надо заметить, что реформа правописания и вся книжно-литературная деятельность патриарха Евфимия были весьма важны по своему значению. Евфимий, действительно, не только «стоял во главе современной ему болгарской образованности и учености» (Сырку 1886: 325), но оказал влияние и на дальнейший ее ход.

Живя в соседстве с болгарями, сербы с самого начала славянской письменности были в литературном общении с последними.

⁴ Пространная редакция этого сказания напечатана Даничицем в «Старинах», 1, стр. 8 – 42. Мы цитируем по статье П. А. Сырку: К вопросу об исправлении книг в Болгарии в XIV веке. // *Журнал Министерства народного просвещения*, 1886, май, С.-Петербург, 310–325.

Сербская письменность развивалась под влиянием византийско-болгарским. «Основатель собственно сербской литературы первый сербский архиепископ святой Савва перенес к сербам уже готовые древнеболгарские переводы греческих подлинников, его последователи имели своей задачей пополнять существовавшие пробелы в этой переводной литературе. При этом, как сам святитель Савва и его помощник Стефан Первовенчанный, так и их продолжатели пришли к сознанию необходимости составить нечто свое, хотя и по образцу византийскому» (Качановский 1900: 3). Литературные интересы сербов в XIV–XV веках выражались: в сохранении переводной и самостоятельной болгарской письменности; в собственных переводах с греческого и латинского языков и в оригинальных – или точнее – подражательных произведениях сербских писателей (см.: Петров 1876: 2). Подобные процессы происходили в это же время и на Руси (см.: Гусев 2017: 127).

Находясь в частных сношениях с болгарами, сербы пользовались их переводами и самостоятельными произведениями и перелагали их на свой язык. Таким образом, можно указать целый ряд болгарских переводов и самостоятельных сочинений, которые известны в сербской редакции. Таковы: творения преподобного Ефрема Сирина, слова и беседы святителя Иоанна Златоустого, Пролог, Патерик, беседы святителя Григория Двоеслова на Евангелие, толкование на Псалтирь, отрывки из Палеи, Пандекты инока Антиоха, Богословие преподобного Иоанна Дамаскина, Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского, Толковое Евангелие блаженного Феофилакта Болгарского и др. В сербских списках известны также следующие творения – аскетические: святителя Василия Великого «Слова о постничестве» (см.: Кавелин 1875: 16), преподобного Аввы Дорофея «Слова» (см.: Соболевский 1903: 16), преподобного Исаака Сирина⁵, Исихия «Словеса душеполезны к Феодулу», Симеона Нового Богослова (см.: Соболевский 1903: 18), Фаласия «Главы к Павлу пресвитеру» (см.: Соболевский 1903: 16); канонического содержания: Кормчая, Законоправильник Матфея Властаря (см.: Кавелин 1891: 5), сборник статей против латинян (см.: Соболевский 1903: 20); «Стиси» Льва премудрого, Стефан и Ихниллат (см.: Соболевский 1903: 23); полемические сочинения против латинян Григория Паламы и Нила Навасила (см.: Соболевский 1903: 20) и многие другие произведения византийско-болгарской письменности.

⁵Ф.173.I № 151(2) – афонская рукопись XIV века, привезенная Муравьевым и подаренная в библиотеку Московской духовной академии.

Уже один далеко не полный перечень произведений, имевшихся в сербских редакциях или списках, наглядно показывает нам, каков был в XIV–XV веках круг книжных и литературных интересов сербов. Пользуясь болгарскими переводами, сербы нередко встречали затруднения в понимании текста книг, отсюда возникла потребность в переделке книг болгарского извода, приспособительном к сербскому языку. Сербские книжники делали пересмотр текста, вносили поправки, добавления и т.д. Характерное свидетельство о неудобопонятности болгарского текста для сербов и трудности переложения его на сербский язык, содержится в известной рукописи Уваровского Собрания, содержащей в себе Триодь, Октоих и Типикон: «Сии триод полуткъ, последни комат, исписа се... извода светогорскога правья, все на реду и съ типикомъ и съ охта. икомъ ?, нища да не линса, извода новья нъ истинь. Бугарскога езыка, терь Богъ вестъ велма ни е било усилно преставлети га на сръбски езык... и како смо въ изводе находили тако и смо писали, ни одлагали, ни прилагали» (Стоянович 1902: 47). Путем пересмотров, исправлений и дополнений возникали сербские редакции известных памятников, например, Лествицы, Хроники Георгия Амартола и др. (см.: Петров 1876: 5–6).

Основание Троицкой обители совпадает с большим литературным оживлением в Болгарии и Сербии, отразившим значительный культурный и духовный подъем на Балканах, который с конца XIV века оказывает громадное влияние на русскую письменность. В связи с этим обстоятельством мы говорим о литературном движении у болгар и сербов в XIV–XV веках, о сношениях русских с Афоном и Константинополем – двумя литературными центрами, откуда шло могущественное влияние на Русь.

В качестве фактов для характеристики этого влияния необходимо сообщить сведения о Троицких рукописях, принесенных с юга или написанных под живым впечатлением от южнославянских оригиналов.

Изучая троицкие рукописи, отметим, что в орфографию русских книг вносятся черты среднеболгарского правописания. Изменениям подвергся также и язык рукописей. В церковно-славянском языке рукописей половины XIV века встречались общерусские и местные русские особенности. Новое веяние с Балкан привнесло в русские рукописи черты среднеболгарского языка: обильное употребление буквы «юс», «е» вместо «я», использование «ы» вместо «и», например: «погыбели» – погибели, «нине» – ныне и др. Обращает внимание использование глухих, например: «скръби» – скорби, «свьрышеное» – совершенное, «тлькование» – толкование и т. д.

Не один только Афон был передаточным пунктом, через который распространялось южнославянское влияние на русскую письменность. Не менее важную роль в этом отношении сыграл Константинополь, где тоже наблюдалось присутствие русских иноков, занимавшихся книжными трудами. Здесь, в Константинополе, жили и трудились главные деятели южнославянской (преимущественно болгарской) литературы (см.: Соболевский 1903: 8). Так, в 1387 году митрополит Киприан, болгарин по происхождению (см.: Веретенников 2013: 5), списал в Студийском монастыре святого Иоанна Предтечи Лествицу Иоанна Лествичника: «в лето 6895 априлия 24 съвръшиши ся сия книги в Студийской обители Киприаном смиренным Митрополитом Киевским и всея Россия»⁶. В другом своем труде – Псалтири с воследованием, святитель помещает имена южнославянских святых: Петки (Параскевы), Иоанна Рыльского, Илариона Мегленского, Арсения Сербского, Саввы и Симеона Сербских. Безусловно, этот факт свидетельствует не только о балканском происхождении самого великоименитого писца, но и о его любви к болгарским и сербским святым. Современный историк, архимандрит Макарий, замечает, что «одновременное включение славянских святых в Псалтирь свидетельствует о единстве православных славянских стран (Веретенников 2013: 59).

В библиотеке Московской Духовной Академии имеются три рукописи, писанные рукою митрополита Киприана, а именно: Лествица 1387 года⁷, написанная в Константинополе, в Студийском монастыре святого Иоанна Предтечи⁸; Псалтирь с возследованием XIV века⁹ и творения Дионисия Ареопагита – рукопись, традиционно датируемая XIV веком¹⁰. Некоторые ученые называют Творения Дионисия псевдо-Киприановыми и относят их к середине XV века (см.: Веретенников 2013: 5). Как бы то ни было, но эта рукопись относится к библиотеке Троицкого монастыря и по хронологическим границам является объектом нашего исследования. Митрополит Киприан находился в близких дружеских отношениях с преподобным Сергием, о чем свидетельствуют написанные им к преподобному послания. Очевидно, движимый любовью к великому подвижнику, он пожертвовал эти

⁶ НИОР РГБ б: ф. 173. I № 152, цит. по: Веретенников 2013: 57.

⁷ НИОР РГБ б: ф. 173. I № 152.

⁸ Эта рукопись была воспроизведена современным изданием 2011 года: Лествица отца Иоанна достоиночюдного игумена Святыя горы Синаискыя. Рукопись Митрополита Киприана. СТСЛ, 2011, лист 192 об.

⁹ НИОР РГБ б: ф. 173. I № 142.

¹⁰ НИОР РГБ б: ф. 173. I № 144.

книги для Троице-Сергиева монастыря. «Не многие труды средневековых иерархов сохранились в автографах. Данные книги, связанные с именем святителя Киприана, написаны мелким полууставом и украшены киноварными инициалами и заставками» (Веретенников 2013: 57). Отдельный интерес представляет Псалтирь. Кроме почерка святителя, принадлежность его перу подтверждает приписка: «Псалтирь митрополита Киприанова писма, без игуменскова благословения не давати ея никому инших монастырей пострижником»¹¹, «Сия книга Троицкая Сергиева монастыря, а писмо Киприана»¹².

Таким образом, можно сделать вывод, что усилившееся литературное движение в Болгарии, было тесно связано с греческим Афоном, и оказало свое влияние на развитие литературной деятельности братских славянских народов. Выдающиеся болгарские писатели-богословы XIV–XV веков внесли огромный вклад в распространение византийской образованности и литературных традиций среди православных народов Балкан. А в свою очередь, этот литературный всплеск на Балканах впоследствии оказал влияние на русскую книжную деятельность, приукрасив и обогатив древнерусскую литературу.

ЛИТЕРАТУРА

- Голубинский 1871:** Голубинский, Е.Е. *Краткий очерк истории славянских церквей*. [Golubinskiy, E.E. *Kratkiy ocherk istorii slavyanskikh tserkvey*.] Москва: Унив. тип., 1871.
- Гусев 2016:** Гурий (Гусев), иеромонах. *Книжная деятельность в Троицком монастыре в XIV–XV веках*. [Guriy (Gusev), ieromonah. *Knizhnaya deyatel'nost' v Troitskom monastyre v XIV–XV vekah*.] Москва, 2016, <http://stsl.ru/Books/Knizhnaja_deyatelnost_v_Troickom_monastyre_XIV%E2%80%93XV_vek.pdf> (01.06.2017).
- Гусев 2017:** Иеромонах Гуриј (Гусев). Утицај Свете Горе на књижевну активност манастира Свете Троице у XV веку. [Jeromonah Gurij (Gusev). *Uticaј Svete Gore na književnu aktivnost manastira Svete Trojice u XV veku*.] // *Nasleđe*, 2017, № 37, Крагујевац, 127–131.
- Иречек 1879:** Иречек, К. *История болгар*. [Jireček, K. *Istoriya bolgar*.] Перевод Бруна и Палаузова. Одесса, 1879.
- Качановский 1900:** Качановский, В. В. *Из истории сербской литературы. Полемическая литература против латинян и еретиков*.

¹¹ Лист 3.

¹² НИОР РГБ б: ф. 173.1 № 142, листы 4–5.

- [Kachanovskiy, V.V. Iz istorii serbskoj literatury. Polemicheskaya literatura protiv latinyan i eretikov.] Киев, 1900.
- Леонид 1870:** Леонид (Кавелин), архимандрит. *Последний патриарх болгарского царства Евфимий.* [Leonid (Kavelin), arhimandrit. Posledniy patriarh bolgarskogo tsarstva Evfimiyy.] ЧОИДР, 1870.
- Леонид 1870:** Леонид (Кавелин), архимандрит. *Славяно-сербские книгохранилища на Святой горе Афонской.* [Leonid (Kavelin), arhimandrit. Slavyano-serbskie knigohranilichta na Svyatoy gore Afonskoj.] ЧОИДР, 1875.
- Леонид 1870:** Леонид (Кавелин), архимандрит. *Рукописи сербского письма XIII–XVIII веков, хранящиеся в библиотеках.* [Leonid (Kavelin), arhimandrit. Rukopisi serbskogo pis'ma XIII–XVIII vekov, hranyashiesya v bibliotekah.] ЧОИДР, 1891.
- Макарий 2013:** Макарий (Веретенников), архимандрит. *Святой Митрополит Киприан.* [Makariy (Veretennikov), arhimandrit. Svyatoy Mitropolit Kiprian.] Москва, 2013.
- НИОР РГБ а:** НИОР РГБ: ф. 172 № 406–04. Струминский, М.К. *Книжные и литературные интересы в Троице-Сергиевой Лавре с древних времен до XVII столетия.* [Struminskiy, M.K. Knizhnye i literaturnye interesy v Troitse-Sergievoj Lavre s drevnih времен do XVII stoletiya.]
- НИОР РГБ б:** НИОР РГБ: ф. 173.1 *Фундаментальное собрание МДА.* [Fundamental'noe sobranie MDA.]
- Петров 1876:** Петров, Н. *Исторические взгляды на взаимные отношения между сербами и русскими в образовании и литературе.* [Petrov, N. Istoricheskie vzglyady na vzaimnye otnosheniya mezhdu serbami i russkimi v obrazovanii i literature.] Киев, 1876.
- Пыпин, Спасович 1879:** Пыпин, А., Спасович, В. *История славянской литературы* [Purin, A., Spasovich, V. Istoriya slavyanskoy literatury.], Т.1, изд. 2. С.-Петербург: Изд. М.М. Стасюлевича, 1879.
- Соболевский 1903:** Соболевский, А. И. *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков.* [Sobolevskiy, A. I. Perevodnaya literatura Moskovskoy Rusi XIV–XVII vekov.] С.-Петербург, 1903.
- Соболевский 1908:** Соболевский, А. И. *Славяно-русская палеография.* [Sobolevskiy A. I. Slavyano-russkaya paleografiya.] Изд. 2-е, С.-Петербург, 1908.
- Стоянович 1902:** Стоянович, Л. *Стари српски записи и натписи.* Книга 1 [Stojanović, L. Stari srpski zapisi i natpisi.] Београд, 1902.
- Сырку 1886:** Сырку, П. А. К вопросу об исправлении книг в Болгарии в XIV веке. [Syрку, P. A. K voprosu ob ispravlenii knig v Bolgarii]

v XIV veke.] // *Журнал Министерства народного просвещения*, 1886, май, С.-Петербург, 310–325.

Сырку 1890: Сырку, П. А. *К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского.* [Syрку, P. A. K istorii ispravleniya knig v Bolgarii v XIV veke.] С.-Петербург, 1890.

Яцимирский 1904: Яцимирский, А. И. *Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности.* [Yatsimirskiy, A. I. Grigoriy Tsamblak. Ocherk ego zhizni, administrativnoy i knizhnoy deyatel'nosti.] С.-Петербург, 1904.

**ХРИСТИЯНИ И МЮСЮЛМАНИ В ЖИТИЕ
НА ГЕОРГИ СОФИЙСКИ.
ПРЕГЛЕД НА АНТРОПОНИМНАТА СИСТЕМА¹**

Димитрия Иванова
Институт за български език, БАН

**CHRISTIANS AND MUSLIMS IN THE VITA
OF SAINT GEORGE THE NEW MARTYR OF SOFIA.
A SURVEY OF THE NOMINAL SYSTEM**

Dimitria Ivanova
Institute for Bulgarian Language, BAS

The main purpose of this paper is to examine the anthroponyms used in Vita of Saint George the New Martyr of Sofia. We examine some orthographic and phonetic features of the given names. We also try to classify the proper names according to their origin. We point out some very specific features of the given work and make some historical references very important for the proper understanding of the vita.

Key words: *anthroponym, proper name, history, martyr, origin, Christianity, Islam, christian, faith, Sofia, vita*

Обект на изследване в настоящия доклад ще бъде „Житие на Георги Софийски“. То е написано от поп Пейо скоро след смъртта на мъченика на 11 февруари 1515 година и спада към мъченическия тип жития, което определя и специфичната му композиция. В него има едно съществено събитие, а именно – мъченическата смърт на героя. Авторът не се спира подробно на живота на светеца до момента, в който той е изправен пред турския съдия. Разбираме, че Георги е златар от Кратово. Родителите му се казват Димитър и Сара и след смъртта им той се премества в София, където живее в дома на поп Пейо.

¹ Изследването е финансирано от Българска академия на науките по програма за подпомагане на младите учени и докторантите в БАН. Изразявам своята благодарност към програмата.

Подобно на останалите творби на Софийската книжовна школа, разглежданото тук житие, от една страна, пази традициите на Търновската книжовна школа, а от друга, добавя нови и специфични реалии, характерни за XVI век. Доказателство за това откриваме и в употребата на собствени имена. Използваните в творбата антропоними са общо 36. С четиринадесет от тях са назовани библейски персонажи: Ной, Христос, Адам, Ева, Авраам, Мойсей, апостол Павел, Соломон, Дева Мария, Йов, Йаков, Юда, първомъченик Стефан, мъченица Марина, а с останалите 22 имена – реални исторически личности: деспот Стефан, Иван и Георги Бранкович; епископ Антим; патриарх Нифон; презвитер Стефан (йеромонах Софроний); Радул войвода; Димитър; Сара; презвитер Иван; митрополит Панкратий; княз Лазар; Мурад; Стефан Милутин; Баязид; Мехмед; Мохамед; Селим; Георги Софийски; Юлиан Отстъпник; Никодим, Стефан Нови. В този доклад ще обърнем внимание на техните правописно-фонетични и словообразователни особености и произхода им. От друга страна, ще опитаме да отговорим на въпроса: „Защо точно тези имена са споменати и каква информация ни дават те?“.

Правописно-фонетични данни

Собствените имена, които посочихме по-горе, са засвидетелствани с техните произносители особености в периода на написване на житието. Процесът на изследване на използваните от Софийската книжовна школа антропоними е едва в начален стадий и този факт не ни позволява да правим заключения за ясни правописни норми, а само за проявени тенденции в употребата на буквени знаци.

Всички антропоними са изписани с малък ер без значение на етимологическата дистрибуция (пример: *Лазарь* вм. *Лазаръ*, *Стефанъ* вм. *Стефанъ*, *Христосъ* вм. *Христосъ*). Не откриваме имена, в които еровата гласна да е в силна позиция, т.е. тя във всички случаи е в краесловие или пред сричка, която съдържа гласна, различна от „ъ“ или „з“ (*Гевъргіе*, *Ивліанъ*, *Давидъ*). По любопитен начин е изписано името Мехмед: *Мехемедъ*. След задноезичната съгласна „х“ бихме очаквали да открием вокал „ъ“, но вместо това срещаме предна гласна „е“. Появата ѝ би могла да се обясни с процес на изясняване на „ъ“ в „е“ (процес, който е протичал, когато ъ се е намирал в силна позиция). За жа-

лост, не откриваме това име в нито една от останалите творби на авторите от Софийската книжовна школа и не можем да твърдим дали този начин на изписване е бил изключение, или се е използвал системно.

Всички антропоними са изписани с ѝ вместо с оу: *Иѡліанъ*, *Мѡратъѡгъ*, *Мѡхамѡтъ*, *Милѡтинъ* и т.н. Във всички останали случаи наблюдаваме смесена употреба на двата буквени знака (*моученіе*, но и *благоуханіе*). Откриваме и смесена употреба на ѡ и о дори и при изписването на едно и също име (*Мѡвсей*, но и *Моисей*). Единствено името на мъченика винаги е изписвано с ѡ вместо с о. Чрез преимуществената употреба на тази старинна буква поп Пейо вероятно е искал да отличи светеца от останалите споменати от него исторически фигури и библейски персонажи.

Винаги в позиция пред гласна е било изписвано десетично ѣ вместо осмично и (*Иѡліанъ*, *Никомидіи*, *Софроніи*, *Димитріи*).

Произход

В житието са използвани голям брой имена с еврейски произход – общо 12 (Авраам, Адам, Ева, Йаков, Йов, Лазар, Мария, Мойсей, Ной, Сара, Соломон, Юда). С голяма част от тях са назовани библейски персонажи и употребата им е била обусловена от принципа на двойното отражение, характерен за поетиката на старобългарската литература. Само с две от имената са назовани реални исторически личности – княз Лазар (сръбски владетел) и Сара (майка на Георги Софийски).

Най-много на брой след еврейските са гръцките имена (Нифон, Никодим, Георги, Стефан, Антим, Софроний, Димитър и Панкратий). Ако изключим Георги, най-често използваното име в житието е Стефан. То е навлязло в българската антропонимна система след приемането на християнството като име на светец². Стефан Нови, който също е споменат в разглежданата творба, е бил византийски монах, пострадал заради иконопочитането през втората половина на VIII век. Появата на името му в житието за Георги Софийски вероятно е била продиктувана от факта, че носът и ръцете му са били изгорени с катран (Георги Софийски е бил изгорен на клада). С останалите антро-

² Стефан – християнски светец от I век, осъден за богохулство и убит с камъни.

поними от гръцки произход, които посочихме, са били назовани предимно свещеници, които са били съвременници на поп Пейо. Името на автора също трябва да бъде добавено към тази група, защото всъщност представлява съкратена и онароднена форма на общохристиянското име с гръцки произход Петър. То е и типичен пример за характерните и широко разпространени в Западна България мъжколични имена, окончаващи на -о или -е (Цибранска 2015).

Значително по-малко на брой са имената с латински произход. Те са три – Павел, Юлиан и Марина. Мъченица Марина (също като Стефан Нови) е била измъчвана с огън. Вероятно заради това сходство със съдбата на Георги Софийски тя е била спомената в житието.

Странен е фактът, че откриваме само едно име със славянски произход – Радул. Радул войвода е бил владетел на Влашко. Неговата страна се е превърнала в убежище за християни, прогонени от родните си земи от турците. Такава е била и съдбата на йеромонах Софроний, който бил съвременник на поп Пейо и починал в същата година като Георги Софийски. Интересно съвпадение е и фактът, че името Радул означава: 1. радостен, весел, приветлив; 2. грижеш се, трудещ се (Иванова, Радева 2005: 124). То се среща и в двете жития, дело на поп Пейо и Матей Граматик. Имената с корен *рад-* са били особено популярни в региона на София през онзи период.

В „Житие на Георги Софийски“ са използвани и 4 мюсюлмански лични имена с арабски произход – Селим, Мехмед, Мохамед, Баязид. Мохамед е пророк на Аллах. Мехмед е турско име, производно на Мохамед. С него и останалите две имена са назовани трима турски султани.

Всичко, написано до момента по повод на произхода на посочените по-горе имена, не може да даде отговор на едно съществено питане: „Защо точно тези имена са били споменати?“. За да отговорим правилно на този въпрос обаче, трябва обстойно да разгледаме житието и от друг аспект, а именно – историческата обстановка по българските земи по времето, по което е създадено.

През втората половина на XV и първата половина на XVI век османските войски превземат Константинопол, Белград, Унгария и достигат до сърцето на Европа – Виена. В това време на разцвет в империята са се наблюдавали засилени опити за разпространяване на исляма на Балканския полуостров. Това е ставало предимно по мирен път, като християните са били подмамвани с възможна кариера във властта и други изгоди. Агиографските творби от този период показват, че турци-

те са правили опити да убедят християните да приемат исляма до момента на мъченическата им смърт (Цибранска-Костова 2015).

В този исторически контекст в София се заражда феноменът новомъченичество, който е залегнал в основата на творбите от Софийската книжовна школа. Те са обединени от един общ мотив – съпротива срещу опитите на турците да накарат българи да приемат исляма, твърдото отстояване на вярата, съпроводено с мъчения и насилствена смърт. В петте достигнали до нас произведения са споменати трима мъченици – Георги Нови Софийски, Георги Новейши (Най-нови) и Никола Нови Софийски. Между тях откриваме редица общи характеристики. Всички те са били млади хора с добро обществено положение, които отказали да приемат исляма. Духовните им наставници ги насърчили публично да защитят вярата си и да получат ново кръщение чрез проливането на кръвта си (Захариаду 1992: 303).

Появата на тези мъченици изисква и друг вид двойно отражение. Сравнението с раннохристиянските мъченици не е достатъчно, защото проблемът за отстояването на вярата през XVI век е представен в пряк идеологически сблъсък с друга религия, а именно исляма. Това противопоставяне между християни и мюсюлмани в житието е представено в исторически и синхронен аспект чрез употребата на антропони, които са носители на родовата и общностната памет. С тях са назовани редица „значещи“ мъртъвци³, които общността е разграничила като безсмъртни. От вече споменатите исторически личности петима са сръбски князе и деспоти: Стефан Милутин, княз Лазар, Стефан, Георги и Иван Бранкович, които водили дългогодишни войни с турците по време на нашествието им на Балканския полуостров. Първият сблъсък между сърби и турци е при Галиполи (1312). Там армията на Стефан Милутин побеждава османците. Едно знаково събитие, към което ни насочва житието, е битката при Косово поле (15 юни 1389 г.). В този паметен сблъсък умира султан Мурад. След него на престола се възкачва Баязид, който печели битката и заповядва да обезглавят сръбския княз Лазар. Трагична е и съдбата на Стефан Бранкович, който бил деспот на Смедеревското деспотство в периода 1458 – 1459 г. След превземането на Смедерево от Мурад II той е ослепен и остава в историята на Сръбската православна църква като свети Стефан Слепи. Иван и Георги Бранкович са последните сръбски деспоти. Георги Бранкович взема участие в двата кръстоносни похода на Владислав II Ягело. По време на първия са освободени Ниш, Пирот

³ Динева, <http://georgesg.info/belb/doktoranti/dineva/opit_za_letene.htm>

и София, но вторият е завършил с разгромна победа на турците при Варна. Това събитие окончателно е сложило край на съпротивата срещу османското нашествие. Иван Бранкович е управлявал Сремското деспотство до 1502 г. Провел и е няколко успешни операции на територията на днешна Босна.

Посочените сръбски владетели на практика са били последните защитници на християнската вяра на Балканския полуостров. С тях са били свързани последните надежди на българите да съхранят свободата и вярата си. Поп Пейо е посочил техните имена и за да припомни саможертвата им в името на вярата. Подвизите им са посочени като път за спасение на душата. Мощите им са източник на чудеса:

И слышахъ въ достовѣрнѣишѣхъ мѣстѣхъ тако вси приходѣи къ нѣмѣхъ
вѣрнѣе благоуханѣе въ рѣкѣ его исхождааше.

И аще не вѣроуещи, греди съ мною и покажѣ ти краля Милѣтина, въ
градѣкъ семь лежѣщаго, како почиваетъ такоже ѿснѣви, и такоже въ кринна
благоуханіе испѣщаетъ.

Чрез своята мъченическа смърт Георги Софийски се изравнява по героизъм и саможертва с тях. Вярата на жителите на град София е била възродена и е бил отблъснат натискът върху местното население да приеме исляма.

Сред всички тези имена на султани и християнски владетели изпъква и името на един римски император – Юлиан Отстъпник (360 – 363). Той е племенник на Константин I Велики⁴ и е известен като последния езически император на Константинопол. Заповядал да разрушат много християнски храмове и да убият свещениците. При похода си на изток минал през Балканите и там чул, че местните се кланят на гроба на свой светец, основател на християнството. Той решил да извади мощите, за да разбере на кого са. Ако бѣдели на Йоан Кръстител, те трябвало да са без глава. Ако бѣдели на Исус Христос, то чрез тях той щял да разбие вярата, че е възкръснал и се е възнесъл на небето. Мощите били цели и той решил, че са на Христос. Наредил да ги изгорят, за да няма на какво да се кланят тамошните християни.

Споменаването на този римски император съвсем не е случайно, защото след превземането на Балканския полуостров турците предприемат същите действия. Те изгаряли телата на мъчениците, за да не

⁴ Провъзгласил християнството за официална религия.

остане нищо, на което християните да се кланят. Банският манастир, в който са били съхранявани мощите на крал Стефан Милутин, е бил опожарен в началото на XV век. След това събитие мощите на светеца са били преместени в София. Жителите са се гордеели с този факт, защото по този начин градът се е превръщал в пространство, покровителствано от светците. Загиналите на същото място мъченици са попивали от тази святост и са прибавяли още чрез своите подвизи.

Разглежданите от нас собствени имена не ни дават ясна представа за антропонимията в региона на София през XVI в. Те са по-скоро признак за започналия процес на формиране и консолидация на българската народност, изправена пред заплахата да трябва да се откаже от вярата си.

„Житие на Георги Софийски“ притежава правописни особености, типични за безюсовия (ресавски) правопис. Не откриваме носови гласни. Голямата носовка (ж) е заменена с оу (моученикъ, вм. мжченикъ), а малката (л) с е (распетіе вм. расплтъе). В използваните в творбата антропоними не откриваме следи от носови гласни, но все пак е налице друга специфична особеност на този правопис, а именно – употребата на само една ерова гласна. Трябва да отбележим, че останалите автори от Софийската книжовна школа използват и двете ерови гласни. Може би в случая поп Пейо е бил повлиян от книжовниците от Кратово, за които знаем, че са употребявали само ъ.

Процесът на изследване на антропонимите, използвани от авторите на Софийската книжовна школа, е едва в начален стадий и не могат да се правят генерални изводи за закономерностите при именуването през онази епоха. Предстои да се направи и цялостно сравнение на антропонимите, използвани от поп Пейо и другите двама известни до момента софийски книжовници. Анализът на творбите и от този аспект може би ще ни даде отговор на въпроса за авторството на „Похвална беседа за софийските мъченици“.

ЛИТЕРАТУРА

Стойкова 2014: Стойкова, А. *Библейският текст и литературната творба. Поетика на старобългарската литература. Структура на художествения образ. Нормативност.* [Stoykova, A. *Bibleyskiyat tekst i literaturnata tvorba. Poetika na starobalgarskata literatura. Struktura na hudozhestveniya obraz. Normativnost.*] 20.10.2014. Система за електронно обучение e-medievalia, <<https://e-medievalia.unisofia.bg/moodle/mod/page/view.php?id=1838>> (04.01.2018).

- Библия. Нов завет 1925:** <<https://m2.chitanka.info/text/2256-biblija-nov-zavet>>
- Иванова, Радева 2005:** Иванова, Н., Радева, П. *Имената на българите*. [Ivanova, N., P. Radeva. Imenata na balgarite.] Велико Търново: Абагар, 2005.
- Манчев 2001:** Манчев, К. *История на балканските народи*, том 1 (1353 – 1878). [Manchev, K. Istoriya na balkanskite narodi, tom 1 (1353 – 1878).], <<https://chitanka.info/book/1962-istorija-na-balkanskite-naroditom-1>> (10.08.2017).
- Цибранска-Костова, Билярски 2015:** Цибранска-Костова, М., Билярски, И. Освещаване на градското пространство: примерът на ръкопис ЦИАИ 1521 и новомъченичеството в София през XVI в. [Tsibranska-Kostova, M., Bilyarsky, I. Osveshtavane na gradskoto prostanstvo: primerat na rakopis TSIAl 1521 i novomachenichestvoto v Sofiya prez XVI v.] // *Paleobulgarica*. 2015, № 3, 39 – 60.
- Цибранска-Костова 2015:** Цибранска-Костова, М. *Българска диахронна антропонимия от Софийско през османския период XVI–XVII в. (ономастиконът като социално огледало)*. [Tsibranska-Kostova, M. Balgarska diahronna antroponimiya ot Sofiysko prez osmanskiya period XVI – XVII v.] <http://www.abcdar.com/magazine/-VI/Tsibranska_1314-9067_VI.pdf> (19.08.2017).
- Вачкова 2010:** Вачкова, К. Християнски и мюсюлмански лични имена в община Шумен. [Vachkova, K. Hristiyanski i myusyulmanski lichni imena v obshtina Shumen.] // *Състояние и проблеми на българската ономастика*. 2010, № 11, 188 – 200.
- Динева http:** Динева, М. „Ние сме които сме“, или размественият модел на българското в „Опит за летене“ от Йордан Радичков. [Dineva, M. „Nie sme koito sme ili razmestenyat model na balgarskoto v „Opit za letene“ na Yordan Radichkov.], <http://georgesg.info/belb/-doktoranti/dineva/opit_za_letene.htm> (15.09.2017).
- Закарияду 1992:** Zachariadou, E. Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion. // *Religionsgespräche im Mittelalter. Band 4*. Wiesbaden: Herausgegeben von Herzog August Bibliothek, 1992, 292 – 293.

**ФОРМАЛНИТЕ И СЕМАНТИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ
ЛЕКСИКАЛНИТЕ ЕДИНИЦИ
В „СЛОВАРЬ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА ПО ПАМЯТНИКАМЪ
НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯМЪ
НОВЪЙШЕЙ ПЕЧАТИ“ НА АЛЕКСАНДЪР ДЮВЕРНУА**

*Ангелина Василева
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград*

**THE FORMAL AND THE SEMANTIC RELATIONS BETWEEN
THE LEXICAL UNITS AND ALEXANDER DUVERNUA’S
“A DICTIONARY OF BULGARIAN LANGUAGE BASED
ON FOLK LITERARY HERITAGE AND PUBLICATIONS
OF TODAY’S PRESS“**

*Angelina Vasileva
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad*

The subject of research is the formal and semantic relations between the lexical units that had an effect on the first Bulgarian dictionary of the Russian scientist Alexander Duvernoy. The synonyms and the synonym groups are analyzed. Different types of synonyms are characterized: relative, absolute, expressive, archaic, dialectal, synonyms with the same root and phraseological synonyms. Antonyms are presented from a word-forming (structural) point of view: antonyms with a different root and antonyms with the same root. Full and partial homonyms and paronyms with the same or a different etymological origin are presented in the dictionary. The descriptive method as well as the comparative historical and the statistical methods have been used.

***Key words:** dictionary, dictionary entry, synonyms, synonym groups, antonyms, homonyms, paronyms, research methods*

Формалните и семантичните отношения между лексикалните единици са предмет на изучаване от семасиологията. Това са отношения, основаващи се на тъждество, на близост или противоположност, в резултат на което са възникнали лексикалните явления омонимия, па-

ронимия, синонимия и антонимия. Обект на проучване в доклада ще бъдат тези лексикални единици, намерили отражение в първия завършен тълковен речник на българския език – „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениямъ новѣйшей печати“ (1885 – 1889) на руския учен Александър Дювернуа. Като методи на изследване са приложени както описателният (синхронен), така и сравнително-историческият и статистическият метод.

Традиционните определения представят по различен начин синонимите. За едни от учените те са „близки или тъждествени по значение лексеми, които по различен начин назовават едно и също понятие, но се различават помежду си по смислови отгъньци, по стилистична окраска или по двете едновременно“ (Фомина 1978: 79). За други са „думи, в значенията на които има еднакви синтактични признаци, към които във всеки от синонимите се добавят различни допълнителни признаци, нямащи различителна функция“ (Косовский 1974: 79). Трети езиковеди като Тодор Бояджиев приемат, че „синоними са само думите, които принадлежат към една и съща част на речта... съотнасят се към еднакъв денотат или се свързват с едно и също понятие“ (Бояджиев 2002: 135).

Един от начините за тълкуване на значението на думите в „Словарь болгарского языка...“ на Дювернуа е използването на синоним, означаващ същото понятие, което има и заглавната дума. Голяма част от думите са тълкувани само с по един синоним, графически представен с кръгли скоби още в самия заглавен ред (и по-рядко в края на речниковата статия): **отколѣ** нар. (син. *одавна*), с. 1538, **крѡзь** предл. через (син. *прѣзь*), с. 1049, **жѣлва** с. ж. (син. *костенурка*), с. 622, **лѡвѣж** гл. св. (син. *хванж*), с. 1132, **бѣлизникавъ** пр. (син. *сивкавъ*), с. 81, и др.

И ако условно приемем, че все пак в речниковата статия се наблюдават *синонимни редове* (въпреки че речникът не е синонимен), то те са изградени само от две или само от три лексеми, принадлежащи към един и същи лексико-граматически клас:

– Синонимен ред, изграден от две лексеми: **вѣщъ** с. ж. (син. *нѣщо, работа*), с. 225, **гѹмно**, **гумнище** с. с. (син. *токъ, харманъ*), с. 432, **гюль*** с. м. (син. *шипка, трендафилъ*), с. 438, **гной** с. м. (син. *гюбре, торъ*), с. 370, **убѹтамъ** гл. дл. (син. *избѣѣж, избѣивамъ*), с. 2406, и др.;

– Синонимен ред, изграден от три лексеми: **вѣлчестъ** прил. (син. *околчястъ, обѣлъ, трѣкалястъ*), с. 190, **врѣкель** с. м. (син. *вретиче, чувалъ, платникъ*), с. 277, **грѣжа** с. ж. (син. *еня, брига, гайле*),

с. 411, **дюлгерѝнѝ** с. м. (син. *блѝхчий, дрѝводѝлецѝ, зидарѝ*), с. 589, **даждие** с. с. (син. *бирѝ, данѝкъ, харачѝ*), с. 458, **гѝбѝль*** с. м. (син. *озе-ро, блато, мочюрлакѝ*), с. 437, **дѝмѝ*** с. м. (син. *яхѝрѝ, стая, хлѝвѝ*), с. 461, и др.

От горепосочените примери се вижда, че лексемите в синонимния ред се намират в синонимни връзки и отношения не само с доминантния синоним, но и помежду си. Ако разгледаме съществителните имена *езеро* и *блато*, *дрѝводѝлецѝ* и *зидарѝ*, *чувалѝ* и *платникѝ*, ще установим, че всеки от членовете на тези двойки лексеми се намира в синонимни връзки, от една страна – с другия член на синонимната двойка, а от друга – всеки от двата члена на всяка двойка е синоним съответно и на лексико-граматическите алолекси **гѝбѝль***, **дюлгерѝнѝ**, **врѝкель**.

В речника най-голям е броят на синонимите *съществителни имена* (около **250** на брой), следвани от синонимите *глаголи* (около **60** на брой), синонимите *прилагателни имена* и синонимите *наречия*. С по един пример са представени синонимите *числителни имена*, синонимите *местоимения* и синонимите *предлози*.

I. Синоними в речника на Дювернуа

1. Абсолютни и относителни синоними

В речника липсват абсолютни синоними, при които отношенията „се основават на пълно тъждество във всичко извън тяхната форма: в семантичното им съдържание; във взаимозаменяемостта им, в дистрибуцията и съчетаемостта им; в стилистическите им признаци; в употребата и разпространението им“ (Вътов 2015: 103). Преобладават относителните синоними, които имат помежду си все пак някакви различия както в семантичното си съдържание, така и в употребата си, напр.: **ковчѝкъ** с. м. (син. *сандѝкъ*), с. 989 – 990, **клѝтка** с. ж. (син. *кафезѝ, кафесѝ*), с. 977, **кѝсьмѝ** с. м. (син. *коса*), с. 1026, **кѝсьмче** с. с. (син. *влакѝнце*), с. 1026, **кошѝта** с. ж. (син. *сѝрнѝ*), с. 1032, **крѝс(т)никѝ** с. м. (син. *кумѝ*), с. 1057, **гюбре** с. с. (син. *торѝ*), с. 437, **лѝвѝж** гл. св. (син. *хванѝж*), с. 1132, **обшетамѝ** гл. дл. (син. *обходѝж*), с. 1453, **изсѝчѝж** гл. св. (син. *избозаѝж*), с. 749, **истѝпѝж** гл. св. (син. *измокрѝж*), с. 889, **трудна** пр. (син. *тежка*), с. 2378, и др.

2. Експресивните синоними, намерили отражение в речника, са характерни предимно за разговорния и за художествения стил, защото те внасят различни емоционални и експресивни отсенки както в речта и действията на героите, така и в тяхната портретна характерис-

тика: **кривовра́тъ** прил. (син. *кривошия*), с. 1046, **муху́вамъ са** гл. дл. (син. *лапамъ мухитѣ*), с. 1252, **ма́ма** с. ж. (син. *цица, боска*), с. 1167, **побáрамъ** гл. дл. (син. *попѣпамъ*), с. 1677, **отрѣва ми** безл. (син. *изна́ся ми*), **окйоравѣѣж** гл. св. (син. *ослѣпѣѣж*), с. 1475, **трѣбухъ** с. м. (син. *корѣмъ*), с. 2379, **изру́чамъ** гл. дл. (син. *изямъ*), с. 846, и др.

3. Териториално ограничени (диалектни) синоними

Условно ще охарактеризираме и някои от думите като диалектни синоними, имайки предвид, че „Словарь болгарскаго языка...“ възниква преди установяването на официалния български правопис. Днес тези думи имат пълни съответствия в книжовния език и са представени доста обширно в речника: **кронпѣръ** (**компѣръ** **кромпѣль**) с. м. (син. *картофель*), с. 1050, **мязамъ** гл. дл. (син. *приличамъ*), с. 1259, **чинѣж** гл. св. (син. *п्रा́вѣж*), с. 2555, **нѣнѣ** нар. (син. *сега*), с. 1410, **дюлгерѣнъ** с. м. (син. *дрѣводѣлецъ, зидаръ*), с. 589, **желва** с. ж. (син. *костенурка*), с. 622, **мѣдникъ** с. м. (син. *котель*), с. 1186, **одая** с. ж. (син. *стая*), с. 1465, **гугуци** с. мн. (син. *царевѣца*), с. 429, **кукйовенъ** прил. (син. *кжщень, домашень*), с. 1066, и др.

4. Архаични синоними (синоними с различна актуалност)

Спорадични са случаите на архаични синоними в речника. Те са думи, които са остарели и на тяхно място в употреба са съвременни лексеми, напр. **люди люде** с. (син. *хора*), с. 1149, **оло́во** с. с. (син. *крушумъ*), с. 1482.

5. Синоними от турско-арабско-персийски произход

Това са думи, които по-често се срещат в диалектите или в разговорната реч със стилистично снижено значение, но техният брой в речника е доста голям и това е съвсем естествено, като се имат предвид близките ни езикови контакти по време на Възраждането: **часовникъ** с. м. (син. *сахатъ*), с. 2526, **на готово** нар. (син. *бадехава*) с. 399, **паза́ръ** с. м. (син. *чаршия*), с. 1584, **па́фта** с. ж. (син. *чопразе*), с. 1608, **лавка** с. ж. (син. *дюкянъ*), с. 1094, и др. Многобройни са случаите на заглавни турско-арабско-персийски думи в речника, които влизат в отношение на синонимия с лексика от домашен произход: **гайле́*** с. с. (син. *грижя*), с. 338, **гюль*** с. м. (син. *шипка, трендафилъ*), с. 438, **кюмбе́*** с. с. (син. *пещъ*), с. 1084, **кюмюръ*** (**кимюръ***) с. м. (син. *вжглица*), с. 1084, **хастъръ*** с. м. (син. *рогозка*), с. 2475, **геранъ*** с. м. (син. *бунаръ, кладенъци*), с. 346, **интишѣя*** с. ж. (син. *гривна*), с. 859, **дембелликъ** с. м.* (син. *мръзелъ*), с. 485, **джелепинъ*** с. м. (син. *болѣринъ*), с. 498, и др.

6. Еднокоренни синоними

Те са отразени в речника с двойки глаголи и с двойки съществителни имена, образувани с помощта на различни представки (**из-/за-; о-/раз-; прѣ- (пре-)/в-, с-**), различни наставки (**-ак, -ник**) и общ корен; трудно са различими, както пише Тодор Бояджиев (Бояджиев 2002: 139): **из-мáхнѣ** гл. св. (син. **за-махнѣ**), с. 830, **о-весéльѣ** гл. св. (син. **раз-весельѣ**), с. 1455, **прé-гнамѣ** гл. дл. (син. **в-прегнѣ, с-прегнѣ**), с. 1841, **кжпѣне** с. с. собир. (син. **кжпѣн-ак-ѣ**), с. 1090, **кжщнина** с. ж. (син. **по-кжщнина**), с. 1094, **кжщовнѣкъ** с. м. (син. **кжщ-ник-ѣ**), с. 1094, и др.

7. Фразеологически синоними

Синонимните отношения засягат *фразеологичната система* на българския език. „Ако развитието на синонимния процес при лексемите се движи от търсенето на нов признак, който да представя реалията по-различно, чрез друго нейно признаково измерение, то при фраземите стремежът е преди всичко да се намери нов, по-ярък и по-експресивен образ за нейното представяне...“ (Вътов 2015: 311).

Фразеологизми рядко са заглавни думи: **куковъ** пр. 1) *въ выраженіи: на кúковъ день, на кúково лѣто* (син. *на конски велик-день*) послѣ дождичка въ четвергъ. 2) **кúковъ день** чистый понедѣльникъ (*въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ*); въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ день этотъ празнуется переряживаньемъ, плясками и играми, напоминающими карнавалъ: *Въ Българіѣ играѣтъ по нѣкоя си села Кукури: игры съвсѣмъ дивы. Скачѣтъ безчинно, ублачѣтъ ся съ вехты пѣрцалетины и пѣѣтъ глупавы пѣсны. Въ Котель стары бабы празнуѣтъ куковъ день, то е пѣрвый понедѣльникъ великаго поста, и въ Котель рѣдко чловѣкъ въ мое время е былъ да кажи чистый понедѣльникъ книжевно. Нѣ куковъ день ся обично казваше той понедѣльникъ.* Пк. 172... (с. 1066).

Особено място заемат фразеологизмите, дошли в български чрез турски. Разговорната дума **хатър** например има турско-арабски произход и следните значения според Речника на чуждите думи в българския език: 1. Угодливост, угодничество. 2. Почит, уважение. 3. Воля, желание. 4. Пристрастие, снизходителност от угодливост (вж. Милев, Николов, Братков 2007: 826). В съчетание с глагола **държа** се образува фразеологизмът „**държа хатър**“, който в речника на Дювернуа има следните синоними: **дрѣжѣ хатѣрь** син. *говѣѣѣ, чинѣѣ честь, чест-вую*: *Ясъ ни сумѣ нѣма, ясъ ни сумѣ слепа; Туку не зборвамѣ, атарѣ си дѣржамѣ.* М. 16. (с. 2475).

Фразеологичното словосъчетание **чинѝж, сторѝж честь** е употребено със значение „мълча, почитам, уважавам“: **слѝпа (гола) честь...** 3) син. говѝне; **чинѝж, сторѝж честь** (син. говѝж): *Ясъ ни сумъ нѝма, ясъ ни сумъ слѝпа; Туку не зборвамъ, атаръ си дѝржамъ; Пѝрва година чѝсъ сумъ чинѝла, – на мой-отъ татко, Втора година на мѝла майка; Трека година на ѝсно сѝнце. М. 16. Му донесо' е стара-на баба, Чѝсъ да му чинѝтъ, Дан'ке заспѝтъ; Пакъ немамъ лудо да ми заспѝтъ. М. 370. Богъ ми ѝж убилъ моя свѝкѝрва, Защ' не почека чѝсъ да досторамъ, Тукъ те донесе тебе овдека. М. 16. (с. 2548).*

II. Антоними в речника на Дювернуа

Антонимията като езиково явление е изследвана от Коспартова 1970, Викторова 1981, Гочев 1989, Георгиев 1993, Зидарова 2004, Радева 2017 и др. За Зидарова антонимите „са противоположни по лексикално значение езикови единици, които служат за означаване на взаимнопротивоположни и едносъщни явления от обективната действителност“ (Зидарова 2009: 139). Коспартова констатира, че „антонимията е езиково явление, чието съдържание се изразява в лексико-семантично противопоставяне на семемѝ“ (Коспартова 1970: 371). Най-широко е застъпена антонимията в Речника при изменяемите части на речта (глаголи, прилагателни имена и съществителни имена) и по-рядко при неизменяемите (наречията). Авторът не използва антонимна дефиниция за тълкуване на лексикалното значение на думата, а прибѝгва до употребата само на един антоним, разкриващ противоположното значение на заглавната дума в речниковата статия. Анализът на антонимите в речника от словообразователна (структурна) гледна точка установи, че присѝстват и *разнокоренни, и еднокоренни антоними.*

1. Разнокоренни антоними

1.1. Разнокоренни антоними *съществителни имена*

Разнокоренните антоними *съществителни имена* в речника са думи с различни корени и основи, противоположните им значения са заложени в основната морфема – *корѝна* (вж. Таблица 1). С изключение на антонимите **мѝлостѝна, замѝтъ, харѝнѝ** (поместени в таблицата), всички останали думи може да се определят като *речникови антоними*, т.е. като „двойки лексеми от стилистично неутралната лексика, които отчетливо се противопоставят по логическото си съдържание, изразено от основните им значения“ (Вѝтов 2015: 120).

Таблица 1. Разнокоренни антоними съществителни имена

№	Съществителни имена от речника	Антоними	Страница
1.	гѳрница	<i>против.</i> дѳлница	с. 389
2.	грѳжданинѳ, гражданче	<i>против.</i> селенинѳ, селенче	с. 403
3.	дѳлникѳ	<i>против.</i> праздникѳ	с. 483
4.	дѳлница	<i>против.</i> гѳрница	с. 540
5.	лѳтѳвище	<i>против.</i> зимѳвище	с. 1116
6.	опала	<i>против.</i> милостина	с. 1490
7.	прѳдница	<i>против.</i> зѳдница	с. 1848
8.	рахѳтъ*	<i>против.</i> замѳтъ*	с. 2041
9.	тльстина	<i>против.</i> крехчина	с. 2347
10.	халѳлъ	<i>против.</i> харѳнѳ	с. 2466

Те са представени в речникови статии от следния тип:

гѳрница с. ж. 1) верхная часть (*против.* долница): *ScottRussel смѳташе испѳрво само горница-та (на Ротунда-та), а други-те части той не зель въ внимание.* Л. Д. 1874 р. 229. Съгдѳлахѳ едно парче мешина за горница на единѳ чепичѳ и друго – за долница. *ib.* 232... (с. 389);

грѳжданинѳ с. м. горожанинѳ. **гражданче** ум. (*против.* селенинѳ, селенче): *Да слушайте Солунски гражани!* М. 101. *Дилберѳ Яно грагяно! (ж. р.) колку града обидохѳ, како тебе не найдох.* Пс. 11–12 р. 172. *Граждане-ту (-то собир.), какѳ видели чи дошла такава ряка въ градѳ-тѳ, казали на царѳотѳ.* Д. р. 143... (с. 403);

дѳлникѳ с. м. буднѳй (рабочѳй) день (*орр.* праздникѳ): *Не знайте делник ни празник.* Д. 51, 38. *По Велигденѳ ке те земамѳ, По велигденѳ празници-те, Да не губамѳ делници-те.* М. 346. *Вѳ делникѳ – зелникѳ, а въ праздникѳ – попарникѳ.* Ч. 138. *Сѳкой день новичко, на Велигденѳ старичко. Казватѳ томува, кой-то си не варди дрѳхы-тѳ и въ дѳлникѳ са премѳнува.* Ч. 228... (с. 483).

1.2. Разнокоренни антоними прилагателни имена

Броят им в речника е несъществен (вж. Таблица 2).

Таблица 2. Разнокоренни антоними прилагателни имена

№	Прилагателни имена от речника	Антоними	Страница
1.	довѣдень	против. сжщи	с. 525
2.	дѣлничень	против. праздничень	с. 483
3.	пѣтовень и пѣтомень	против. дѣвъ	с. 1647
4.	дѣвъ	против. пѣтомень	с. 504
5.	~дѣръ	против. сѣтень	с. 600
6.	добрá (честь)	против. зла (честь)	с. 2547

Ето и няколко примера за този вид лексикални единици, зафиксирани в следните речникови статии:

довѣдень пр. сводный (против. **сжщи**). *А тѣзи двѣ дѣвойки тѣ ми сжщи сестры отъ къмъ баща-та, а отъ къмъ майка-та доведени.* Х. I. 175 (с. 525);

дѣлничень пр. 1) будний (орр. **праздничень**): *Тукъ въ праздни-къ цѣль день и въ дѣлничень день вечеръ всякога е пълно отъ народа.* Л. Д. 1869 р. 134. *Ние само недѣленъ день ѣдохме печено месо, а въ делнични-тѣ дни варено-то месо служаше и за чорба и за всичко! ив.* 1875 р. 104. 2) будничный: *Сухиятъ дѣлничень челѣкъ (Alltagmenscѣ).* Рш. 6 (с. 483);

пѣтовень и пѣтомень пр. (против. **дивъ**) прирученный (о животныхъ), культивированный (о растеніяхъ), образованный (о человекѣ – противоп. дикому, нелюдимому): *Тѣхни-тѣ уста бѣха навикнали само на диво-мѣсо, тѣй що-то бѣха изгубили и вкусъ-тѣ за питомно мѣсо.* Л. Д. 1876 р. 142... (с. 1647).

1.3. Разнокоренни антоними наречия

Откриват се единични примери и в двата тома на „Словарь болгарского языка...“ на Дювернуа (вж. Таблица 3).

Таблица 3. Разнокоренни антоними наречия

№	Антоними от речника	Антоними	Страница
1.	на глѣдь	въ насжщность	с. 1283
2.	насáмь	нататъкъ	с. 1348
3.	хлáбаво	стѣгнато	с. 2487
4.	йнакъ	тѣи	с. 857

Примери: **на глѣдъ нар.** на видъ (*противоп.* **въ насъщность**): *Има говеда, кои-то нагледъ сочатъ добри и тлжсти, но въ насъщность иматъ по-долне месо.* Л. Д. 1876 р. 48. *На гледъ се видѣше като на триесе и петъ години.* Тб. 97 (с. 1283);

насамъ нар. на эту сторону, сюда (*противоп.* **нататъкъ**): *Едни теглятъ насамъ, други нататъкъ.* Л. Д. 1876 р. 9. *Прѣднѣй столъ ся държи надъ бабутецъ посрѣдѣ само съ еднѣ клѣчкѣ и ся върти насамъ и нататъкъ; а то е направено такъ нарочно да ся убърта кола лесно.* Пк.47-48. *Азъ имамъ стара майчица, Кога на самъ да дода, А то ми мама заръча.* М. 70... (с. 1348);

хлабаво нар. слабо (*против.* **стѣгнато**): *Ако му е сѣмято ороне-но отъ хартиѣтъ или платното, зима едно парцалче тънко чисто платно или и хартиѣтъ, на у платно истрѣси сѣмя-то и спрягане на завѣже хлабаво платно-то.* Л. Д. 74 р. 103 (с. 2487).

2. Енокоренни (биафиксални) антоними

Енокоренните антоними глаголи в речника са с вторично противопоставяне, защото при тях противопоставянето е разкрито чрез префикса. Те са и биафиксални антоними, при тях „двата члена на антонимната опозиция са префиксално маркирани“ (Зидарова 2009: 142). Други езиковеди като Върбан Вътов ги характеризират като векторни антоними, имащи двойки префикси и противоположно значение: (за-) – (от-); (до-) – (от-); (от-) – (за-); (от-) – (при-). С висока фреквентност и производителност се отличават префиксите **от-**, **за-**, **при-**. В Речника с голяма словообразователна активност е двойката префикси с противоположно значение (от-) – (за-), а с най-ниска словообразователна активност – двойката префикси (от-) – (при-) (вж. Таблица 4).

Таблица 4. Енокоренни антоними глаголи

№	Глаголи от речника	Антоними	Страница
1.	за-ключѣ	<i>против.</i> от-ключѣ	с. 685
2.	до-прѣтъ	<i>против.</i> от-прѣтъ	с. 547
3.	от-качѣ	<i>против.</i> за-качѣ	с. 1537
4.	от-кличѣ	<i>против.</i> за-ключамъ	с. 1537
5.	от-лупѣ	<i>против.</i> за-хлупѣ	с. 1543
6.	от-любѣ	<i>против.</i> за-любѣ	с. 1543
7.	от-люлѣ	<i>против.</i> за-люлѣ	с. 1543
8.	от-пѣшѣ	<i>против.</i> за-пѣшѣ	с. 1548

9.	от-тúльж	против. за-тúльж	с. 1562
10.	от-тúрьж	против. при-тúрьж	с. 1562

Примери:

заключж гл. св. запру, замкну. **заключ(у)вамъ** гл. дл. запираю, замыкаю: *Ке сѣ молиме на нашъ Христось, Да ми даде ключевѣ отъ небеси, Да заключамаъ мжгли и облаци.* М. 13. *Драгоцѣнности и оржсия заключава обикновено тжмнина.* Л. Д. 1874 р. 245. *Францъ заключи слѣдъ мене.* (Schlosshintermirzu). *Рш. Тарасъ заключи врата-та.* Тб. ...(*противопол. отключж*) (с. 685);

допрáтъж гл. св. пришлю (на мѣсто), доставлю, (*против. отпратж*). *Ако ми бждешь болярка И ти ми китка допрати.* М. 70. *Господъ го допрати ангель-отъ Ноке въ сонѣ да му сѣ вявлитъ.* М. 29. *Скоро ~ Ивку хабер допратил...* (с. 547);

откáчж гл. св. **откáчамъ** **откáчвамъ** **откачѣвамъ** Ц. гл. дл. (*против. заkáчж*) сниму, снимаю что либо (сѣ гвоздя, сѣ вѣшалки, со стѣны и т. д.) **отцѣплю**, **отцѣпляю**: *Цанѣ се люто разсърди И пушка-та си откачи Че си Тодорка помѣри.* Д. 47, 45 – 47. *Хайдутинъ-тъ ся качиль и на прѣстоль-тъ да откачи кандило-то, което было закачено надъ него.* Ч. 131. *Уткжчи вржвж жлтжны, Тури ги въ куюнъ джю-бови.* Ч. 302... (с. 1537).

3. Стилистични антоними в речника

Ако търсим значението и употребата на стилистичните антоними в Речника, то днес бихме ги открили под формата на стилистични фигури като *антитеза* (противопоставяне на действия, чувства, състояния), като *оксиморон* (взаимноизключващи се понятия), като *анафраза* (заместване, използване на единия антоним от двойката в значението на другия). Ето и една малка част от тях, които са с емоционално-експресивна оцветеност: **опала** с. ж. (*прот. милостина*), с. 1490, **на глѣдъ** нар. (*прот. въ насжщность*), с. 1283, **йнакъ** нар. (*прот. тѣи*), с. 857, **добра честь** прил. (*прот. зла честь*), с. 2547, **юдъръ** прил. (*прот. ситенъ*), с. 660, **довѣденъ** прил. (*прот. сжщи*), с. 525, **халáль*** с. м. (*прот. харáмъ*), с. 2466, **рахáтъ*** с. м. (*прот. заметъ*), с. 2041, и др.

III. Омоними в Речника

Омонимите „са еднакви по звуков състав или буквен състав, но различни и независими по значение“ (Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев 1999: 153); те са „тъждествени по форма, но абсолютно несвързани по значение думи“ (Зидарова 2009: 148); тяхната същност се изразява в това, че „са лексеми с еднакъв звуков състав, с еднакво произнасяне и ударение“ (Чолакова 1959: 72).

Като заглавна дума в речниковата статия омонимите се откриват поставени едни под други и *нямат цифрово обозначение* (индекси), както е прието днес в тълковните речници. Това са предимно *двойки лексеми омоними* и по-рядко единични примери на *тройни омонимични съвпадения*.

1. Същински омоними

1.1. В Речника превес имат същинските пълни омоними (лексеми *от един и същи лексико-граматически клас* и съвпадащи изцяло по звукова форма), напр.: **живинá** с. ж. животное – **живинá** с. ж. живост (с. 627); **канéла** с. ж. кранъ – **канéла** с. м. корица (с. 929); **кирйя*** с. ж. *плата за наемъ, за провозъ, за полежалое* – **кирйя** с. ж. госпожа (*про гречанокъ*), с. 966; **комáръ** с. м. комаръ – **комáръ*** с. м. (*qumar, s. ar. 1. Action de jouer à un jeu de hazard. Qoumar jeu de hazard, jeu de dés*), с. 1008; **пръсть** с. м. палець – **пръсть** с. ж. земля (с. 1963 – 1964) и др.

1.2. Същински непълни омоними (лексеми, съвпадащи по форма само в част от формалните си алолекси и са от *различни лексико-граматически класове*). В речника се откриват и *двойни*, и *тройни омонимични съвпадения* на думите:

– *Двойни съвпадения на думите*: **пръстенъ** *пр.* глиняный – **пръстенъ** с. м. перстень (с. 1962); **рбсень** *пр.* росистый – **рбсень** с. м. название пахнущей травы (с. 2064); **синъ** с. м. сынъ – **синъ** *прил.* синій (с. 2159–2160); **слáдко** с.с. варенье – **слáдко** *нар.* сладко (с. 2181); **май** *нар.* почти, нѣсколькo – **май** с. м. Май (мѣсець) (с. 1159).

– *Тройни съвпадения на думите*: **елá** *нар.* (ела новогреч.) – **елá** *союз* (ср. ала) – **елá** с. ж. ель (с. 604); **едйнь** *мьст. неопред.* одинъ, нѣкйй, нѣкоторый – **едйнь** ч. кол. одинъ – **едйнь** *пр.* единственный (с. 597 – 598) и др.

2. Несъщински омоними

2.1. Омофоните са „различни по фонемен състав лексеми и се уеднаквяват по звукова форма при изговор“ (Вътов 2015:135). В Речника са поместени лексеми, при които неударените гласни **а**, **о** се

приближават до гласежа на [ъ] и [у]. И така в резултат от действието на редуцията се образуват омофоните, които макар и малко на брой в Речника, се забелязват при по-обстойно изследване, напр.: **дѡло нар.** долой – **дѡлу нар.** внизу, внизъ (с. 540) и др.

2.2. Омографи (графични омоними) – „лексемите с различна звукова форма могат да съвпадат само в *графическото си представяне*, в писмената си форма“ (Вътов 2015: 135); като омографи се определят „думите, които се пишат по един и същ начин, но се произнасят различно“ (Бояджиев 2002: 117). В Речника са представени лексеми, *различаващи се само по мястото на ударението си*, докато фонемният им състав е *напълно еднакъв*. Това са предимно *двойките лексеми*: **лѹча** с. ж. цѣль – **луча** с. ж. лучъ (син. заря), с. 1141; **парá*** с. ж. *серебряная монета въ стоимости ½ сант., сороковая часть „гроша“* – **пáра** с. ж. паръ (с. 1598 – 1599); **полѹца** с. ж. полка, полочка – **пѡлица** с. ж. вексель (с. 1748); **бѹза** с. ж. щека – **бузá*** с. ж. грязь, подонки (особенно винные); **грáница** с. ж. граница – **гранѹца** с. ж. родъ дуба (с. 405); **пѡкровъ** с. м. крыша – **покрѡвъ** с. м. покровъ (*на мертваго*), с. 1742, и др.

IV. Пароними в Речника

Паронимите са „родствени думи от една и съща част на речта, които са близки по изговор, но различни по значение“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев: 162); те „са подобни по форма речникови единици“ (Зидарова 2009: 145); „двойки лексеми от един и същи лексикограматически клас с различно лексикално значение, но със сходна или близка звукова форма и структура“ (Вътов 2015: 143).

1. Пароними с общ етимологичен произход

В Речника тези *пароними са с един и същи корен*, което ги прави семантично родствени. Намират се на различни страници в „Словарь болгарского языка...“, напр.: **кнѹженъ** пр. книжный (с. 987) – **книжѡвень** пр. ученый, грамотный (с. 988); **бѣлѣжка** с. ж. значокъ, примѣта (с. 80) – **забѣлѣжка** с. ж. примѣчаніе, замѣтка (с. 644); **пѡходъ** с. м. уходъ, удаленіе (с. 1814) – **прѡходъ** с. м. проходъ (с. 1954); **възможенъ** пр. состоятельный (с. 318) – **зáможенъ (змѡженъ)** пр. богатый, сильный (с. 702); **Руманѹя** с. ж. Румелия–**руманиѹя** пр. эп. чумы (с. 2069); **снáженъ** пр. *съ развитыми формами, високаго роста и плотно сложенный* (с. 2208) – **снѣженъ** пр. снѣжный (с. 2209); **стѡмана** с. ж. сталь – **стѡмна** с. ж. *глиняный кувшинъ для воды съ ручкой и узкимъ горлышкомъ; обыкновенно выкрашенный и съ*

глянцемъ (с. 2256); **прѣспа** имя собств. города – **прѣспа** снѣжная лавина (с. 1882); **Прилепъ** имя собств. города – **прилѣпъ** с. м. летучая мышь и др.

2. Пароними с различен етимологичен произход

В Речника това са близкозвучащи думи, чието звуково и структурно сближаване е резултат от случайно комбиниране на фонемите: **прорѣкъ** с. м. пророкъ (с. 1946) и **порѣкъ** с. м. порокъ (с. 1782); **прѣговоръ** с. м. повторене урока (с. 1841) и **прѣдговоръ** с. м. предислове (с. 1846); **пусія*** с. ж. засада (с. 1970) и **пустія** с. ж. пустынное мѣсто (с. 1970); **сурвѣтка** с. ж. вѣтка кизиля (с. 2280) – **суровѣтка** с. ж. сыворотка (с. 2281) и др.

В заключение може да се обобщи, че в „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ на Александър Дювернуа се откриват многобройни образци за формални и семантични отношения (на тъждество, близост и противоположност) между лексикалните единици. Разнообразието по вид, по словообразователна структура и по емоционално-експресивна оцветеност са не само синонимите, но и антонимните двойки. Омонимите, регистрирани в Речника, се разграничават от многозначните думи, които са „лексикално битие на една лексикална единица“ спрямо омонимията като „лексикално битие на няколко лексикални единици“ (Вътов 2015: 132). Близкозвучащите думи (паронимите) трудно се откриват от неспециалиста, защото са със сходна (близка) звукова форма и структура и защото са прѣснати на различни страници в двата тома на „Словарь болгарского языка...“. Често и неправилно се употребяват в речта, възникват отрицателни паронимни замени – липса на логическа яснота, поява на безсмислица.

Днес лексикографите могат да ексцерпират синоними, антоними, омоними и пароними от първия завършен тълковен речник на българския език при създаването и допълването на лингвистични речници като синонимен речник, антонимен речник, речник на близкозвучащите думи и др.

„Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ (1885 – 1889) остава най-крупният труд в научното дело на Ал. Дювернуа, пряко свързан с развитието на нашата лексикография и на българоведението изобщо“ (Кювлиева 1972: 149). Той е ценен не само със зафиксираното в него лексикално богатство, но и в методологично отношение чрез начина, по който авторът е структурирал съдържанието на речниковите статии. Затова речникът е и надежден справочник за лексикалното зна-

чение на включените в него лексикални единици не само за нас, българите, но и за чуждите учени лексикографи.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Бояджиев 2002:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. [Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*.] София: ИК „Анубис“, 2002.
- Вътов 1995:** Вътов, В. *Фонетика и лексикология на българския език*. [Vatov, V. *Fonetika i leksikologiya na balgarskiya ezik*.] Велико Търново: Абагар, 1995
- Вътов 1999:** Вътов, В. *Малък фразеологичен речник на българския език*. [Vatov, V. *Malak frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*.] Велико Търново: Слово, 1999.
- Вътов 2015:** Вътов, В. *Лексикология и фразеология на българския език*. [Vatov, V. *Leksikologiya i frazeologiya na balgarskiya ezik*.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015.
- Георгиев 1993:** Георгиев, Ст. *Българска семасиология*. [Georgiev, St. *Balgarska semasiologiya*.] Велико Търново: Абагар, 1993.
- Дювернуа 1889:** Дювернуа, Ал. *Словарь болгарского языка по памяткамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати*. [Dyuvernua, Al. *Slovar' bolgarskogo yazyka po pamyatnikam narodnoy slovesnosti i proizvedeniyam novyayshey pechati*.] Т. 1 – 2, Москва: Университетская типография, бульв., 1889.
- Зидарова 1998:** Зидарова, В. *Очерк по българска лексикология*. [Zidarova, V. *Ocherk po balgarska leksikologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.
- Зидарова 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*. [Zidarova, V. *Leksikologiya na savremenniya balgarski ezik*.] Пловдив: Контекст, 2009.
- Косовский 1974:** Косовский, В. И. *Общее языкознание. Учение о слове и словарном составе языка*. [Kosovskiy, V. I. *Obshee yazykoznanie. Uchenie o slove i slovarnom sostave yazyka*.] Минск: Вышэйшая школа, 1974.
- Коспартова 1970:** Коспартова, М. По въпроса за антонимията. [Kospartova, M. *По vпроса за antonimiyata*.] // *Известия на Института за български език*, кн. XIX, 1970, 371 – 380.

- Кювлиева 1972:** Кювлиева, В. Българският речник на Ал. Дювернуа. [Kyuvlieva, V. Balgarskiyat rechnik na Al. Dyuvernuu.] // *Известия на Института за български език*. София, 1972, кн. XXI, 113 – 150.
- Милев, Николов, Братоев 2007:** Милев, Ал., Николов, Б., Братоев, Й. *Речник на чуждите думи в българския език*. [Milev, Al., Nikolov, V., Bratоеv, J. Rechnik na chuzhdite dumі v balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 2007.
- Фомина 1978:** Фомина, М. И. *Современный русский язык. Лексикология*. [Fomina, M. I. Sovremennyy ruskiy yazyk. Leksikologiya.] Москва, 1978.
- Чолакова 1959:** Чолакова, Кр. *Омоними в съвременния книжовен български език*. [Cholakova, Kr. Omonimi v savremenniya knizhoven balgarski ezik.] // *Известия на Института за български език*. София, 1959, кн. VI, с. 72.

**ПРЕВОДНИ ТРАНСФОРМАЦИИ, ИЗПОЛЗВАНИ
ОТ АНАСТАС ГРАНИТСКИ
В РУСКО-БЪЛГАРСКИЯ РАЗГОВОРНИК ОТ 1878 г.**

Детелина Овчарова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**TRANSLATIONAL TRANSFORMATIONS, USED BY ANASTAS
GRANITSKI IN A RUSSIAN-BULGARIAN PHRASEBOOK
FROM 1878**

Detelina Ovcharova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article examines a Russian-Bulgarian phrasebook from the 1870's, authored by Anastas Granitski. The aim of this text is to present briefly some of the translation methods and techniques used by the author. The article attempts to analyze the translational transformations that the author makes in his Russian-Bulgarian phrasebook.

***Kew words:** Anastas Granitski, Russian-Bulgarian phrasebook, translational transformations*

Преводът е ситуация на двуезична комуникация, в основата на която лежи билингвизмът, т.е. способността преводачът да използва в комуникацията два езика. Всеки преводач, попадайки в ситуацията на комуникация на един от двата езика, неизменно изпитва въздействието на другия език. В неговата реч в по-малка или по-голяма степен се проявяват признаци на интерференция (т.е. въздействие на системата на единия език върху другия в условията на двуезичие), като за интерференцията най-често си спомняме, когато става дума или за чуждоезиково обучение, или за превод от един език на друг (Томанова 2009: 6).

Преводаческият процес не е проста замяна на единици от един език с единици от друг. В действителност става въпрос за сложен процес, в който преводачът е изправен пред редица трудности и предизвикателства. Прибягването до определени замени или преводачески

трансформации се обуславя от различията между изходния език и езика на превода. Пълно сходство между двете езикови системи, както и пълно, неподлагашо се на компенсирание различие, се среща доста рядко. Фактът, че при превод на отделните езикови единици съществуват съответствия в езика, отдавна е известен на преводачите и на теоретиците на превода, което е причина за възникването на различни подходи към тях и на различни преводачески школи според ориентацията им към лингвистиката, литературната компаративистика или към културните изследвания. Различното разбиране и назоваване на преводаческите трансформации (техники на превод) налагат периодичното им преформулиране с цел уточняване на концепциите за тях и определяне на границите им, за да имат конкретна практическа стойност (Сиракова, Мичев 2012).

Необходимо е да уточним, че когато говорим за трансформация на текста, имаме предвид преобразуване на текст от един език в текст на друг език. Но това преобразуване не трябва да се разбира буквално – самият изходен текст (оригиналът) не се „преобразува“, защото той не се променя сам по себе си. Този текст, разбира се, остава непроменен, но от друга страна, на негова основа се създава друг текст на друг език, който наричаме превод. С други думи, терминът „трансформация“ се употребява в този смисъл, когато се използва в синхронното описание на езика като цяло: става дума за определено отношение между два езика или речеви единици, от които едната е оригинална, а втората се създава на основата на първата (Бархударов 1975: 6).

Книжовниците се занимават с преводаческа дейност много преди да се появи науката за превода. Появата и утвърждаването на преводаческата практика през Възраждането изпреварва науката за превода, чиито първи наченки са също през този период. Макар да нямат нужната задълбоченост и научност, излезлите материали маркират основните проблеми от общата и частната теория на превода, като ударението се поставя главно на онези въпроси, свързани с нуждите на конкретната преводаческа дейност.

Въпреки че се подчертават специфичните национални нужди и се търсят решения в зависимост от българските условия и конкретните потребности, все пак в тези първи стъпки нашите преводачи се облягат на постигнатото в европейската преводна теория.

Преведената от А. Илиев статия „Нѣщо за прѣводѣтъ“ много добре се вписва в контекста на времето, като третира така актуалния за българската културна действителност въпрос на превода, като за първи път се изтъква необходимостта от установяване на ръководни

теоретически принципи в преводаческата дейност. Подчертават се разсъжденията за огромното значение на превода в обществения и културния живот на народите (Иванова 1994: 48).

При превеждането има правила, но без да чувства идеите и съдържанието на оригинала, без съвършено познаване на двата езика преводачът не би имал успех. Възрожденските ни преводачи много често разискват важния за тях въпрос – превод по идеи и дух или буквален превод от източника. От двата подхода, които препоръчва Й. Юнгман, най-добрите ни възрожденски преводачи се придържат към този, чрез който преводачът се доближава най-близо до изходния текст както по идеи и съдържание, така и по форма и език (Иванова 1994: 49).

Тези принципи не са остарели и за съвременната теория на превода, където на преден план се изтъкват същите два основни критерия при оценка на художествения превод – „вярност“ на възпроизвеждането и „художественост“, като се посочва, че крайностите водят до нежелани последици – буквален превод в единия случай, и украсен – в другия случай.

Българските възрожденски преводачи се съобразяват със структурносъдържателния принцип на превода, т.е. държат сметка за съдържанието и предназначението му. Демократизмът е отправна точка в техните възгледи и практика – те се стремят преводът им да бъде „вразумителен“ за всички, „да се въведе във вси къщи и колиби“. Разбира се, понякога, в зависимост от поставените цели преводачите прибегват до свободен превод (Иванова 1994: 49).

През третата четвърт на XIX век особено актуални са въпросите, свързани с превода и преводния език. В редица свои статии вестник „Македония“ маркира някои проблеми от общата и частната теория на превода, като се акцентува главно върху онези въпроси, които имат практическа насоченост и се отнасят до българския превод. Като се подчиняват на специфичните национални нужди, преводачи търсят ръководни теоретически принципи, правят опити за подходяща интерпретация и осмисляне на тези идеи (Иванова 1998: 61).

В отделни статии се напомня отново за двата принципа, които може да избере преводачът – свободния или буквалния превод. От разискванията по тази тема личи, че мнозинството наши книжовници се застъпват за точния превод. Визирайки тази категория преводачи, А. Пюскюлиев обобщава тяхното мнение: „други желаят да намерят в него (превода) не само характера на оригиналният писател, но и геният на неговият език“, т.е. препоръчва се най-добрата възможност –

съдържанието, духът, идеите на оригинала да се предадат чрез точен, ясен и близък до оригинала език. Същевременно се обръща внимание и върху неблагоприятното явление интерференция – най-вече при свободния превод – „когато тълкуващи, езикът на който превожда зема без да забележим цветът или боята на онзи език, от който превожда“ (Иванова 1998: 61).

Анастас Гранитски също се придържа към буквалния превод на думите и изразите в своя разговорник. Само в отделни случаи прибегва към свободния превод по смисъл, когато това е необходимо, за да се улесни ползвателят на разговорника.

В своите преводни творби Гранитски показва много добра подготовка и отлично владение както на разговорната лексика, така и на книжовната. Важно е да се отбележи, че когато се превежда от близкородствени езици, от една страна, преводачът е улеснен в своята дейност, но от друга страна, това може да го въведе в капан. В своите преводи книжовникът винаги се стреми да бъде максимално точен. В преводната си дейност Гранитски се води по-скоро от езиковия си усет и от практиката си на преводач.

На много места в разговорника се вижда колебание при избора на разговорна или на книжовна форма. В тези случаи Гранитски прибегва до използването на уточняващи лексеми. Такъв е случаят с превода на руската лексема *стойте*. Авторът я превежда *чакай*, но в скоби е дал уточнение на значението – *спри се, не върви (Стойте. – Чакай (спри са, не върви)* (стр. 18¹). Подобен е случаят и с превода на *не кричите*. Предпочетен е книжовният български еквивалент *не викайте*, но в скоби е отбелязан и по-често използваният по онова време диалектен израз *не гълчете (Не кричите. – Не викайте (не гълчете)* (стр. 18). Можем да предположим, че лексемата *гълчете* е била по-позната и често използвана по онова време, защото я намираме и в речника на Дювернуа *Словарь болгарского языка*, който отразява лексикалното състояние на българския език през XIX век (Дювернуа 1889: 28). Такова предпочитание при избора на форма се наблюдава и при превода на *дверь*. В този случай е предпочетена формата *порта*, а в скоби е дадена лексемата *врата (Отворите дверь. – Отворете портата (вратата)* (стр. 18). Тук преводачът е предпочел да поясни чуждата заемка с българския вариант.

¹ Навсякъде в текста със страница в скоби се означава изданието на А. Гранитски, посочено в библиографията.

Трябва да отбележим, че руската дума *шутка* е преведена с книжовното съответствие *шега*, но в скоби Гранитски е използвал за уточнение лексемата *глума* – дума, която от съвременна гледна точка е остаряла и означава „подигравка, шега“. През 70-те години на XIX век обаче тази дума е широко използвана в книжовната реч, доказателство за което откриваме отново в речника на Дювернуа *Словарь болгарского языка* (1889: 366).

В своята практика като преводач Гранитски се ръководи от теоретическите принципи в преводаческата дейност, използвани през Възраждането. Преводачът се придържа към мнението съдържанието, идеите на оригинала да се предадат чрез точен, ясен и близък до оригинала език. Спазването на този принцип се вижда и при свободния превод по смисъл. Интерес представлява преводът на руското словосъчетание *поздравляю вас*. Авторът го е превел *сърадвам Ви* – този израз се е използвал в периода, когато е създаден разговорникът, паралелно с познатия ни и днес израз – *поздравявам ви*.

Обяснимо е предпочитанието на Гранитски да подбира своите преводни изрази, като се съобразява с предназначението на разговорника, а именно за общуване в по-непринудена битова обстановка. Като доказателство можем да приведем следния израз:

Стойте смирно е преведен *чакай и мълчи* (стр. 18), което е пример за преводаческа трансформация на заместване на една дума с друга според класификацията на Бархударов² (Бархударов и Рецкер 2003: 78). До използването на този вид преводна трансформация Гранитски прибегва и в следния случай:

Пустое. – *Лъжа е* (стр. 20).

Последният пример е доказателство за отличното владение както на разговорните, така и на книжовните езикови форми. Ако преводачът се придържаше към буквалния, а не към ситуативния превод, би превел *празен, пуст*. Гранитски обаче показва завидно умение в боравенето с българската лексика и е свързал своя превод с третото значение на думата, а именно *празна работа, глупости*, което е по-близко до *лъжа*.

Интересен избор е направен при превода на думата *удовольствие*. Гранитски е използвал българската дума *благодарение* в следния

² Л. С. Бархударов разглежда четири основни вида трансформации: 1) разместване; 2) замени; 3) добавяне; 4) изпускане.

израз: *Вы сделаете мне честь и удовольствие* (стр. 24). – *Ще ми направите чест и благодарение*.

Руската лексема *приказание* авторът е предпочел да преведе не като *нареждане, разпореждане, заповед*, което е българският преводен еквивалент, а *повеление* – дума (същ. име), която е образувана от глагола *повелявам* – *заповядвам, изисквам*. Този избор на книжовника е обясним, защото в своята книжовна дейност той се съобразява с общобългарската практика.

В изреча *не стои и говори об этом* (стр. 26) глаголят *стои* е преведен *чини* (*не чини и да говорим за това*) – израз, типичен за разговорната реч от XIX век. Като доказателство за това твърдение можем да приведем примери от разговорници и на други автори от този век. И Фотинов (1845: 4), и Найденов (1858: 27) използват лексемата *чини* в своите пособия, издадени по онова време. Следователно тази дума е била по-често употребявана в разговорната реч през разглеждания период.

Важно е да обърнем внимание на руския израз *снег идёт хлопками* (стр. 37). Гранитски е предпочел да използва свободен превод и е превел *снегът вали на топчета*. Руската дума *хлопок* означава *памук*, затова по-подходящ би бил преводът *снегът вали на парцали*.

Трябва да отбележим превода на следния израз: *Ветеръ переменился, с другой стороны начал дуть*. Книжовникът го е превел *Вятърът се промени, от друга страна начена да вее* (стр. 38). Преводачът е предпочел да използва думите *начена* и *вее*. Това предпочитание на лексеми показва, че Гранитски познава много добре лексикалната система на езика. В речника на Дювернуа³ думите *започна* и *начена* са представени като синоними. В този случай от двата синонима преводачът избира този, който смята за най-подходящ за дадената ситуация.

Обяснимо е предпочитанието на автора на места да използва свободен превод, защото по този начин предава по-точно духа на оригинала. В следните изрази авторът използва естествени народно-разговорни изрази в речевия етикет: *Здоровъ – Твърде добре; Всё ли вы в добром здоровье? – Как се поминувате?* (стр. 9). Преводните изрази са пример за граматични трансформации според класификацията на Рецкер в съвместен учебник с Комисаров и Тархов (2005: 97 – 98).⁴

³ Вж. Дювернуа, А. Л. *Словарь болгарского языка* т. 1, 1889: 717, 1370.

⁴ Рецкер (съвместен учебник с Комисаров и Тархов) посочва следните по-подробни видове трансформации: 1) граматични (преобразуване на структурата

От началото и след 50-те години на XX век въпросът за преводаческите трансформации намира място в трудовете на такива теоретици на превода като Я. И. Рецкер, А. В. Фьодоров, Л. С. Бархударов, А. Д. Швейцер, В. Н. Комисаров, Л. К. Латишев и др. От голямо значение в теорията на превода е определението на Бархударов (1975: 5) за същността на преводаческите трансформации, тъй като то в голяма степен разкрива същността на този въпрос. Според него става въпрос за междуезикови преобразувания, пренареждане на елементите от изходния текст, операции на повторно изразяване на смисъла или перифразирание за постигане на преводна еквивалентност. Терминът „трансформация“ се използва най-вече за изразяване на определени отношения между изходния текст и неговия превод, за своеобразна замяна в процеса на превода на една форма с друга. Според тази изходна постановка преводаческите трансформации представляват междуезикови операции на повторно изразяване на смисъла. В. Н. Комисаров (2004: 172) определя трансформацията като преобразуване на отрязък от текста на оригинала в текста на превода, като я нарича „операционна единица“ на преводаческия процес. И. С. Алексеева (2010: 166) разбира под трансформации междуезикови преобразувания, които изискват „реорганизиране“ на лексикално, граматично и текстово равнище.

Ако използваме класификацията на Рецкер (2004: 97 – 98) за видовете трансформации, трябва да отбележим, че Гранитски използва в своя разговорник граматична трансформация с добавяне на думи. Примери:

При превода на израза *он вышел* (стр. 12) авторът е използвал усложнена конструкция: *Той излезе навън* – използван е глагол и уточняващо наречие.

Заслужава внимание преводът на руския израз *вот дуб, в которой ударил гром* (стр. 35), който е преведен на български език *ето дъбът, в който удари гръмовата стрела (гърмелът)*. В този превод Гранитски използва две думи за назоваване на *гъм*. В основния превод използва словосъчетание (*гръмовата стрела*), което бихме определили като свободен превод по смисъл, а за пояснение в скоби си служи с диалектна дума, която е често използвана при разговорната реч (*гърмелът*).

на изречението в процеса на превода в съответствие с нормите на езика на превода); 2) лексикални.

В разговор 25 (*За пролетта*) синтактичните конструкции са усложнени. Изречението *Это весенние цветы* (стр. 40), чийто превод е *Това са пролетни цветя*, е преведено *Това са цветята на пролетта*, което можем да определим като тромав превод.

Интерес представлява преводът на заглавието на разговор 52 – *О закусках* (стр. 80). Преводачът е използвал словосъчетанието *закусливи неща*. Тук авторът е употребил неологизма *закусливи*, лексема, образувана от *закуска* (*нещо за закуване*).

Използвайки думата *готварница* в разговор 34, авторът най-вероятно има предвид *кухня*. В периода, когато се създава разговорникът, думата *кухня* не е широко разпространена и затова се използва рядко в общуването. В един от преводните изрази авторът предпочита да замени *готварница* с *поварна*. В този случай Гранитски използва сродна дума, образувана от руската *повар*, която означава *готвач*.

Трябва да отбележим, че в *Разговор 93* Гранитски използва лексемите *конюха* и *сеизин*, които са със значение *коняр*. Можем да предположим, че през 70-те години на XIX век думата *коняр* рядко се е използвала и затова Анастас Гранитски е предпочел да използва *конюха*, а в скоби е отбелязана *сеизин*.

Както вече беше споменато, Гранитски се придържа към точния превод. В *Руско-българския разговорник* обаче в отделни случаи откриваме примери и за свободен превод по смисъл. Пример за това е руският израз *Всё ли вы в добром здоровье?* (стр. 5). Гранитски е превел кратко *Как се поминувате?* – израз, използван в онова време. Буквалният превод на руския израз *здесь не далеко е тук недалече*, но преводачът е използвал израза *тука близу*.

В преводната си дейност А. Гранитски винаги се е ръководел от принципа за ясен и разбираем превод. В своята преводаческа практика той използва както усложнени преводни конструкции, така и опростени, което освен придържане към източника показва и високата обработеност на книжовната реч на преводача.

ИЗВОРИ

Гранитски 1878: Гранитски, А. *Руско-българския разговори*. Търново: в печатницата на Л. Каравелов, 1878 г.

Дювернуа 1889: Дювернуа, А. Л. *Словарь болгарского языка по памяткам народной словесности и произведений новейшей печати*. Москва: Университетская типография, 1889.

Найденов 1858: Найденов, Ив. *Францушко-български разговорник*. Цариград: В книгопечатницата на Др. Цанков и Д. Мирков, 1858.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеева 2010:** Алексеева, И. С. *Введение в переводоведение.* [Aleksееva, I. S. Vvedenie v perevodovedenie.] Москва Академия, 2010.
- Бархударов 1975:** Бархударов, Л. С. *Язык и перевод.* [Barhudarov, L. S. Yazyk i perevod.] Москва: Международные отношения, 1975.
- Иванова 1994:** Иванова, Д. *Българският периодичен печат.* [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat.] Пловдив: Макрос 2000, 1994.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането.* [Ivanova, D. Ezikovite vaprosi v balgarskiya periodichen pechat prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: Макрос 2000, 1998.
- Комиссаров 2004:** Комиссаров, В. Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты).* [Komissarov, V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty).] Москва: Высшая школа, 2004.
- Рецкер 2005:** Рецкер, И. Я. *Пособие по переводу с английского языка на русский. Часть II.* [Retsker, I. Ya. Posobie po perevodu s angliyskogo yazyka na ruskiy. Chast' II.] Москва: Высшая школа, 2005.
- Сиракова, Мичев 2012:** Сиракова, В., Мичев, С. *За похватите в превода: опит за описание.* [Sirakova, V., Michev, S. Za pohvatite v prevoda: opit za opisanie.] Научен електронен архив на НБУ, 2 октомври 2012, <<http://eprints.nbu.bg/1387/>> (11.10.2015).
- Томанова 2009:** Томанова, С. *Междуетиково взаимодействие в превода: От руски на български и от български на руски език.* [Tomanova, S. Mezhduezikovo vzaimodeystvie v prevoda: ot ruski na balgarski i ot balgarski na ruski ezik.] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2009.

**„КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД“
ОТ СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ: „СТРАХОВЕТЕ“
НА ЛИТЕРАТУРАТА ПРЕЗ 1897 г.**

Ана Тобиева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**“A BOOK ABOUT THE BULGARIAN PEOPLE“ FROM STOYAN
MIHAYLOVSKI: “FEARS“ OF THE LITERARY IN 1897**

Ana Tobieva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

In this article we talk about Stoyan Mihaylovski, who in the year 1897 presented the public “Book about the Bulgarian people“, which we could name “literature for the passions in power“. The author expresses a stark warning about a policy of a non-human monstrous shape. The lack of freedom can be interpreted as the main motive in the work. More provocative is the choice to comment the “Balkan question“, since the dreadful enslaver of yesteryear becomes a main character in a sort of “parable“ of power. Naturally, we must also highlight the influence of the “Eastern“ theme, consistently developed by the writer for years, long before he wrote the book about the “Bulgarian people“ (Bulgarian policy); and the mystification of foreign space as one’s own for satiric effect.

***Key words:** concept, political, literary, complicated, power, the sick man from the East, political testament, Ottoman Empire, Islam*

Както е известно, в края на 90-те години на XIX в. литературната и политическата сфера у нас рязко се разграничават, от което следва, че в новата следосвобожденска ситуация литераторите трябва да се преместят в своя обособена територия. Това поражда определени техни страхове, тъй като и в новите обществени условия литературата остава традиционно разбираана най-вече като будителство, както през Възраждането. Понятието за литература все още се възприема в твърде широки граници, писането е преди всичко отклик на обществени интереси, а литературната творба наподобява политическа програма.

Другата страна на споменатия процес е свързан с изграждането на представата за облика на политическия водач. Оказва се, че не съвсем ясна е същността на неговото поведение. Дейностите му непрекъснато се сравняват с тези на будителя, революционера и бунтовника. Поради споменатото обстоятелство политиците от следосвобожденската епоха често живеят и работят в усложнена ситуация.

Интелектуалците от поколенията на Иван Вазов, Стоян Михайловски и Алеко Константинов изпитват затруднения при разграничението на приоритетите в литературното и политическото си битие. Творците оценяват правото на професионалните политици да поемат кормилото на държавата, но опитът и традиционното отстояване на обществени позиции ги задължават да не отстъпват мястото си на коректив бързо. 1897 година е част от този културен контекст. В настоящата работа ще говорим за Стоян Михайловски, който през същата 1897 година представя на обществеността „Книга за българския народ“.

Това, което веднага ни се иска да отбележим, е, че за пръв път у нас се появява произведение толкова сходно с литературата на ужаса. Предчувствието за създаването на хора автомати, подвластни на волята на един мрачен повелител, също е сред постиженията на Михайловски в това произведение. „Аз ги избрах безсъвестни – и после за съвест волята си им наложих“ – заявява властникът тиранин и главен герой – Абдулрахман паша. „Да се поддържа равнодушие гадинско“, да се затъва в груби наслаждения, да се достига до уродливост и скотство – към това биват приучвани „елегантните блюдолици“, събирани от ниски социални етажи, безчестни, готови на всякакви безчинства заради бързо забогатяване и власт. Хитрост, съблазняване, извращаване, прегъване на воли – това са средствата, които използва мрачният властник, за да превръща подчинените си в аморфна маса, в пластилин, в роби. Казано с думите на героя на Михайловски: „тези чилечета, тез марионетки, които преобръщам на плашила и на чудовища разнообразни“. Действително през 1897 г. литературен факт става книга, чийто обект на изображение е едно истинско политическо чудовище. Със средствата на художествеността, но мислейки и политически, Михайловски създава от язвите на управленската система плашило, което стресира с размерите и влиянието си в обществения живот, всява ужас. Хиляди злини застигат малко останалите правдивни, „неразвалени“ хора. По начина си на функциониране описаната политика е истинска заплаха за човешкото и предупреждение на хуманиста. „Изяждането“ като социална практика е фиксирано в многото отпратки, свързани с „плюскането“, злоупотребата с храна, тлъстеенето.

Една прослойка от хора чудовища, умело дирижирана от водач манипулатор, ежечасно злоупотребява с обилие от храна и житейски блага, като погубва държавни средства главно заради стомаха и либидото си. Всичкото това преяждане и преугаждане се съпровожда с демонстрация на небивал разкош и брутална власт. По страниците на произведението многократно е коментирана злоупотребата със себеподобни. Лакомията, тлъстеенето от хорска анемия, всекидневният пир, лукавото хищничество, „изхождането“ на ума от търбуха, зъбите, „забити в душата“, людоедството – така градираат средствата на потисническият механизъм. Чудовищността на подобна политика провокира усъмняване в смисъла на цивилизоваността. „Цивилизовани уроди“ нарича Абдулрахман паша своите преки подчинени и ни представя елит, който в своето грабителство сам предизвиква въпроса за смислеността и потребността си: Вели – „бистроглед“ в сплетните; Сали – „опетнен ум“; Селим – „сърце-долап“; Бекир – „изчадие арабистанско“; Кязим – „мях, пьлен с лой“; Мемдух – „душа с отрова пълна“; Савфет – „корем-ефенди“; Хюсни – „поетчик-психопат“. „Сган йерархическа“ – заключава властникът, но не пропуска да добави, че тези „пандури“, „нехранимайковци“, „башибозуци“ и „чомагаши“ са му потребни точно такива, защото той безпогрешно ги манипулира и с един замах може да ги накара да изпълнят всяко негово желание; „да разиграят цялото Османство“ дори. Робското подчинение напълно удовлетворява Абдулрахман, защото това е неговият идеал за ред и управление. От своя страна главният герой е абсолютен пленник на една идея и тя е – власт. Сякаш нищо друго няма истинско значение, освен грижата за нейното извоюване, укрепване и задържане. Нищо сякаш не е в състояние да спре хода на този своеобразен кръстоносен поход срещу всеки, който би оспорил правото му на власт. Към края на разказа си Абдулрахман сравнява падането от власт с гибел: „Когато си в османско царство властник – власт да изпуснеш – то е страшно нещо! Везирство или трай до гроба – или пък разстоянието до гроба скъсява!“. Героят разкрива своето разбиране за властването, което граничи не само с встрастяването, но засяга дори правото му на съществуване. Той буквално се храни и диша чрез властта, която за него започва дори да се персонифицира: „О, да, властта е моята всегадна любовница“ – възкликва героят към края на своята изповед.

Опиянението от властта се простира не само по отношение на светските разбирания на Абдулрахман, най-смуцаващи са неговите тълкувания на Божественото. В самозабравата си героят ще възкликне: „Мой е Исляма, аз съм Исляма“. Това е откровение, граничещо с

богохулство. Каква е идеологията на този богочовек, на всички е ясно: изгладняване, разединение, ожесточение, поощряване на некадърността и кражбите. Най-голямата му гордост идва от заключението, че държавата е заприличала на храм от „благочинност идеална“, каквато повсеместно е успял да наложи.

Дотук представихме основните внушения на книгата. Оказва се, че те във висша степен представят страшното и ужасното в държавното управление. Ще се опитаме да демонстрираме този управленски подход чрез конкретни модели от българското политическо пространство в разглежданата епоха.

Ако направим дори най-общ преглед на българския печат от 1897 г., се натъкваме отново на метафората за болния човек от Изтока. Арменци и гърци продължават борбите си против хегемонията на Турция. Една част от българското общество тълкува тези освободителни движения като знак, че е настъпил подходящ момент да се повдигне въпросът за кризата с българите в Македония. Водещи заглавия от вестниците „Мир“, „Знаме“ и „Свобода“ коментират сложните политически ходове на управляващите от региона в тогавашния момент. Оказва се, че въпреки блясъка на официалните визити в кръга на управляващите истинските отношения между балканските държави остават многозначителни и в повечето случаи са съпроводени с претенции за етнически състав на населението на Македония. Очевидно е, че въпреки съпротивителните движения на отделните народи и положителния изход от Освободителната война, Балканите остават все още територия, твърде зависима от османството. Ако приемем, че изборът на Михайловски да представи герой като Абдулрахман паша, е поредният намек за болния човек от Изтока, се изправяме пред чудовищността на политически завет, чиито последици балканските държави тепърва ще трябва да понесат. Авторът изказва категоричното предупреждение, че на дневен ред идва политика с изроден, нечовешки, чудовищен образ. Несвободата може да се тълкува като основен мотив в произведението. Повече от провокативен е изборът да се коментира „крайбосфорската политика“. Тъй омразният поробител от недалечното минало става главен герой в една своеобразна „притча“ за властта. Естествено трябва да изтъкнем и влиянието на „източната тема“, последователно разработвана от писателя много преди да напише „Книга за българския народ“, и мистифицирането на чуждото пространство като свое заради сатиричен ефект. Този път обаче авторът не избира нито далечен Китай, нито Латинска Америка, както се е случвало при предишни негови опити за мистификация, а избира за

място на действието именно Турция – неотдавнашната поробителка. Политическото мислене на престарелия паша демонстративно иронизира идеалистите:

В модерната система на правление
души нижайши са потребни само!
Не трябва ратници днес – а влечуги!

(Михайловски 2002: 199)

Приложено към родната действителност, се оказва, че всичко онова, което десетилетия си е заслужавало да бъде изпято, издекламирано, казано на висок глас пред обществото и защитено с дела, дори с жертви, сега се затваря в някакво свое, твърде непрозрачно пространство. На фокус са двуличието, маската, водачите се отдалечават в избраническо, недосегаемо пространство. Важна е самата власт, без значение какви са средствата за постигането ѝ. Разбойничеството като способ за печелене на богатства и купуване на още и още власт стои в основата на опита, предаван от Абдулрахман паша на племенника, който подготвя за свой приемник. Тези „поучения“ се конфронтират с каквото и да е опит за обединение на положителни усилия в името на общи дела – твърди книгата за властта. Възрожденец по дух, авторът очаква повече духовност в обществените начинания.

Ще си позволим с няколко думи да припомним културния модел, повлиял на писателя и общественика Михайловски. Почти всички биографи изтъкват семейната среда на автора – съприкосновението с възрожденски деятели, патриоти и будители. Работата „на ползу роду“ не е чужда като разбиране за общественика – писател, който последователно се ангажира с различни каузи. Позицията на народен трибун, която той доброволно избира, го превръща в живата съвест на нацията – с перо, но и с реални дела, по един почти ботевски начин Михайловски ревностно заклеява порочната политика във властта да се преследват лични облаги. Обществено-културният контекст на събитията около написването на „Книга за българския народ“ също може да бъде припомнен – разочарованието на писателя (и народен представител) от участието в комисията „Моллов“, натоварена с изясняването на нарушенията от кабинета на Стамболов; последвалият отказ от участие в политическия живот; напускането на кабинета на Константин Стоилов. Станал свидетел на лоши практики в българския политически живот, авторът ще предпочете в един момент перото пред трибуната в Народното събрание. Сме-

лият изобличител слиза доброволно от политическата сцена, за да се отдаде на книжовност и поучение.

Любопитно е да се отбележи, че в творчеството си Михайловски нееднократно е прибегвал до диалогат (Това обстоятелство коментира и Б. Ангелов в статията си „Книга за българския народ“ – 110 години по-късно“). Подобни твърдения откриваме и при други изследователи на Михайловски – „Склонността му към диалектиката го насочва към диалогизираната поезия (драматични поеми и етюди): „Поема на злото“, „Книга за българския народ“ (Богданов 1947: 53). В тези случаи авторът се е ръководил главно от дидактически и морализаторски цели. Предвид това, че националният въпрос остава неразрешен и през 1897 г., изглежда естествено възрожденецът по дух да се опита да „припомни“ определени уроци от миналото. В тази връзка ни се струва приемливо предположението, че той се насочва към жанр, близък до диалоговата проза. Участниците в „разговора“ тук са двама: „преподаващият“ правилата на успешното тридесет и пет годишно управление и племенникът, подготвян за приемник – това е ситуация, издържана напълно в духа на източната традиция, където ключово е отношението учител – ученик. Всъщност монологът е водещ принцип, Абдулрахман цял оживява в разказа си, чрез словото той си осигурява още живот, почти се доближава до това състояние, което Цветан Тодоров констатира за акта на изказване в арабската приказка: „разказът означава живот, отсъствието на разказ – смърт“ (Тодоров 1985: 52). Изправил лице пред вечността, старият властник се надява с разказ да си осигури вечност. Вторият участник нито се съгласява, нито отхвърля, нито дискутира чутото. Припомним ли популярната мисъл на писателя, че „публичната сиромашия не е в безхлебицата, а в безлюдицата“, ще се досетим, че в конкретния случай с „Книга за българския народ“, той се е надявал да провокира именно „безлюдицата“. Ако приемем, че Абдулрахман паша не е типът ориенталски властелин в частност, а обобщеният модел на диктатора изобщо – то идеята за политика, лишена от духовност, която според автора започва да се практикува у нас, е силно плашеща и неприемлива:

Думите са – казват, –
одеждите на мисълта... Да, само
в творенията на поета, чадо.
В политиката, знай това от мене,
речта е дадена човеку само
да може с нея да укрий що мисли!

(Михайловски 2002: 292)

Очевидно е, че литературното като начин за изразяване на духовни стремления трябва да отстъпи пред промените, белязани най-вече с неприкрито лицемерие в обществения живот.

Ако се концентрираме върху облика на „политическото“ в условията на възобновена държавност, откриваме актуалността на въпросите за същността на управлението и облика на водачите. Оказва се, че все още е твърде важна тяхната по-голяма или по-малка „обвързаност с въпросите на духовността“ и писането на литература според модела, завещан от Възраждането (Леков 1988: 260). Като значима се приема способността на борците за правдини да се изразяват добре и „художествено“. Вероятно не трябва да се подценяват успешните изходи от движенията за самостоятелна църква и победите в сферите на просветната и книжовната дейност. Тези обстоятелства определено допринасят за уважението и своеобразния пиетет към дейците от тези сфери. Добре разпознаваем е обликът на книжовника. Просветното движение е едно от колективните усилия, увенчало се е с успех, не такава е съдбата на движения с политически характер, целящи пълното освобождение на пределите на България. Мотивът за „подарената свобода“ смуцава, а при определени политици, в това число и Михайловски, допринася за убеждението, че нашият народ не притежава все още развит управленски потенциал. Очертава се още един от страховете пред „литературното“ (вече направихме уговорката, че го приемаме като изява най-вече на романтичното светоусещане) – новите политици вече не са литератори! Страховете на общественика Михайловски се отнасят към факта, че след задължителното оразличаване политическото губи духовното си начало, а литературата се измества в маргиналното. В новите времена Иван Гешев пише понякога, Стамболов изцяло обръща гръб на писането, след като се залавя с държавни дела, а Константин Стоилов никога не се занимава с писане. Любопитство предизвиква друг факт, свързан с управлението на Стоилов, който в определена степен подсказва отношението му към писаното слово: известно е, че този политик идва на власт с явно намерение за либерализиране на печатните издания и борба с цензурата. Последвалите повторения на събития от Стамболово време показват на обществеността, че това добро намерение е пропаднало безвъзвратно. Книжовността не е водещ принцип в новите времена. Литераторите ще реагират болезнено на предизвикателството да се преместят в нова територия, която да припознаят като иманентно своя. В спора за „истинските политици“ ще се очертаят развойните процеси, свързани твърде често и със словото и неговите начини за въздействие.

„Най-лошото управление у народ безкултурен или малокултурен е демократическото“ – написва Стоян Михайловски през 1897 г. в своята „Книга за българския народ“. Това неласкаво към собствения народ заключение очевидно е провокирано и от страховете на пишещия за спънките по нелекия път за създаването на гражданска култура в страна с дълго робско минало. Намеква се и за един друг болезнен въпрос в държавата – недостатъчната просветеност, непознаването на държавната система, а с последното обстоятелство успешно злоупотребяват самозвани общественици. Противопоставянето между водачите и тълпите в мистифицираното пространство на поемата е пресъздадено като особено ожесточено. От едната страна е самозабравеният се водач, за когото обществен дълг е нещо безсмислено, от другата страна са тълпите, които започват да гледат на политиката като на изкривено забавление, като на тепих, където сили мерят „пехливанни“. Към края на произведението се натъкваме и на следните тежки заключения за незрялост и липса на политическа култура: „...Не забравяй, че и народът иска да го лъжем, да го приспиваме с празни фрази, с голи обещания“.

1897-а би могла да се разглежда като година, в която литературата по категоричен начин заявява, че няма морално право да отстъпва от участието си в обществения живот в новите времена. Доказва също, че далеч не е тиха, спокойна и „кабинетна“ сфера. Става съвсем ясно, че „изстрелите“ в нея също са съвсем реални. Атмосферата преди и след убийството на Алеко Константинов е заредена с примери на необичайно себеотрицание от страна на пишещите, когато създават изобличителни текстове за властта. Можем да припомним фейлетона, излязъл изпод перото на Щастливеца около месец преди смъртта му – „Скромна лепта на общия жертвеник“. Тук също се описват „кръговете“ на властта, където тщеславието, разточителството и некомпетентността поразяват. Неочакваното и изключително нелепо убийство на Алеко Константинов идва сякаш като потвърждение на тезите, изказани от Михайловски. Литературно и политическо са си обявили война. Последното обстоятелство намира потвърждение в тоталната погнуса от политическото в „Книга за българския народ“. Рядко в нашата литература са били изказвани толкова зловещи определения за участниците в обществения живот и за институциите като цяло. По същото време и пак в плен на сатирата, Вазов все пак търси героя, Алеко Константинов е склонен да спасява понякога своето художествено откритие – Бай Ганьо. Михайловски е безпощаден изобличител. Той е краен в своите обобщения: „уроди“, „пандури“, „нехранимайковци“, „башибозуци“ и „чомагаши“, „влечу-

ги“, „евреи на мисълта, способни да продадат и звездния свод на Ада“, „политически пачаври“, „архигнуснави шпиони“. Тази крайна язвителност достига връхна точка, когато авторът прави характеристика на армейците: в измисленото пространство на азиатското деспотство тези хора са сравнени с най-жестоки разбойници – „бранителите държавни“ взимали бакшиш и за камшика, с който шибали раята овчедушна и безгласна. В годината, когато на Балканите се случват военни конфликти за национално самоопределение, Михайловски показва в литературен текст една крайно деморализирана войска. Безотговорност, лекомислие, излишен лукс демонстрират военачалниците. Това заклеяване е във време, когато съседни страни предприемат военни действия за независимост, когато македонският въпрос стои неразрешен и хиляди българи ежедневно са малтретирани и избивани. Би могло да се каже, че единствената успешна война, която „Българското“ води в тази нелека политическа 1897 година, се оказва в обсега на литературното. Стоян Михайловски буквално стреля със слово срещу омразните му политици. По този начин се натъкваме на изместване по отношение на сферите, засягащи литературното и политическото битие. Литераторите все още се намират сякаш повече в обсега на действието, а не толкова в обсега на съзерцанието и сътворението.

В заключителната част се връщаме на въпроса за политиката и идеалите. След като прави разрез с почти хирургическа точност на обществения организъм (образно казано) и не открива почти никакво здраво място, чисто риторично авторът препраща това изтощено тяло към митологемата за болния човек от Изтока. Османското пространство в книгата, което става основа и на използваната мистификация, сме склонни да тълкуваме традиционно – почти във възрожденски контекст – мястото на болното и старото е при разпадащата се империя. Склонни сме да потърсим идеала на писателя в противоборството на видимото и невидимото, между мрака и светлината, между старостта и младостта, между многото порочни практики в книгата и все още липсващата българска политическа действителност. Няма я Родината, няма го образа на майката, за искрена любов към жената никак не се споменава. Ако поезията е преди всичко визия, Михайловски избира този път, за да представи идеала си за политическо устройство – а именно свят без „влечуги“, „блюдолизци“, „марионетки“, „политически плашила“. Пишещият осъжда общественици, които са забравили народ, майка и Родината си и са се вторачили в някаква магична „вълшебна лампа“, вълшебен ключ, вълшебен предмет, златен

телец, който да им отвори вратите към несметни богатства, които обаче егоистично да използват за себе си.

ЛИТЕРАТУРА

Богданов 1947: Богданов, Ив. *Стоян Михайловски. 1856 – 1927. Поет, трибун и мислител. Културно-исторически анализ и системна библиография.* [Bogdanov, I. Stoyan Mihaylovski. 1856 – 1927. Poet, mislitel i tribun. Kulturno-istoricheski analiz i sistemna bibliografiya.] София: Хемус, 1947.

Леков 1988: Леков, Д. *Писател – творба – възприемател през Българското възраждане.* [Lekov, D. Pisatel – tvorba – vazpriematel prez Balgarskoto vazrazhdane.] София: Народна просвета, 1988.

Михайловски 2002: Михайловски, Ст. *Книга за българския народ.* [Mihaylovski, St. Kniga za balgarskya narod.] София: Захарий Стоянов, 2002.

Тодоров 1985: Тодоров, Цв. *Поетика на прозата.* [Todorov, Tsv. Poetika na prozata.] София: Народна култура, 1985.

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 55, кн. 1, сб. А 2017**

Филология

*Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“*

Пловдив, 2018
ISSN 0861-0029